

ALBERT DELAHAYE

HET MYSTERIE
VAN DE
KEIZER KAREL-STAD

N.V. BOEKHANDEL EN UITGEVERIJ WINANTS-HEERLEN

ALBERT DELAHAYE
HET MYSTERIE
VAN DE
KEIZER KAREL-STAD

Deze digitale uitgave werd door SEM beschikbaar gesteld ter gelegenheid van het SEM-symposium in 2016 rond 'Visies op het werk van Albert Delahaye'. Het boek werd ook uitgebreid met errata en met een register, beide achteraan.

ALBERT DELAHAYE

HET MYSTERIE
VAN DE
KEIZER KAREL-STAD

*De boecken spreecken aen eenieder
gelyckelyck, doch sy en worden niet
gelyckelyck van eenieder verstaen.*

Thomas a Kempis

INHOUD

Inleiding	7
I. Waar lag het paleis van Noviomagus?	12
De mystificatie	13
Merovingische en karolingische residenties	17
De naam Noviomagus	23
De Batua	28
De doublure	37
Gegevens uit sagen en legenden	39
De locaal-historie van Nijmegen	52
Dwaalwegen der geografie	68
II. De Noormannen	80
III. Het Insula Batavorum	92
IV. Aken en Nijmegen	151
De residentie	151
Het kerkelijk centrum	155
Het frankische dorp	157
De stadrechten	158
De filiatie	163
De Rijksstad	169
Het koningsgoed	173
Rijk van Aken en Rijk van Nijmegen	175
V. De topografie van Nijmegen	179
De globale oriëntatie en twee stadsplannen	181
Verhouding tussen stad en Valkhof	184
De valse oorkonde van 1254	187
De St.-Gertrudis-kerk	190
De eerste parochiekerk	194
VI. Samenvatting	201
VII. Résumé	205
VIII. Zusammenfassung	208

Inleiding

Er behoeven geen overdreven strenge kritische normen te worden aangelegd om de veronderstelling te wettigen, dat de geschiedenis van de vroege middeleeuwen der stad Nijmegen een mysterie bevat. Verschillende historici en archaeologen wezen hier reeds op, de een van ver, de ander duidelijker uitgesproken. Het historisch beeld, in ruwe lijnen door de oudere schrijvers geboetseerd en door de latere historici naar dit ontwerp in details afgewerkt, bevredigde de kritische zin allerm minst. Voor enige historische aangenomenheden, die toevallig nog uit de bronnen tot aan hun oorsprong gevolgd konden worden, mocht het gelukken naast de kritiekloze traditie, stammend uit de 15e eeuw en voortgebouwd op de in vele opzichten fatale grondslag van Willem van Berchem, een nieuw gezichtspunt te stellen, dat dikwijls essentiëel afweek van de traditie. Doch na dit detailwerk, dat eindeloos gepeuter vereiste, groeide het gevoel, dat de geschiedenis van Nijmegen een mysterie inhoudt, een fundamenteel geheim. Het onbevredigd gevoel bij het aanschouwen van de Nijmeegse historische traditie was slechts subjectief; het kon niet geconcretiseerd worden in nauwkeurig omliggende problemen. Er werd een mysterie vermoed, maar er kon zelfs niet bij benadering worden verondersteld, welk dit was en waar een opening lag om erin door te dringen.

Wat wij van het vroeg-middeleeuwse Nijmegen weten, beter gezegd tot heden meenden te weten, was dat Karel de Grote er op het Valkhof een paleis bouwde, waar hij en zijn opvolgers regelmatig verbleven. Dit paleis werd in de 9e eeuw door de Noormannen verwoest, en ten overvloede in de 11e eeuw nogmaals verwoest. In de 12e eeuw werd het door Frederik Barbarossa hersteld.

Romeins Nijmegen is een realiteit; deze is door de oudheidkundige voorwerpen zo massaal bevestigd dat de relikten ervan enige musea vullen. Na het verval van het romeins gezag en het vertrek der Romeinen uit onze streken verdwijnt Nijmegen volledig uit de gezichtskring. Het duikt weer op in de 12e eeuw, tenminste voor zover het historische zekerheden betreft. De continuïteit tussen romeins en middeleeuws Nijmegen is altijd een brandend probleem geweest; dat deze niet uit de bronnen en de archaeologische vondsten blijkt, was geheel onverklaarbaar. Na het vertrek der Romeinen is het bestaan van Nijmegen niet bekend tot aan de bouw van het karolingisch paleis Noviomagus in het jaar 777. Als dit paleis voor Nijmegen afgewezen zou worden en de wedergeboorte der stad na de romeinse periode opgeschoven wordt naar het midden der 12e eeuw, dan

zouden alle historische problemen van vroeg-middeleeuws Nijmegen zijn opgelost, maar weliswaar op zulke destructieve wijze, dat men huiverig zou moeten zijn voor deze oplossing. Vanaf het einde der 13e eeuw vertoont de stad een opmerkelijke ontplooiing. Waarom bleef deze zolang uit, als de stad minstens sinds de tijd der karolingers bestond en zij vanaf het jaar 777 in het bezit was van een der voornaamste paleizen van Karel de Grote? Mogelijk heeft Nijmegen in de tussentijd een klap gehad, die zou kunnen verklaren, waarom een ontwikkeling achterwege bleef of verstoord werd. De versterking van de organische groei werd geredelijk op de brede rug der Noormannen gelegd; zij immers vernielden het paleis van Noviomagus en een deel der stad. Doch deze veronderstelling gaat niet meer op, want de Noormannen hebben Nijmegen nooit bezocht. Welk occult bestaan heeft Nijmegen dan tussen de 8e en de 12e eeuw geleid? Hoe is het te verklaren, dat er over deze periode van drie eeuwen zo weinig over de stad bekend is? „Zo weinig”, mogen we voorlopig zeggen; straks moeten we dit vervangen door „niets”.

Hetzelfde gebrek aan gegevens over het burgerlijke Nijmegen doet zich voor met betrekking tot het kerkelijke. De residentie Noviomagus van Karel de Grote heeft toch een kerk gehad; al was de keizer dan niet in alle opzichten een voorbeeldig christen, ter kerke is hij zeker gegaan. Het bestaan en de gegevens ener kerk in Nijmegen moesten toch ergens bewaard zijn gebleven, als zulke instelling, met bedienaren en hiërarchische relaties, sinds het einde der 8e eeuw bestond. Doch over een kerk zwijgen de bronnen tot in de 13e eeuw, ook die van Keulen en Xanten, waarmede de Nijmeegse kerk sindsdien nauwe bestuurlijke banden had. In een oud register van de Dom te Xanten staat naast de vermelding der Nijmeegse kerk: „*Territorium interamnense, 1248; het gebied tussen de rivieren*”. Het jaartal 1248, dat zeker in verband moet worden gezien met de verpanding van het Rijk van Nijmegen, wijst zeer waarschijnlijk op een structurele verandering in kerkbestuurlijk opzicht. Het is in het geheel niet uitgesloten, dat door de opmerkelijke titel niet alleen een cesuur wordt uitgedrukt in de betrekkingen der Nijmeegse kerk tot Xanten, doch dat hij diepere achtergronden heeft, die vragen en twijfels oproepen over het bestaan der stad gedurende een ruime tijd vóór dat jaar.

Met deze en andere problemen hebben wij ons jaren lang bezig gehouden en geen redelijk antwoord gevonden. Van lieverlede werd het duidelijk, dat het Valkhof en zijn historische traditie het kernpunt der problemen over het vroege Nijmegen zou worden, reeds op deze overweging, dat het de plaats was van de oudste bestuurlijke en kerkelijke centra. Louter bij wijze

van veronderstelling stelden wij een onderzoek in naar de historiciteit van zijn voornaamste bezit: het paleis van Karel de Grote, en eerlijk gezegd, het was t  absurd om aan het bestaan daarvan te twijfelen. De bronnen waren t  duidelijk; daar kon niet aan getornd worden. De tekst van Einhard, tijdgenoot van Karel de Grote en allerbetrouwbaarst schrijver, noemde het paleis naast de Betuwe. Wij hebben een zeer vage theorie tientallen malen opgevat en evenzoveel malen als een gloeiend ijzer laten vallen. Plotseling drong de waarheid zich in   n flits op: er heeft een grandioze verwarring plaats gevonden tussen Noyon en Nijmegen, beide Noviomagus geheten, beide door de bronnen naast een Batua beschreven, en beide door de historischrijvers als object van de Noormannen-tochten genoemd. Toen dit inzicht er eenmaal was, kon op betrekkelijk korte tijd zekerheid verkregen worden. Nog meerdere malen heeft ons geloof aan de werkelijkheid der vermeende mystificatie gewankeld, want zij heeft sinds de 12e eeuw in zoveel bronnen doorgewerkt, dat het aanvankelijk hopeloos scheen op te roeien tegen een stroom van berichten, die alle het tegendeel schenen te bevestigen van wat wij zochten. Maar ook hier is weer gebleken, dat een klein stroompje tenslotte een gehele dijk ontzetten kan.

Het eerste stroompje was hierin gelegen, dat het probleem over de ware identiteit van het karolingische Noviomagus geenszins nieuw is; het werd dan ook niet door ons opgeroepen. Verschillende oudere kronieken hebben dezelfde vraag gesteld, waarbij zij weliswaar nimmer getwijfeld hebben aan de ligging van het karolingische paleis, doch bij de vermelding van historische gebeurtenissen te Noviomagus meermalen opperden, dat het niet duidelijk was of de genoemde plaats Noyon dan wel Nijmegen was geweest. Wij eisen dus de verdienste niet op, dit probleem ontdekt te hebben; wel zullen wij trachten een vraag zover mogelijk te ontleden, die reeds zeer oud blijkt te zijn en die om redenen, waarin wij ons niet willen verdiepen, in het vergeetboek was geraakt.

Als men het vraagstuk in zijn allereenvoudigste vorm stelt, die overigens enigszins simplistisch is, namelijk of Noviomagus Noyon dan wel Nijmegen was, dan zou één enkel bewijs voldoende zijn om de zaak op te lossen. Zulk een is te vinden in de *Annales Vedastini*. Daar staat het volgende: „*De Noormannen voeren de Seine op, voeren de Oise op en bereikten Noviomagus, waar zij zich een winterleger inrichtten*”. De kroniekschrijver volgt nauwkeurig de tocht over de rivieren; hij noemt die en bereikt het einddoel Noyon. Men kan niet aannemen, dat de schrijver, die zijn verhaal gedetailleerd begint, opeens vanaf de Oise in gedachte naar Nijmegen springt, al het tussenliggend

land en de andere rivieren overslaat, niets verhaalt over eventuele avonturen in het tussenliggend gebied en de Noormannen plotseling zoveel kilometers verder weer op laat duiken bij Nijmegen. Het staat buiten enige twijfel, dat met het Noviomagus in deze tekst Noyon is bedoeld. Vult men dit bericht aan met de noodzakelijk volgende deductie, dat het Noviomagus, door de Noormannen bezocht, dus niet Nijmegen is geweest, dan is de aangenomen identiteit tussen het karolingisch Noviomagus en Nijmegen al niet waarschijnlijk meer. Met opzet stellen wij dit bewijs, dat reeds op zich en zeker in verband met de nog komende argumenten van doorslaand gewicht kan worden beschouwd, enigszins prematuur voorop, teneinde hierdoor duidelijk te maken, dat de twijfel aan het bestaan van het karolingisch paleis te Nijmegen alleszins gerechtvaardigd is.

Het moet voor elkeen duidelijk zijn geworden — en daarvoor behoeft men geen doorkneed historicus te zijn —, dat het karolingisch paleis niet het enige punt van twijfel wordt. Door de termen der bronnen, de geschiedkundige gebeurtenissen en door hetgeen over de geografie van de omstreken ervan bekend is, behoort rond het paleis een agglomeraat van zaken, waarvan de tot heden aangenomen localisatie eveneens wankelt. Die zaken staan of vallen met het paleis. Ten gunste van Nijmegen is voornamelijk op grond van deze onzekerheden gepleit. Voor de opponenten was de Vahalis ontwijfelbaar de Waal, de Batua ontwijfelbaar de Betuwe en Dorestadum even ontwijfelbaar Wijk-bij-Duurstede; deze interpretaties liggen voor de hand, als de mystificatie niet wordt doorzien, doch van deze dingen kan nu worden vastgesteld, dat zij alle een dubbel leven hebben geleid: een van vóór en een van ná de mystificatie.

Als de twijfel omtrent de juiste plaats van het paleis van Karel de Grote aanvaard wordt — en er is geen enkele reden, om die bij voorbaat te verwerpen —, dan dient het gehele complex van zaken onderzocht te worden, hetwelk wij aan de hand van de bronnen met dit paleis verbonden kennen. Iedere andere methode, die slechts één enkel aspect in ogenschouw neemt, moet noodzakelijkerwijs op een dwaalspoor leiden. In de reeds geciteerde tekst uit de Annales Vedastini staat de plaats van Noviomagus vast; nog moet worden aangetoond, dat deze stad en niet het andere Noviomagus het paleis van Karel de Grote bezeten heeft. De grote waarschijnlijkheid hiervan stellen wij in het eerste hoofdstuk vast; in deze gegevens behoeft nog geen strikt bewijs te worden gezien (I.). Een eerste serie van bewijzen kan uit de geschiedenis der Noormannen worden geput (II.). De volledige bevestiging wordt verschaft door de romeinse klassieken (III.). Door de ontleding der relaties tussen Aken en Nijmegen wordt duidelijk, hoe de mystificatie zich in

institutioneel opzicht ontwikkelde. Hieruit blijkt, dat Nijmegen sinds de 12e eeuw, het keerpunt der verwarring, een positie verwierf, die het bezit van een karolingisch paleis volledig scheen te dekken (IV.). De bewijsvoering wordt tenslotte geheel sluitend, als uit de topografie van Nijmegen wordt aangetoond, dat de stad vóór de 12e eeuw geen burcht of paleis heeft gehad (V.).

Waar lag het paleis van Noviomagus?

Karel de Grote, op 2 april 742 geboren en op 28 januari 814 te Aken gestorven, koning der Franken en hersteller van het west-romeinse rijk, volgde in het jaar 768 samen met zijn broer Carloman zijn vader Pepijn de Jongere als koning der Franken op. Karel werd in Noyon gekroond; Carloman in Soissons. Na een onafgebroken conflict met Carloman nam Karel de Grote na diens dood in 771 de alleenheerschappij op zich.

Einhard, een tijdgenoot van de keizer (hij stierf in 840), die veel in de omgeving van diens hof had vertoefd, schreef het beroemd geworden boek: „*Vita Caroli Magni*”. Daarin worden Karel's activiteiten van jaar tot jaar gevolgd en vermeld. Uit dit werk blijkt, dat de koning omstreeks het jaar 777 een groot paleis liet bouwen te Noviomagus, welk gebouw door Einhard en andere schrijvers als een prachtige schepping is geroemd. Men heeft altijd aangenomen, dat dit paleis ontstond op het Nijmeegse Valkhof. Twijfel hieromtrent kon reeds op deze grond rijzen, dat Noyon eveneens Noviomagus heeft geheten en dat het oppervlakkig gezien toch veel aannemelijker is, dat het paleis te Noyon werd gebouwd, de plaats die in het leven van Karel de Grote tevoren reeds een rol had gespeeld.

Als er over een zo belangrijk gegeven der stads- en vaderlandse geschiedenis, dat ons volk vanaf de schoolbanken als historisch evangelie is voorgehouden, twijfel ontstaat, dan moet deze twijfel gefundeerd zijn. Hij moet zelfs zeer sterk staan, wil hij au sérieux genomen worden. De punten, die deze twijfel steunen, komen uit verschillende gebieden van geschiedenis en archaëologie; zij zullen uitvoerig worden uiteengezet. Maar uitgaande van Einhard's bericht uit het jaar 777 dringen zich, als reële componenten voor een gegroeide theorie, de volgende vragen naar voren: Als Karel de Grote in Noyon is gekroond, waar voor de koning en keizer derhalve menselijkerwijs gesproken een dierbare memorie lag van zijn zalving tot koning, die volgens de frankische ceremonies iets van een sacrale wijding had, welke motieven heeft hij dan gehad om negen jaren later een paleis te Nijmegen te bouwen, dat een van zijn geliefde residenties zou worden? En was het dan kennelijke opzet of bloot toeval, dat deze residentie de naam van het eerste Noviomagus ontving? Is het voor de historische kritiek aanvaardbaar, dat twee gelijknamige steden, op ruime afstand van elkander gelegen, elkander als residentie van Karel de Grote zouden zijn opgevolgd, terwijl de bronnen aan zulke merkwaardigheid stil-

zwijgend zijn voorbijgegaan? Lag de staatkundige verhouding in het Frankrijk, waaruit een wereldrijk geboren zou worden, omstreeks 777 voor de koning zo onaangenaam, dat hij zijn stamland verliet om op verre afstand een nieuwe en bovendien gelijknamige residentie te stichten? Bevindt de residentie te Nijmegen, die gebouwd zou zijn toen Karel nog slechts koning der Franken was, zich niet al te ver van de andere merovingische en karolingische residenties, die toch alle opeengehoopt in het midden van het oude Francia lagen?

Wanneer men deze vragen kritisch onder de ogen ziet, en men onbevreesd de historische waarheid prefereert boven een geliefde traditie, moet men tot het inzicht komen dat er ten aanzien van de plaats van het paleis van Karel de Grote geen sprake is van een gefingeerde twijfel, maar dat er alle reden is de historische zekerheid tot voorwerp van een methodische twijfel te maken. Dit zou op verschillende manieren kunnen geschieden. Wij hebben als de meest juiste methode geoordeeld, dat het probleem het eerst in de kern moet worden aangesneden: de materie en het tijdstip van de door ons veronderstelde mystificatie. Wanneer de realiteit van deze vast staat, komen zowel de voorgeschiedenis als de mogelijke gevolgen ervan in een helder licht te staan.

De mystificatie

Vóór de 12e eeuw heeft Nijmegen geen burcht gehad. Dit kan met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid uit de topografie van Nijmegen worden afgeleid. Frederik Barbarossa bouwde in 1155 de eerste burcht en deze is de voornaamste, mogelijk de enige oorzaak, dat al hetgeen de vroegere bronnen over het paleis van Karel de Grote te Noviomagus vermelden, op Nijmegen werd toegepast. Dit is de grote lijn der verwar-
ring.

Als wij in details afdalen, komt eerst de gelijknamigheid van beide plaatsen aan de orde. Het behoeft geenszins verdoezeld te worden, dat Noyon de volledige naam van Noviomagus gedragen heeft. Dit blijkt o.a. uit de *Annales Gandenses*¹⁾, waar in het jaar 937 Transmarus genoemd wordt als „Noviomagensis episcopus”, bisschop van Noyon. Niemand kan hier aan Nijmegen denken. Al te duidelijk was de tendens, dat onze tegenstanders de nadruk probeerden te leggen op andere vormen van de naam Noyon dan Noviomagus; de volledige gelijknamigheid der beide steden moest naar de achtergrond worden gedrongen. Dat de naam van Noyon in de bronnen in allerlei varianten verschijnt, zoals Noviommo, Novionum, Noviomacum en dergelijke méér, bewijst zelfs dat het een levende naam was,

die zoals vrijwel alle toponiemen sterk evolueerde. Verbazend grappig is het, hoe de uitgevers der *Monumenta Germanica* bij het indiceren met de naam en de gegevens zijn omgesprongen; van de ene verrassing valt men in de andere. *) Op de gelijknamigheid van Noyon en Nijmegen alsmede op de evolutie van het woord komen wij nader terug.

Er mag reeds bij voorbaat worden vastgesteld, dat alle teksten, die zelf van vóór de 12e eeuw dateren of authentieke gegevens uit die tijd bevatten, op Noyon slaan. Wij houden het voor zeker, dat Nijmegen vóór de 12e eeuw niet onder de naam *Noviomagus* bekend is geweest; dit zal elders uit de naam *Noviomagus* en uit het feit, dat Nijmegen in de karolingische periode niet bestond, bewezen worden. Derhalve kunnen de vermeldingen van het karolingisch paleis *Noviomagus* niet op Nijmegen betrekking hebben.

Het overbrengen der gegevens van het oude *Noviomagus* naar Nijmegen is na de bouw van de burcht door Frederik Barbarossa geschied. Vóór die tijd was er geen aanleiding toe en zelfs geen mogelijkheid voor; toen immers miste Nijmegen het voornaamste kenmerk voor een karolingische residentie: het paleis. De interpretatie Nijmegen voor het karolingische *Noviomagus* is door de duitse historici uit de 12e eeuw geschied, die de residentie *Noviomagus* topografisch niet meer kenden of oppervlakkig tot een interpretatie overgingen. Noyon zelf, het eerste *Noviomagus*, was inmiddels van het voetstuk gevallen als belangrijke plaats in het rijk der karolingers. Het rijk der Franken was opgegaan in het koninkrijk Frankrijk, en de vroegere residenties, die om hun veelheid tevoren evenmin een exclusieve aandacht hadden genoten, werden door Parijs in de schaduw gesteld. Het voormalig rijk van Karel de Grote was uiteengevallen in een Duits en een Frans deel, twee gemeenschappen, die niet meer dezelfde belangen hadden, in veel opzichten elkander zelfs vijandig werden. Dit had vanzelfsprekend zijn consequenties voor de historische wetenschap. De Duitse kroniekschrijvers waren niet meer op de hoogte met de details der Franse geografie. Welke precies de bron is geweest, die de grondslag legde voor de mystificatie, is niet geheel zeker; wij zien er de *Annales Fuldenses* op aan. Mogelijk moet de kroniek van Otto van Frisingen voor de aberratie aansprakelijk worden gesteld, doch dan niet de eerste redactie van Otto als wel een tekstverminking of interpolatie door een latere hand. Dit punt doet niet veel ter zake; evident is immers, dat de Duitse

*) Feiten, zaken en personen, genoemd in verband met *Noviomagus*, zijn door de bewerkers der teksten op Nijmegen geïndiceerd, terwijl het voor eenieder, die slechts oppervlakkig op de hoogte is met de geschiedenis van Nijmegen, duidelijk moet zijn, dat hier mis werd geïdentificeerd.

kronieken het verband hebben gelegd tussen het karolingische Noviomagus en Nijmegen. De franse kronieken hebben dit nergens gedaan; zij noemen de karolingische residentie, soms met plaatsbepalingen die zijn misverstaan, maar nimmer met een verwijzing naar Nijmegen.

De mystificatie vond haar begin- en haar draaipunt in het Nijmeegse paleis van Frederik Barbarossa, dat in 1155 was gebouwd. Maar reeds in 1145 doemt Nijmegen als Numaga op! Het is mogelijk, dat Nijmegen tien jaren vóór 1155 als residentie heeft gediend voor de duitse keizers en dat enige oorkonden, in Noviomagus of Numaga uitgevaardigd, inderdaad te Nijmegen gegeven zijn. Dit laatste is zelfs zeker. Wij willen de cesuur niet onverbiddelijk aan het jaartal 1155 verbinden.

Met klem moet erop gewezen worden, dat de divergentie tussen het ene en het andere Noviomagus zich duidelijk in de bronnen aftekent. Het paleis van Noyon werd in 1047 door Boudewijn van Vlaanderen, Godfried van Lotharingen en Dirik III van Holland vernield. Het zal in deze studie overtuigend blijken, dat er niet de minste grond meer bestaat om deze gebeurtenis in Nijmegen te plaatsen. Opmerkelijk is dat de eerstvolgende vermelding van het residentiële Noviomagus, uitgedrukt met „*Actum Numaga*”, in een oorkonde van 1145 voorkomt ²⁾. Tussen deze vrij ver uit elkander liggende jaartallen ligt de cesuur tussen het ware en het legendarische Noviomagus. Had er een tijdperk van enige jaren gelegen tussen de vermelding en de vergetelheid van het eerste Noviomagus en diens herleving, dan zou een mystificatie niet acceptabel zijn geweest; in een eeuw echter kon het oorspronkelijk karolingisch paleis gemakkelijk uit de memorie verdwijnen, temeer waar dit geschiedde buiten de eigen streek van het eerste paleis, want het denkbeeld, dat de residentie van Karel de Grote te Nijmegen gelegen had, is immers buiten Noord-Frankrijk ontstaan.

Aan deze eerste en allergewichtigste merkwaardigheid van het karolingische en latere duitse Noviomagus, tot heden vanaf zijn oorsprong met Nijmegen geïdentificeerd, zijn de historici blindelings voorbijgegaan. De continuïteit van het Noviomagus der 11e en dat der 12e eeuw is in de schriftelijke bronnen gedurende een eeuw verbroken. Dit feit had reeds een dringende aanleiding moeten zijn voor de vraag, of na het verloop dier eeuw de afgebroken continuïteit was voortgezet, dan wel of er misschien een legendarische draad was opgenomen, wiens klunwen elders lag.

Uit de akte van 1145 blijkt, dat Nijmegen de naam van Numaga of Noviomagus niet gekregen heeft op grond van het bezit van het paleis, dat vermoedelijk eerst later ontstond. Wel moet aangenomen worden, dat Nijmegen de naam van Noviomagus

rond dit tijdstip nieuw heeft ontvangen. Voorlopig klinkt dit misschien enigszins vreemd; het zal in de loop van ons betoog met een groot aantal details worden geadstrueerd. In een oorkonde van 1151 wordt een paleis vermeld en in die van 1145 niet. Toch kan er niet met historische zekerheid worden vastgesteld, dat omstreeks 1145 een paleis of keizerlijke residentie nog niet bestond; het tegendeel, dat het paleis wél bestond, staat echter nog veel zwakker. De oorkonde van 1145 is van Koenraad III; bij deze keizer heeft de intentie voorgezeten tot het stichten van een imitatie der oude karolingische residentie Noviomagus, die door de bouw van een paleis volledig werd gerealiseerd. De naam van Noviomagus werd voor Nijmegen ingevoerd naar analogie van de oude karolingische residentie; vanzelfsprekend geschiedde dit niet door de burgers van Nijmegen, die hoogstwaarschijnlijk deze naam niet kenden en die bovendien geen vreemde toponiem gekozen zouden hebben, als zij zelf te beslissen hadden gehad. De stichting der stad moet derhalve zeer dicht bij het jaar 1145 gelegen hebben. Ofwel werd de stad gesticht naast de duitse residentie, ofwel werd deze gevestigd naast een jonge nederzetting, die van de keizer een naam ontving of wier naam nog niet zo diep ingeburgerd was, dat hij zich door een van boven af opgelegde verdringen liet. Voorlopig bleef de interpretatie op Nijmegen der gegevens van het karolingische Noviomagus geheel achterwege; aan die toepassing heeft niemand in de eerste decennia gedacht. Want geen der keizers, die na de opkomst van Nijmegen als duitse residentie er regelmatig verbleven, Koenraad III en Frederik Barbarossa, heeft de bedoeling gehad de nieuwe residentie de geschiedenis in te zenden als de werkelijke opvolgster van het karolingische Noviomagus: de zogenaamde Barbarossa-steen, die wij onder de local-historie van Nijmegen zullen bespreken, bewijst dit onomstotelijk.

Enige tijd na de bouw van het paleis van Barbarossa ontstond de opvatting, dat het paleis van Nijmegen door Karel de Grote gesticht zou zijn. Deze misvatting ontving misschien haar sterkste steun uit de pracht van de Barbarossa-burcht; dit viel geheel in de lijn der historische berichten over Karel's paleis, dat door de kroniekschrijvers om zijn pracht was geroemd. De gelijke naam van Noviomagus was voor deze verwarring een eerste voorwaarde, maar ook de naaste aanleiding. Nadien werd zij door de andere dislocaties tot een historische zekerheid afgerond. Beziat men alle gegevens van het karolingische Noviomagus in dit licht, dan wordt de toedracht der mystificatie duidelijk. Wij zullen haar van alle kanten belichten; het zal blijken dat zij geen produkt is van onze fantasie, maar dat zij werkelijk heeft plaats gehad.

In de verwarring tussen Noyon en Nijmegen, bij de middel-eeuwse duitse historici ontstaan en door de latere historici altijd dieper gevestigd, mag geen bewuste falsificatie verondersteld worden, zelfs als men zich afvraagt, hoe zij kritiekloos aan verschillende duidelijke gegevens konden voorbijgaan of over bepaalde vragen konden heenstappen, die zich toch opdrongen. De grondslag der verwarring was een vergissing zonder méér, uitgedrukt in de luttel woorden, dat het paleis van Karel de Grote te Nijmegen gelegen had. Wel volgde hierop een lawine van misbegrepen teksten, een geweldige en tragische dislocatie van historische gegevens, en een in schijn onwankelbare traditie, op haar beurt gesteund door teksten en legenden. De oorzaak der lawine was slechts een klein steentje. De verwarring kwam in het geheel niet voort uit een legende rond Karel de Grote, zoals Folz in talloze andere gevallen heeft onderzocht en aangetoond ³⁾, want de verwarring met betrekking tot het paleis van Nijmegen was in het geheel niet of slechts zeer minimaal op de figuur van Karel de Grote gebaseerd.

Merovingische en karolingische residenties

Het kan zijn nut hebben enige bijzonderheden te vermelden over de bekende merovingische en karolingische paleizen, ten-einde de plaatsen vast te stellen en te laten blijken, dat zij zich ook door andere zaken gekenmerkt hebben dan alleen door het bezit van een paleis. Vooral dit laatste is straks van belang voor de vraag, of Nijmegen wel een paleis gehad kan hebben.

Chelles, op ongeveer 10 km ten oosten van Parijs, is al in het jaar 580 bij de dood van koning Chilperik als residentie der merovingers bekend. Het domein werd daarna bewoond door Clotarius II; vervolgens tegen het einde der 7e eeuw door Ste.-Batilde, weduwe van Clovis II, tot een klooster bestemd, waarna het vanaf de 11e eeuw definitief door de kroon is verlaten.

Deze residentie is ook bekend gebleven als een kerkelijk centrum; er hebben verschillende kerken gestaan voor de dienst der burgers, het paleis en de abdij. De nog bestaande parochiekerk van St.-Andries was waarschijnlijk een der kerken, die in het jaar 600 door St.-Géry zijn gevisiteerd; daarnaast tag een merovingisch kerkhof, dat bij opgravingen werd ontdekt. Een tweede kerk werd ten dienste van het paleis gebouwd en was toegewijd aan St.-Martinus, een der vroegste patronaten in Frankrijk. De derde kerk, waar Ste.-Batilde begraven werd, was toegewijd aan St.-George en bestemd voor de dienst van de abdij, maar werd van lieverlede gebruikt voor de dienstbaren van het klooster. Een vierde kerk, toegewijd aan O.L.

Vrouw, werd door Gisela, zuster van Karel de Grote, gesticht 4).

Nogent, ten oosten van Parijs gelegen op ongeveer 5 km afstand van de oude faubourg, bezat in de 6e en 7e eeuw een der beroemdste paleizen der merovingers. Het was de geliefde residentie der opvolgers van Clovis sinds 581, toen Chilperik er Gregorius van Tours huldigde, tot aan het jaar 695, toen Childebert III er verschillende oorkonden uitvaardigde 5).

Luzarches, op ongeveer 25 km ten noorden van Parijs, is een der oudste vestigingsplaatsen van Frankrijk. De archaeologische vondsten zijn er in overvloed, vanaf neolithische graven tot merovingische en frankische kerkhoven. Het is vooral bekend als de plaats van het paleis van Diederich III in de 8e eeuw. Men neemt aan, dat het uit meerdere koninklijke domeinen is samengegroeid 6).

Het domein van Nanterre, gelegen in de eerste lus van de Seine ten westen van Parijs, bezat de residentie *Rueil*, waar in de 6e eeuw Childebert, Gontran en Clotarius II geregeld verbleven. In 550 werd Childebert I er bezocht door St.-Lubinus, bisschop van Chartres. In 591 werd Clotarius II er gedoopt. Ook hier is een overvloed van merovingische en karolingische vondsten 7).

In *Issy-les-Molineaux*, tegenwoordig binnen Parijs gelegen, moet sinds de 6e eeuw een domein hebben bestaan der merovingische vorsten, dat zich vanaf Parijs tot aan de heuvels van Meudon uitstreckte 8).

Essones was een koninklijk bezit, dat reeds in de 6e eeuw wordt genoemd; St.-Germanus genas er een zekere Gildomir, „famulus fiscalis”, een koninklijk ambtenaar. In de 7e eeuw gaf Clotarius III dit gebied aan de abdij van St.-Denis; in de 8e eeuw bevestigde Pepijn de Korte dit bezit 9).

Het domein van *Palaiseau*, gelegen op 10 km ten zuiden van Parijs, verschijnt voor het eerst in de teksten van de 6e eeuw als een residentie der merovingers. Het verkleinwoord „palatius = kleine paleis”, sloeg niet op de grootte der gebouwen of op de omvang van het domein, maar steunde op een topografische bijzonderheid. In dit paleis resideerde Childebert, koning van Parijs. In de volgende eeuw verbleef er Clotarius III; hij ontving er de abt van Fontenelle. Een oorkonde van het jaar 754 vermaakte de opbrengst van dit domein aan de abdij van St.-Germain. Van het paleis van Childebert is niets overgebleven; vermoedelijk lag het bij de nog bestaande kerk van St.-Martinus. Door het patronaat heeft de kerk de presumpctie van hoger ouderdom; dat zij reeds in de 9e eeuw bestond, blijkt uit geschreven bronnen 10).

In het jaar 616 riep Clotarius II de rijksgroten van Bourgondië

samen in de residentie *Bonneuil*. Enige jaren later werd deze plaats bezocht door St.-Merri vanuit Autun. In het jaar 811 wordt zij vermeld in verband met een stichting van graaf Stephanus van Parijs ten gunste der kanunniken van Parijs. In 834 trokken de aanhangers van Lodewijk de Vrome er hun troepen samen uit Bourgondië. In 842 wordt de residentie weer genoemd in verband met schenkingen van Lotharius. In 848 doet Karel de Kale er een schenking aan de bisschop van Poitiers. In hetzelfde jaar wordt het bezocht door de kroniekschrijver van Fontenelle. In 856 riep Karel de Kale er een rijksvergadering samen. In deze teksten wordt weliswaar niet gesproken van een paleis, maar van „villa” of „praedium”, doch de veelvuldigheid der officiële bijeenkomsten duidt aan, dat hier een belangrijke residentie moet zijn geweest, die gelijk was aan die van Chelles, Nogent en Palaiseau ¹¹).

Het grondgebied van *Noisy-le-Grand* van 1300 hectaren heeft tot in de 20e eeuw een deel van zijn oude belangrijkheid bewaard. De plaats komt als een der eerste in de franse geschiedenis voor; hier immers plaatst Gregorius van Tours de moord, die op aanstoken van Friedegonda op een der zonen van koning Chilperik I geschiedde, in het laatste kwart der 6e eeuw. In de 11e eeuw wordt de kerk vergeven aan de abdij van St.-Martinus; tegelijkertijd wordt de kerk door de koning afgestaan. Het patronaat van O.L. Vrouw en van St.-Sulpice kan niet van vóór 644 zijn, in welk jaar St.-Sulpice als bisschop van Bourges stierf ¹²).

Compiègne, op 24 km afstand van Noyon gelegen, kent het reusachtig slot, dat door de merovingers werd gebouwd en door Lodewijk XV en Napoleon I nog werd uitgebreid. Het grote bos, dat talloze malen in de geschiedenis naam heeft gemaakt, was een gezocht jachtgebied. Van Compiègne wordt aangenomen, dat het door de Galliërs is aangelegd. Karel de Kale vergrootte de nederzetting omstreeks 876.

Soissons, de oude hoofdstad der Suessionen, had reeds in de 4e eeuw een bisschopszetel. In 486 versloeg Clovis er de romeinse veldheer Syagrius. In 751 werd Pepijn hier tot koning gekozen. In 768 werd Carloman, de broer van Karel de Grote, er gekroond.

De residentie *Herstal*, gelegen in het noorden van de provincie Luik, is eerst bekend als residentie van Pepijn van Herstal, regent van Austrasië en Neustrië, die in 714 overleed. Daarna werd zij bewoond door Karel Martel, Pepijn de Korte en Karel de Grote. Een van omstreeks 800 daterende O.L. Vrouwekerk en een frankische begraafplaats bevestigden de schriftelijke bronnen volkomen.

Thionville, in het duits Diedenhofen, is een franse stad in

Lotharingen, aan de Moezel gelegen. Zij wordt veelvuldig in de karolingische bronnen genoemd.

Een der geliefde residenties van Karel de Grote was *Aken*. De bouw van het Munster is vóór 805 begonnen, zoals men aanneemt, op initiatief van de keizer, wiens gebeente er rust. De kern van het gebouw, de achthoekige centraalbouw, dateert uit de karolingische periode. De eerste kerk was vroeger door een zuilengang met het keizerlijk paleis verbonden. De merovingers hadden te Aken eveneens een verblijfplaats, zeker Pepijn de Korte sinds 765. Karel de Grote maakte van de stad zijn voornaamste residentie en de hoofdstad van het rijk benoorden de Alpen; vandaar dat Aken het „altera Roma” wordt genoemd. In het jaar 778 bouwde de koning er het paleis. Zijn zoon Lodewijk de Vrome werd er in 813 gekroond en sindsdien bijna alle duitse koningen tot aan Ferdinand I in 1531. Elders zullen wij uitvoeriger op deze palts ingaan en de vergelijking tussen Aken en Nijmegen gedetailleerd ontleden.

In *Maastricht* bestond reeds in de 6e eeuw een merovingisch paleis. In het jaar 596 vaardigde Childebert II, koning van Austrasië, te Keulen een decreet uit, waarin rechtsvoorschriften waren vervat, die een uitvloeiSEL waren van besprekingen op enige vooraafgaande rijksvergaderingen, onder andere te Maastricht ¹³⁾. Een andere vermelding van het paleis komt voor in het leven van St.-Lambertus, geschreven tussen 765 en 784, waar een „aula regia” wordt genoemd, de plaats van bisschop Theodardus voor het onderwijs ¹⁴⁾.

Het paleis van Maastricht is naar alle waarschijnlijkheid door de archaeologie bevestigd. In 1821 werd bij de afbraak van het St.-Servaas-gasthuis met kapel, dat vooruitspringend lag tussen de tegenwoordige Platielstraat en Bredestraat, een zwaar muurwerk ontdekt, dat men sedertdien beschouwd heeft als een restant van het merovingische paleis ¹⁵⁾. Omdat er bekend was, dat Maastricht een merovingisch paleis bezeten had en dat dit in de nabijheid der St.-Servaas gelegen was, had men alle reden, om de gevonden muur voor een merovingisch relikt te houden. Bekend is ook het bestaan van een merovingische Munt. In Maastricht, evenals te Aken, heeft het merovingisch en karolingisch paleis overtuigende historische en cultuurhistorische relikten nagelaten.

Noyon is vooral bekend door de heilige Eloi, die als beroemd goudsmid in dienst was van de merovingische vorsten. Hij werd in 588 geboren en stierf in 660. In 639 werd hij tot bisschop van Noyon gewijd; als zodanig was hij een der voornaamste raadgevers van koning Dagobert I. Dat Dagobert te Noyon resideerde, blijkt uit het leven van St.-Eloi. Karel de Grote werd in 768 te Noyon gekroond; eveneens Hugo Capet in 987. Noyon

heeft dus tot aan het einde der 10e eeuw belangrijkheid gehad. In de 11e eeuw bezat Noyon nog een toren, restant van een paleis, die in een oproerige volksbeweging, zoals de franse historici aannemen, werd afgebroken, omdat hij de macht van de koning symboliseerde, tegen wie het oproer gericht was. Eerder zal echter aangenomen moeten worden, dat het paleis van Noyon in 1047 door Vlaanderen, Lotharingen en Holland verwoest werd in een krijgstoct tegen de koning van Frankrijk. Mogelijk heeft het oproerige volk zijn laatste bouwvallen doen verdwijnen.

Er bestaat geen twijfel over, dat Karel de Grote in Noyon werd gekroond. Dit punt wordt door de vroege bronnen en de franse historici unaniem staande gehouden. Er is geen schijn van kans, om dit Noviomagus in Nijmegen te plaatsen. Zoals Carloman in Soissons gekroond werd, een actuele residentie, zo werd Karel de Grote gekroond op een plaats, waar het vorstenhuis een blijvend pied-à-terre had, een residentie of een paleis. Hieruit mag met stellige zekerheid worden besloten, dat bij het optreden van Karel de Grote een paleis te Noyon bestond. Als Einhard bericht, dat de koning een paleis te Noviomagus liet bouwen, dan is het al geen vraag meer, waar dit paleis lag.

Enigszins vreemd doet het wel aan, dat Noyon tot nu toe geheel aan de aandacht is ontsnapt bij het bijeenbrengen van gegevens over het karolingisch rijk en de vroege middeleeuwen. De voornaamste oorzaak hiervan is, dat de verworvenheden van Noyon van vóór de 11e eeuw bijna alle naar Nijmegen werden verplaatst en dat door de schitterend uitgewerkte mystificatie zelfs de franse historici geen aanleiding hadden voor een vermoeden. Nu de verwarring is blootgelegd, zullen de betrekkelijk weinig gegevens, die tot heden over de residentie van Noyon bekend waren en die praktisch niet verder gingen dan de wetenschap, dat de merovinger Dagobert aldaar geresideerd had, met talloze andere kunnen worden aangevuld, als vast komt te staan, dat Noyon de karolingische residentie Noviomagus is geweest. Als de vervreemde gegevens op hun juiste historische en geografische plaats zijn ingevoegd, zullen zij door talloze andere versterkt worden. De terugvoering der karolingische residentie naar Noyon lost in de franse historie enige brandende problemen volledig op, die daar ten aanzien van de institutionele en geografische reconstructie van romeins Gallië en karolingisch Francia bestonden. Het is onze taak niet, de gevolgen voor de franse geschiedenis uit te werken. Wij twijfelen er echter geen ogenblik aan, dat onze stelling door de franse historici zal worden bevestigd. Voor hen is dit probleem eveneens bilateraal; zij zullen zich in positief opzicht kunnen

uitspreken, als het negatieve voor Nijmegen en Nederland voldoende is geadstrueerd.

In het feit, dat zelfs de franse historici, naar men zeide grootmoedig, het paleis van Noviomagus aan Nijmegen hebben afgestaan, meende een onzer tegenstanders een bewijs te kunnen zien, dat het paleis werkelijk te Nijmegen gelegen heeft. Doch dit is vrij simpel geredeneerd; het steunt enkel op een a-prioristische verwerping van de mystificatie. Sinds de 12e eeuw werd de burcht van Frederik Barbarossa algemeen als de opvolger van het paleis van Karel de Grote beschouwd; Noviomagus, het Eiland der Bataven en andere zaken méer werden zo positief van onze kant opgeëist en de bronnen schenen dit zo ontwijfelbaar te bevestigen, dat ook de franse historici het als historische waarheid aanvaard hebben. De mystificatie werd volledig doorgetrokken en in alle onderdelen voltooid, zodat de dislocatie van alle gegevens, die het paleis raken, van beide zijden als juist werd gezien.

Wat kan er uit de opsomming van enige merovingische en karolingische residenties en de vermelding van de daarvan bekende bijzonderheden worden afgeleid voor de problematische residentie van Nijmegen? Allereerst dit: de residenties, waar op de meeste plaatsen ook geen rechtstreeks overblijfsel van een paleis meer bestaat, zijn in de geschiedenis bekend gebleven als verblijfplaatsen der vorsten, als koninklijke domeinen, als plaatsen van kerken, als vindplaatsen van merovingische en frankische voorwerpen, als trefpunt van historische gebeurtenissen, of als plaatsen, bezocht door historische persoonlijkheden. In de loop van deze studie zullen al deze mogelijkheden voor Nijmegen aan de orde komen. Doch nu mag reeds worden vastgesteld, dat te Nijmegen geen bijzonderheid bekend is, die voor de aanwezigheid van een paleis tussen de 8e en de 12e eeuw pleit. De bestuurshandelingen van een vorst voor het gehele rijk behoeven geen plaatselijke relikten in een residentie na te laten, tenzij mogelijk de zeer summiere vermelding der plaats van de uitvaardiging der oorkonden. Maar zijn wonen en zijn leven, dat van zijn hovelingen en dienstbaren, de cultivering van het land, de stichting van nederzettingen en kerkelijke vestigingen, die — wij hebben dit gezien bij de andere karolingische plaatsen — noodzakelijkerwijs een residentie vergezellen, kunnen niet aan de plaats van een paleis voorbijgaan zonder aanwijsbare relikten na te laten, hoe zwak die later ook blijken.

Doch de opsomming der karolingische residenties roept een andere vraag op, die van nog meer belang is. Het is niet voor tegenspraak vatbaar, dat de omgeving van Noyon, Compiègne, Soissons en Parijs, het geboorteland van Francia, het middel-

punt was van het rijk der merovingers en karolingers. Dit centrum kan niet verbonden worden aan één bepaalde plaats of residentie, daar het bekend is dat het frankische koningschap een „wandeland” koningschap was; de vorsten verbleven niet op één paleis, maar zij hadden vele residenties. Dit spreekt niet tegen, dat de meeste vorsten een voorkeur hebben getoond voor een of enige plaatsen. Van Karel de Grote wordt aangenomen, dat hij het liefst en het meest verbleef in Aken en Noviomagus. Deze twee plaatsen komen in de bronnen het veelvuldigst voor in verband met zijn naam; een enkele maal verschijnen Thionville en enige duitse steden. Welnu, als Noviomagus Nijmegen was, dan heeft Karel de Grote geen residentie meer gehad in het centrum van Francia, waar hij en het vorstenhuis toch méér belangen hadden liggen dan elders. Dan zou er zelfs uit de bronnen kunnen worden aangetoond, dat Karel de Grote na het jaar 777, toen het paleis van Noviomagus werd gebouwd, niet of nauwelijks meer het centrum van zijn rijk heeft bezocht. Zou dit nog enigszins aanvaardbaar zijn voor de latere periode van zijn leven, dan kan het toch onmogelijk aangenomen worden voor de tijd, dat Karel de Grote nog geen keizer was en de hoofdzaak van zijn bestuursactiviteiten nog lag in het koningschap over de Franken. Er is wel geopperd, dat aan het stichten van de residentie te Nijmegen vooral deze bedoeling ten grondslag lag, dat Karel de Grote er een steunpunt wenste tegen de Saksen, doch dit is een bewering, waarvoor de bronnen geen uitgangspunt verlenen. Zij is slechts geuit als een verklaring voor het zeer vreemde feit, dat de residentie te Nijmegen geografisch en institutioneel al te ver van het centrum van het Frankrijk ligt. Zou men de rangorde der residenties van Karel de Grote kunnen en mogen bepalen, dan zou aan Aken waarschijnlijk de eerste plaats moeten worden toegewezen; maar Noviomagus zou dan beslist de tweede plaats krijgen. Door de localisatie van deze residentie te Nijmegen treedt in Francia een onaanvaardbaar vacuum op. Als men op deze konsekventies doordenkt en die reël stelt in de eigen tijd van Karel de Grote, dan valt reeds op deze overweging het bestaan van een karolingisch paleis te Nijmegen.

De naam Noviomagus

Nijmegen is afgeleid van Noviomagus. Dit woord komt in de bronnen met talrijke varianten voor, die alle teruggevoerd moeten worden tot Noviomagus. Hierbij heeft zich een typisch verschijnsel voorgedaan, dat er een tweezijdige evolutie is opgetreden, een romaanse en een germaanse. Met volle zekerheid is de dubbele evolutie niet meer te volgen, want de bronnen

zijn zo door elkaar gelopen, dat er van een cacafonie kan gesproken worden. De plaatsnaam van Nijmegen heeft vóór de 12e eeuw, waarin wij de oorsprong der mystificatie plaatsen, geen inheemse vorm gehad; er is niets bekend van de naam, die Nijmegen eventueel gedragen zou hebben vóór de romeinse overheersing of na het vertrek der Romeinen. Dat de Romeinen namen aan de steden gegeven hebben, is niet aannemelijk. Voor enige plaatsen, door het leger gesticht, waar zich na verloop van tijd een burgerlijke nederzetting ontwikkelde, kan een zuiver romeinse naam zijn ontstaan. Doch over het algemeen, zoals voor Frankrijk overtuigend is bewezen, zijn de zuiver romeinse toponiemen zeer zeldzaam. De reeds bestaande inheemse plaatsnaam kreeg een latijnse vorm, een gelatiniseerde uitgang, of een bijvoegsel, dat aan een persoon of aan een topografische gesteldheid was ontleend. De naam of een belangrijk deel ervan ontstond reeds ten tijde der Galliërs ¹⁶⁾.

De plaatsnamen in Gallië, die samengesteld zijn uit verschillende stamwoorden, bevatten dan ook dikwijls een romeins en een gallisch element. De betekenis van het achtervoegsel -magus, dat o.a. in Noviomagus terecht kwam, moet niet zozeer gezocht worden in de eerste zin van „plaats”, dan wel in de tweede van „markt”. De plaatsen met dit achtervoegsel waren steden of dorpen, bijzonder gunstig gelegen ten opzichte van de landwegen en de rivieren. De toponiem zou men dus kunnen omschrijven als „nieuwe markt”, een naam, die in verschillende streken en talen bewaard is gebleven: Neumarkt, Marchéneuf, Novibazar. Tengevolge van de klankverschuivingen en de in het frans voorkomende verwarring tussen e en a zijn in Frankrijk verschillende plaatsnamen ontstaan, die oppervlakkig gezien niet meer lijken op Noviomagus, maar toch tot dit woord teruggevoerd moeten worden: Nogent, Nogeon, Novion, Noyon, Nouan, Novéant, Nouhant. In het grondgebied van de romeinse Civitas van Parijs zijn er zelfs vier, die alle even onmiskenbaar een zodanige ligging hebben, dat het achtervoegsel -magus, de marktplaats aanduidend, een reëel element in de naamgeving is geweest. Nogent-sur-Marne, in het departement Seine-et-Oise, in de 6e eeuw Novigentum geheten, lag aan de grote weg naar Meaux. Nogent-sur-Seine, dat tegenwoordig de naam draagt van St.-Cloud, lag aan de weg naar Normandië. Nogent, op het ogenblik een gehucht van L'Isle-Adam, lag aan de oever van de Oise. Longjumeau, in de 11e eeuw vermeld als Nongemellum, lag aan de weg naar Orléans. Ook deze plaats wordt door de franse historici, met iets minder zekerheid dan de andere, van een Noviomagus afgeleid ¹²⁾. Op de Peutingerkaart zijn de Noviomagus-plaatsen dan ook in een veelvoud te vinden; een feit, dat de toeschrijving van een naam aan een

plaats of de interpretatie van historische gegevens op deze plaatsen uiterst hachelijk maakt.

Het achtervoegsel -magus is niet van Romeinse doch van Keltische oorsprong; hierover bestaat geen twijfel. Durum en dunum eveneens. Lungdunum Batavorum en Batavodurum zijn in Nederland niet inheems geweest; dit zal blijken als de juiste plaats van het Insula Batavorum wordt vastgesteld. Deze namen zijn enkel maar in Nederland gedacht. Maar Nijmegen heeft, historisch aanwijsbaar, sinds de 12e eeuw de naam Noviomagus gehad, die uiteindelijk onder invloed van het Nederlands tot Nijmegen is omgevormd. Vóór die tijd heeft het echter die naam niet gedragen.

Er mag vooropgesteld worden, dat de toponiem Noviomagus hier niet kan zijn ontstaan. In onze streken is noch in taalkundig, noch in historisch, noch in archaeologisch opzicht enige Keltische invloed aan te wijzen. Dit wordt door de deskundigen met nadruk bevestigd¹⁷). De plaatsnaam Noviomagus moet in de 12e eeuw bovendien als een archaïstische vorm worden beschouwd, daar op dat tijdstip in Frankrijk de talrijke Noviomagus onder invloed van het Frans reeds sterk veranderd waren. Nijmegen neemt aan, dat zijn naam vanaf de Romeinse periode tot in de 12e eeuw onveranderd is blijven bestaan, en dit is, met het oog op de Germanisering en de inmiddels opgetreden klankverschuivingen, al zeer onwaarschijnlijk.

Het wordt volledig onaannemelijk, als men in beschouwing neemt wat er sinds de helft der 12e eeuw geschied is. Toen namelijk de naam van Noviomagus voor Nijmegen was ingevoerd, zette de evolutie van het woord snel in. De klassieke naam of een kleine variant hiervan, zoals Niumaga (1147), Novimagum (1172, 1178, 1247, 1250), Novimagium (1176, 1247, 1249, 1250), Noviomagium (1230, 1248, 1254, 1255, 1257, 1282), Novimagenses (1242), Novomagenses (1243), bleven nog lang in gebruik, doch deze perfecte vormen werden gehandhaafd in de brieven en stukken, die van de officiële kanselarijen zijn uitgegaan. Deze schriftstukken waren geen weerspiegeling van de spreektaal. Enige andere vormen van de naam van Nijmegen, duidelijk uit de van de officiële schrijfwijze afwijkende spreektaal afkomstig, drongen zelfs in de officiële stukken door, zoals het Numago in een oorkonde van 1209, het Numaga in een oorkonde van Frederik II uit het jaar 1226, en het Nunmagen in een brief van het kapittel der Apostelenkerk te Keulen uit het jaar 1246. Voor het Numagen, dat Caesarius van Prüm in 1222 schreef, bestaat nog een sterker presumptie dat het de spreektaal weergeeft, omdat diens geschrift geen officiële oorkonde is doch een verhandeling voor intern gebruik der abdij; hierin tekent het latere Nijmegen zich reeds duidelijk af. De evolutie

van de toponiem Noviomagus heeft derhalve vrij snel plaats gehad. Vanaf omstreeks 1140 tot 1209 was *Noviomagus* reeds veranderd in *Numago*, *Numaga*, *Numagen* en *Nunmagen*. Het is niet aan te nemen, dat de naam Noviomagus vanaf de eerste eeuw van onze jaartelling tot in de helft der 12e eeuw in een etymologisch perfecte en onveranderde vorm te Nijmegen is blijven bestaan, terwijl hij daarna in een tijd van 60 jaren plotseling, snel en ingrijpend evolueert.

Op deze afstand boven de taalgrens is geen plaatsnaam te vinden, die maar in de verste verte aan zou kunnen knopen aan het keltisch, aan het gaulois of aan het frans. Wij sluiten vanzelfsprekend de toponiemen uit, zoals Lugdunum, welke niet in Nederland thuis horen, en de latijnse vormen van echt nederlandse namen, die naar analogie van andere bekende namen een latijnse vorm kregen. Waar tevens duidelijk is, dat de nederlandse oervorm er het eerst was en in latijnse geschriften en oorkonden een naam slechts een passende latijnse uitgang kreeg. Zulke vormen zijn academische woorden geweest, geen namen die praktisch werden gebruikt.

Als er dan in Nederland geen tweede voorbeeld is te vinden, dat een stad een gallische of keltische naam gedragen heeft, dan moet de enige, die overblijft, import zijn geweest. De naam Noviomagus werd hier, vermoedelijk in de 12e eeuw, ingevoerd. Hij sproot niet voort uit het inheemse spraakgebruik; er is trouwens geen bron aanwezig, die het Nijmeegs bezit van de naam Noviomagus vóór de 12e eeuw bevestigt. Hoogstens zou als enige mogelijkheid kunnen aangenomen worden, hetgeen wij echter om andere redenen verwerpen, dat de naam de weerlatinisering is geweest van een inheems toponiem, dat in zijn klank of betekenis hiertoe enige aanleiding gaf.

Bij de vermelding van de varianten van de toponiem Noviomagus verzwegen wij de vorm *Numaga*, omdat deze een afzonderlijke bespreking vereist. In enige bronnen, wier gegevens liggen vóór de mystificatie, wordt deze naam voor de residentie Noviomagus gebruikt, zodat de schijn wordt gewekt, dat het paleis van Karel de Grote onder de twee namen bij de historischrijvers bekend is geweest. Het moet echter voor zeer waarschijnlijk gehouden worden, dat de toponiem Numaga niet op de residentie van Noyon betrekking heeft gehad, maar dat deze woordvorm, een door germaanse invloed ontstane afleiding van Noviomagus, in enkele gevallen in historische teksten over het oorspronkelijke Noviomagus is ingeslopen. In een oorkonde van koning Otto van het jaar 948 staat „*Actum Nuimaga*”; de afkomst en de overdracht van deze tekst is niet bekend. Dat deze oorkonde haar woordelijke authenticiteit bewaard zou hebben, staat zeer wankel, want in geen andere oorkonde, die

elke twijfel aan haar authenticiteit uitsluit, komt de toponiem Numaga voor Noyon voor. Bij Regino komt eenmaal het woord *Niumaga* en eenmaal het woord *Nuimaga* voor; de tekst dezer kroniek bevat nog minder zekerheid dan die ener oorkonde, dat hij in de oorspronkelijke zuiverheid bewaard is gebleven. Het „*Liber donationum*” van Utrecht geeft eenmaal het woord *Numaga* en tweemaal het woord *Niumaga*. De zeer betrekkelijke waarde van deze oorkonden-verzameling zullen wij bij de bespreking van de toponiem Batua overtuigend aantonen; deze compilatie is vermoedelijk tot stand gekomen, nadat de mystificatie met betrekking tot het karolingisch paleis reeds ingang had gevonden en zij bevat dus geen aanduiding voor de toepasselijkheid van de toponiem Numaga op Noyon. Op taalkundig gebied ligt derhalve een sterke afwijking tussen de echte plaats van het paleis die, in zoverre als zij historisch is te volgen, in de bronnen Noviomagus blijft heten en daarna, — inmiddels is die plaats het paleis kwijt — in romaanse richting evolueert, en de andere plaats Nijmegen, waar naast het officiële Noviomagus spoedig de germaanse vorm Numaga verschijnt. Dit verschijnsel illustreert weer duidelijk, dat de verwarring tussen de beide Noviomagus terug te voeren is tot het acuut punt, waar de bouw van het paleis door Frederik Barbarossa de cesuur markeert.

Dat de naam Noviomagus voor Nijmegen eerst in de 12e eeuw is ingevoerd zal volledig blijken, als wij alle gebeurtenissen en berichten over Noviomagus van vóór de 12e eeuw naar Noyon terugvoeren. Noviomagus is als een vreemde en reeds verouderde toponiem te Nijmegen geïmporteerd. Deze konklusie is van kapitaal belang voor de plaats van het karolingische Noviomagus.

Ongeveer hetzelfde geschiedde met de naam van de rivier, die als Vahalis naast de Batua in de romeinse en naast het paleis in de middeleeuwse bronnen wordt genoemd. In het derde hoofdstuk zullen de onomstotelijke bewijzen gegeven worden, dat deze naam in de romeinse periode van toepassing was op de Oise, die langs Noyon stroomt. Vóór de 12e eeuw werd de nederlandse rivier niet met de naam van Vahalis, Wal of Walum aangeduid; welke naam deze rivier dan wél gedragen heeft, is een open vraag, want er is geen bron bekend, die ons daarover kan inlichten. In Nederland evolueerde de Vahalis tot Wal of Walum; vermoedelijk heeft deze evolutie snel plaats gehad. Deze germaanse vorm drong op haar beurt weer door in oudere teksten over Noviomagus, zodat een onjuiste schijn werd gewekt, dat deze naam reeds lang vóór 1200 op de authentieke Vahalis, de Oise, van toepassing was geweest. Van de andere kant kwam hier de eveneens onjuiste opvatting uit voort, dat de nederlandse rivier vanaf de romeinse periode Vahalis had

geheten, en dat zij sinds het einde der 8e eeuw als Wal of Walum in de bronnen was aangeduid.

In Frankrijk werd de evolutie van de romeinse of gallische naam verstoord. Vanaf de 12e eeuw immers, nadat de mystificatie tussen Noyon en Nijmegen in het noorden doorgedrongen en tot historische zekerheid geworden was, trad ook in Frankrijk de mening op, dat het karolingisch paleis van Noviomagus met alle raakpunten daarvan in Nijmegen lagen. De enige vorm, die van de middeleeuwse Oise bekend is, was Hysia of Hysara. Het is niet waarschijnlijk, dat deze etymologisch teruggevoerd kan worden tot Vahalis. Bij de naam van Oise moet derhalve eerder een naamsverandering worden aangenomen, temeer wijl op een bepaald tijdstip de naam van Vahalis niet meer als passend op de Oise is beschouwd.

De Batua

In de bronnen wordt Noviomagus herhaaldelijk verbonden met de Batua, al of niet „*pagus*”, graafschap of gewoonweg land geheten. Uit de vroeg-middeleeuwse bronnen wordt meermalen de indruk verkregen — soms is dit woordelijk uitgesproken, soms kan het worden afgeleid — dat Noviomagus in dit landschap lag. Dit laatste is een punt van ondergeschikt belang, hetwelk straks automatisch tot klaarheid zal komen. De Batua naast of bij het karolingisch paleis is bij Nijmegen schijnbaar overtuigend in de Betuwe aanwezig; van de andere kant zijn er talrijke aanwijzingen, dat een gelijknamig landschap bij Noyon lag. Het mysterie van Nijmegen is reeds zover opgehelderd, dat het tweevoud der Batua geen onoverkomenlijk probleem meer is; tussen de ene en de andere Batua ligt in tijdsorde een diep reëel en geografisch verschil. Vóór de 12e eeuw lag de Batua in Frankrijk, na die tijd werd zij in Nederland geïnterpreteerd; in Frankrijk ging de naam verloren, in Nederland bleef hij levend. Dit is in het kort de Betuwse mystificatie, die in niets van de Nijmeegse verschilt en op hetzelfde grondpatroon werd geborduurd.

De eerste vermelding der Batua in de na-romeinse bronnen komt voor in een oorkonde van Theoderich I, koning van Neustrië en Bourgondië, waarin hij de bevestiging geeft van verschillende schenkingen aan het klooster van St.-Vaast te Arras ¹⁸). Die oorkonde is niet gedateerd, maar op goede gronden gesteld tussen 673 en 691. Hierin komt de passage voor: „*in Batua Rexnam, Wulfaram cum capella, Rothem et aliam Rothem*”. Op de toponiemen heeft men het stuk in de Betuwe geplaatst. Rexna zou Ressen zijn, Wulfara Wolferen, en Rothem de beide Rothem in de Betuwe. De frapperende overeenkomst

der plaatsnamen schijnt weinig twijfel toe te laten. De juistheid der interpretatie wordt echter belangrijk zwakker, als men bij deze oorkonde een andere betreft, namelijk de bevestiging der schenkingen door paus Johannes uit het jaar 875 ¹⁹⁾. In het begin dezer akte spreekt de paus van de toestemming der Gallicische bisschoppen. In de nederlandse Betuwe hadden deze bisschoppen generlei jurisdictie of macht, zodat men zich afvraagt, waartoe hun toestemming vereist was; of het zou moeten zijn voor de aanvaarding door St.-Vaast van deze schenkingen, wat al evenmin aannemelijk is. De goederen in de Batua worden aldus omschreven: „*de villae, gelegen in de gouw Batua, die door de „tweehoornige” Rijn omspoeld wordt en die de naam dragen: Rehnam, Ulfrum . . . en Rotheim op de rivier de „Versia” gelegen*”. Ook „*Rhenus bicornis*” schijnt ontwijfelbaar Rijn en Waal aan te duiden. Doch met de naam Rijn worden ook dikwijls de rivieren in Frankrijk genoemd, die sinds de waterwerken der Romeinen belangrijk door de Rijn werden gevoed. (Zie hfdst. III.) De plaatsnamen zijn niet met zekerheid tot franse terug te voeren; hiervoor zou een nauwkeurige kennis der franse topografie nodig zijn. Wel is duidelijk, dat er geen rivier de Versia in de Betuwe gevonden wordt; de Linge staat hier in taalkundig opzicht hemelsbreed van af. Waarschijnlijk is hiermede de rivier de Verse bedoeld, die langs Noyon stroomt. Het is trouwens overbodig bij deze details stil te blijven staan, daar de ligging van het landschap uit andere gegevens zal blijken.

Op het jaar 850 verhaalt Prudentius ²⁰⁾, dat de Noorman Rorik met een aantal schepen Fresia en het Eiland der Bataven binnenviel en verschillende plaatsen in de omgeving van de Rijn en Vahalis vernielde. Keizer Lotharius sloot een overeenkomst met de Noorman en schonk hem Dorestad en andere graafschappen. Deze tocht vond plaats op de westkust van Frankrijk; dit zal bewezen worden in het hoofdstuk over de Noormannen, waar bovendien nog meer teksten worden aangehaald over het verband tussen de Noormannen en de Batua. De Batua hebben wij derhalve te zoeken in de buurt van het land der Noormannen. Waar anders dan bij Normandië?

Volledig doorslaggevend is een tekst van Regino ²¹⁾, waarvan wij de belangrijkste passage citeren: „In het jaar 885 zond Hugo, die tegen de keizer opstond, in het geheim gezanten naar Godfried, de koning der Noormannen. Als door een gif werd Godfried met overredingen en beloften geïnfecteerd. Hij beeraamde een gelegenheid om zich van de beloofde trouw aan de keizer los te kunnen maken. Daarom zond hij gezanten naar de keizer, die de eis overbrachten, dat Godfried alleen bereid was zijn eigen volk van een inval over de grenzen van het rijk terug

te houden, als de keizer hem „Confluentes, Andrenacum en Sincicha” en enige andere keizerlijke bezittingen wilde afstaan. Godfried verlangde dit gebied wegens de overvloed van wijn, die daar verkregen werd, want het land, hem door de keizer afgestaan, was niet geschikt voor de wijnstok. Tevens handelde hij zo, omdat hij zich in het midden van het rijk (de kroniekschrijver zegt: de ingewanden) wilde indringen”. Nadien werd Godfried in de Batua vermoord.

Bij het ontleden van deze tekst dringt de plastische uitdrukking „de ingewanden van het rijk” zich het eerst op. De kroniekschrijver wist en ging vanzelfsprekend hiervan uit, dat Godfried aan de westkust van Frankrijk woonde. Als hij dus Godfried's verlangen naar enige gebieden in de nederlandse Betuwe — gesteld dat dit het geval was — in een op de anatomie berustende beeldspraak had willen uitdrukken, dan had hij moeten spreken van de vingers of de tenen! Maar hij schrijft „de ingewanden”; dit duidt het middelpunt aan, het directe, het innerlijke en het voornaamste centrum. Nog sterker wordt het beeld, als men zijn woord „viscera” vertaald met schoot, de moederschoot; in deze betekenis gebruiken de middeleeuwen dit woord bij voorkeur, welke betekenis ook in het kerklatijn overheerst: beata viscera — zalig de schoot. Deze uitdrukking kan onmogelijk slaan op onze Betuwe, die nota bene op een der uiterste grenzen van het karolingische rijk lag. De beeldspraak zou volledig te onpas zijn gebruikt, als Godfried vanuit Normandië over de nederlandse Betuwe heen tot in het midden van het rijk wilde binnendringen. Waarom zulke geweldige omweg? Godfried's penetratie-poging was vanuit Normandië recht op het hart van het rijk gericht; dit en dit alleen drukt de tekst van Regino uit.

Confluentes is zonder enige twijfel Conflans-St.-Honorine, dat gelegen is aan de samenvloeiing van Oise en Seine. Het markeerde in de romeinse periode de grens der Civitas Parisiorum en was een strategisch belangrijk punt. In de karolingische tijd was het een voornaam bolwerk tegen de invallen der barbaren; vandaar dan ook, dat Godfried dit in bezit wilde krijgen, want hier had hij inderdaad een unieke kans, om in het midden van het rijk door te dringen. Na die tijd werden er de heiligen Honorinus en Malo vereerd, twee bisschoppen, die als martelaar door de Noormannen gedood waren ²²). In de poging om deze tekst op de nederlandse Betuwe toe te passen, werd de plaats Confluentes gezocht in de uiterste oosthoek van het landschap nabij de splitsing van Waal en Rijn. Op geen enkele manier en door geen enkele tekst is de toponiem daar bevestigd. De localisatie is ook hierom niet aanvaardbaar, wijl de toponiem op deze plaats falikant foutief zou zijn geweest. Confluentes

geeft duidelijk een samenvloeiing van twee rivieren aan, zoals blijkt uit het franse Conflans bij de samenstroming van Oise en Seine en even duidelijk te constateren is bij Koblenz, waar de Moezel en de Lahn in de Rijn stromen, dat eveneens van een Confluentia is afgeleid. Bij de Betuwe stromen Waal en Rijn uit elkander; de naam kan dus onmogelijk gepast hebben op een vertakking van de rivier, waar hij ontwijfelbaar een samenvloeiing aanduidt.

Het staat even sterk vast, dat dit het punt is geweest, waar Tacitus ²³⁾ een episode uit de strijd van Claudius Civilis tegen de Romeinen plaatst. Op die tekst komen wij in hfdst. III terug.

Eragny, op het ogenblik een klein dorp aan de oever van de Oise en in de buurt van Conflans-Ste.-Honorine gelegen, was in de merovingische periode het middelpunt van een koninklijk domein. De naam ervan komt in de volgende variaties voor: Herigniacus, Erinniacus, Areniacus en Andernacum ²⁴⁾. Op deze toponiemen staat de ligging van de vroeg-middeleeuwse Batua in Frankrijk reeds buiten twijfel. Er is echter nog meer.

Men heeft het rijk van koning Godfried aan de nederlandse kust gedacht en het object zijner aspiraties in de omgeving van onze Betuwe. Doch dit wordt ten stelligste weersproken door een detail uit de tekst, dat merkwaardigerwijs nimmer aandacht gekregen heeft. Godfried verlangde naar wijn! Hij had, als hij in het westen van Nederland woonde, daar geen wijn, dit klopt, maar kon die evenmin vinden in de Betuwe. De omgeving van Luik en het zuiden van Zuid-Limburg hebben vroeger enige wijncultuur gehad, doch dit is ook beslist het hoogste punt, waar deze mogelijk is, en dan nog in bijzonder gunstige omstandigheden, namelijk daar waar de zuidhellingen der bergen of heuvels door de natuurlijke gesteldheid van de omgeving beschermd werden, zodat zij voor de wijncultuur enigszins geschikt waren. In de Betuwe, die nota bene op de grens der perencultuur ligt, is de wijnbouw nimmer mogelijk geweest, zeker niet een zodanige cultuur, die het produkt op natuurlijke wijze tot rijpheid kon komen. Wij spreken hier op gezag van een deskundige uit Wageningen. Het rijk van Godfried lag aan de westkust van Frankrijk, in het noordelijk deel van Normandië, waar de wijnstok niet groeit. De wijnstreek, die hij begerde, lag dicht bij Parijs.

In het verdere verhaal van Regino komt een enigszins eigenaardige tekst voor, die de verplaatsing van dit gegeven naar de nederlandse Betuwe op typische wijze illustreert. Godfried ging de gezanten van de keizer tegemoet en daartoe begaf hij zich naar een plaats, Herispich genaamd, „in quo Rheni fluentia et Wal uno se alveo resolvunt, et ab invicem longius recedentes Batuum provinciam suo gurgite cingunt: waar de rivieren Rijn

en Wal zich in één stroom oplossen, / en verder van elkander af stromend het land der Batua met hun armen omvatten". Tussen de eerste en de tweede halfzin is een aperte tegenspraak; in de eerste wordt gezegd, dat de rivieren Rijn en Wal samenvloeien; in de tweede wordt dit aldus gecorrigeerd, dat de rivieren van elkander af stromend worden voorgesteld. De tweede halfzin (na de streep) is evident een interpolatie, ingeslopen toen de Batua reeds in Nederland werd gedacht. De eerste halfzin voldeed de kopiïst niet; hij vulde deze aan met een rectificatie, doch de eerste mededeling liet hij staan. Zo werd het geheel een ongerijmdheid. Duidelijk blijkt dan ook, dat de tekst niet voor de nederlandse Betuwe geschreven werd en dat hij, toen hij op de Betuwe werd begrepen, aangevuld is met een nader verklarende zin, die de oorspronkelijke tekst tegenspreekt.

Verschillende citaten, die Sloet geeft uit een codex en een kroniek van de abdij Lorsch ²⁶, zijn een nadere beschouwing waard. Wij zullen deze eerst in chronologische volgorde vermelden, om daarna te zien welke gevolgtrekkingen erin liggen. In het jaar 793 of 794 schenken Walther en Richlint goederen aan de abdij: „in pago Batawe”. In 800 ruilt de abt een mansus te Gannita tegen een mansus te Adelricheim: „mansum unum in pago Batawa, in Gannitae marca”. Andere schenkingen worden vermeld in de jaren 814 en 815: „in pago Batawe, in villa Gannita”. Precies dezelfde woorden vindt men in een vermelding van het jaar 854. In het jaar 860 geeft koning Lotharius goederen uit het beneficium van Rorik aan de abdij; „ex rebus iuris nostri ex beneficio Hrorici in villa Gannita ad ecclesiam sancti Nazarii”. In het jaar 863 schenkt paltsgraaf Ansfried goederen aan de abdij tegen een lijfrente op de goederen te Gendt (?): „in loco vel villa, quae dicitur Gannida”. In het jaar 891 of 892 worden eveneens goederen aan Lorsch geschonken: „in pago Batawa . . . dederunt ecclesiam in Gannita, constructam in honore sancti Martini”. In 1024 schenkt koning Conrad II het recht dat hij op de horigen van de hof te Gendt (?) heeft, aan de abdij: „omne ius, quod ad nostram regalem respicit manum in mancipiis ad curtem Gannitae pertinentibus”. Deze oorkonde wordt in het jaar 1046 door koning Hendrik III in dezelfde bewoordingen bevestigd. Uit de codex van Lorsch is een niet-gedateerde lijst van cijnsen bekend, die echter met enige grond in tijdsorde na de oorkonde van 1046 mag worden gesteld. Zij bevat het volgende: „de praedio ecclesiae sancti Nazarii, in Gente . . . in curiam sancti Nazarii, quae est in Gente”. Tussen de jaren 1125 en 1137 moet de oorkonde van keizer Lotharius II gesteld worden, waarin hij een curia te Gent aan Lorsch schenkt: „curiam Gannitam”.

Allereerst moet worden opgemerkt, dat het niet geheel klaar-

blijkelijk is dat alle vermeldingen van Gannita op Gendt in de Overbetuwe slaan; de vermelding ener kerk van St.-Nazarius, een bij uitstek frans patronaat, en van Rorik, een lokaal-historisch gegeven uit Normandië, maakt dit twijfelachtig. Van de andere kant echter schijnen de bezittingen van Lorsch te Gendt historisch zo vast te staan, dat minstens een deel der vermeldingen op Gendt in de nederlandse Betuwe moet worden geïnterpreteerd. Wij hebben voorlopig nog geen gegevens om hierin een zakelijk onderscheid te kunnen toepassen. Een andere opvallende merkwaardigheid is van méér belang. In de gegevens van de jaren: 793, 800, 814, 854 en 891 wordt de Batua nominatim vermeld; in die van 860, 863, 1024, 1046, na 1046 en 1125 wordt het landschap niet genoemd. Wat kan hiervan de reden zijn? De eerste serie van gegevens zijn vermeldingen, die in de codex of het chronicon van Lorsch als feitenvermelding of in de vorm van een regest zijn opgenomen; van de tweede serie zijn de volledige oorkonden in afschrift voorhanden. In deze laatste teksten, die hun vroegere authenticiteit bewaard hebben, komt geen vermelding van de Batua voor. De eerste serie bevat derhalve, naast de zakelijke vermelding van een feit, een interpretatie, die hoogstwaarschijnlijk niet uit de originele oorkonden te putten was, want ook andere oorkonden, die verbaliter nog aanwezig zijn, houden hiertoe geen aanwijzing in. De eerste serie van gegevens, vermoedelijk aanzienlijk later opgesteld of overgeschreven, heeft derhalve geen waarde ten aanzien van de toponiem Batua in Nederland, daar zij reeds vermengd zijn met een interpretatie.

Rangschikt men deze gegevens op een andere manier, dan kan nog scherper worden aangetoond, dat zij in het geheel niet de naam van Batua voor het nederlandse landschap bevestigen. De teksten van 860 en van 1046 moeten om de vermelding van Rorik en de kerk van St.-Nazarius voor Nederland afgewezen worden. Dat de ene vroeg ligt, in 860, en de andere vrij laat, in 1046, houdt de grote mogelijkheid in, dat dit twee betrouwbare gegevens zijn, die het goederenbezit van Lorsch in de oorspronkelijke en authentieke Batua gedekt hebben. Dit bezit in Noord-Frankrijk moet op een zeker tijdstip vervreemd of in vergetelheid geraakt zijn. Op een andere plaats, die inmiddels de naam van Batua gekregen had, werd het weer levend gemaakt, waar de toponiemen — al waren die ontleend, doch dit realiseerde men zich niet — om en nabij de juistheid van de ontstane overtuiging schenen te staven. Bewust falsificerend werd hierbij niet opgetreden, zoals trouwens nergens geschied is in de essentiële zaken of de raakpunten van de mystificatie met betrekking tot de karolingische residentie Noviomagus. Wel ging men al te oppervlakkig aan enige duidelijke vestigia voorbij, die in de

oude teksten waren achtergebleven en die ons nu de veronderstelling mogelijk maken, dat het oorspronkelijk goederenbezit van Lorsch in Noord-Frankrijk lag.

Daarom zijn wij verre van overtuigd, dat de andere teksten op Gendt in de Betuwe slaan. Wij vermoeden dat zij op Gendt passend zijn gemaakt op grond van de overtuiging, in of na de 12e eeuw ontstaan, dat de historische interpretatie van de oudere teksten op de Betuwe wees. Een andere mogelijkheid lag zó ver buiten het gezicht, dat deze in de verste verte niet opkwam. Doch er is geen bezwaar om bij wijze van veronderstelling aan te nemen, dat die teksten inderdaad Gendt in de nederlandse Betuwe hebben aangeduid. Dan leggen wij echter de volle nadruk hierop, dat de vijf teksten, die de Batua noemen, geen authentieke oorkonden zijn doch regesten, waarin de toponiem Batua terecht kwam, nadat de Nijmeegse mystificatie gemeengoed was geworden en de toponiem Batua naar Nederland was ingevoerd. Uit de gegevens van Lorsch wordt dus geenszins bevestigd, al was dit in schijn wèl het geval, dat de toponiem Batua van de 8e tot de 11e eeuw reeds voor het nederlandse landschap gold.

Dit wordt geadstrueerd door een oorkonde over Angeren, die zonder enige twijfel in de Betuwe gelocaliseerd moet worden (Sloet, nr. 309). Tussen de jaren 1160 en 1164 ligt de regeling van een geschil van Lorsch en de parochianen van Angeren. Deze oorkonde is in haar geheel in het chronicon van Lorsch opgenomen en de tekst bevat de toponiem Batua niet. Opvallend is, dat er zelfs geen latere tekstverminking of een interpolatie is ingeslopen. Uit deze oorkonde, die toch vrij dicht na de bouw van het Nijmeegse paleis door Frederik Barbarossa ligt, blijkt dat de toponiem Batua niet onmiddellijk op de mystificatie van het karolingische Noviomagus is gevolgd, maar dat het nog enige tientallen jaren heeft geduurd, alvorens deze in de locale oorkonden doordrong.

De oorkonde van koning Zwentibold van het jaar 897 (Sloet, nr. 70), die de woorden bevat: „in pago Batawi, in comitatu Dodonis, in villa Harawa ecclesiam”, en die op Herwen in de Betuwe is geïnterpreteerd, moet als zij authentiek is, zowel om de toponiem Batua als om het graafschap van Dodo voor de nederlandse Betuwe afgewezen worden. Hetzelfde is het geval met een lijst der inkomsten van de abdij Corbey (Sloet, nr. 167), die tussen de jaren 1053 en 1071 gesteld wordt. Zij vermeldt: „in Husstin, in pago Bathua”. De interpretatie Heusden voor Husstin, evenals de interpretatie Herwen voor Harawa, wordt

noch woordelijk noch zakelijk door een andere tekst gesteund. *)

Door middel van een oorkonde uit het jaar 1015 gaf Heribert, aartsbisschop van Keulen, aan het klooster van Deutz de kerk van Zetten, hem opgedragen door graaf Balderik en zijn vrouw Adela: „in villa quae dicitur Sethone . . . sitam in pago qui vulgo dicitur Betuam”. Deze oorkonde bevat een en ander, dat twijfels oproept. Bij de getuigen wordt bisschop Notker van Luik genoemd; deze overleed reeds in 1007. Ook de chronologie der indicties klopt niet; het is meer dan waarschijnlijk, dat deze oorkonde een post-factum is. De vulgo-uitdrukking bij de toponiem Batua is enigszins misplaatst; de Batua was immers reeds lang tevoren, vanaf de romeinse periode, als een vast staande en ruim verbreide toponiem bekend, die ook in de schriftelijke bronnen als een overbekende naam gebruikt werd. Waarom dan dit vulgo? Waarschijnlijk was deze naam zich op het tijdstip, dat de oorkonde werd opgemaakt, in Nederland aan het inburgeren en hier was het „vulgo” wel zeer toepasselijk. Zo schrijft men echter niet, als men over een van ouds gebruikte naam spreekt. Het moet dus zeer waarschijnlijk worden geacht, dat de oorkonde in deze vorm opgemaakt is tegen het einde der 12e eeuw.

De Utrechtse oorkonden over Elst hebben reeds meermalen twijfels opgeroepen. Elisthe, zoals in de bronnen staat, werd vereenzelvigd met Elst. De toponiem Marithaime, die in één oorkonde meer als een deel, in een andere oorkonde meer als volwaardig synoniem schijnt aangeduid, is nimmer verklaard; deze toponiem is zó kennelijk van franse vorm en afkomst, dat hij vrijwel onmogelijk voor Nederland kan gelden. Het verschillend patronaat der kerk, eerst van Christus en Maria, daarna van St.-Martinus, is evenmin verklaard. Zijn deze oorkonden authentiek, dan wordt door de vermelding der Batua in de 8e en 9e eeuw, een frans landschap, onomstotelijk aangetoond, dat zij niet over het nederlandse Elst gegeven zijn. Er is gegronde aanleiding om deze oorkonden opnieuw op hun echtheid te onderzoeken of zo daarover geen twijfel bestaat om na te gaan, hoe zij in het Liber donationum van Utrecht terecht zijn gekomen. Talrijk zijn de mogelijkheden, hoe deze bronnen verklaard moeten worden. Ofwel zij zijn echt, en dan slaan zij niet op Elst noch op Utrecht, doch op Frankrijk en een daar gelegen kerk

*) Husstin moet waarschijnlijk geïnterpreteerd worden als Hesdin, een plaats in Noord-Frankrijk. Dit is slechts een gissing onzerzijds, en hierbij moeten wij het laten. Het moet eenieder duidelijk zijn, dat de juiste localisatie van de plaatsnamen in de Batua, nu dit landschap in Frankrijk gezocht moet worden, veilig aan de franse deskundigen wordt overgelaten.

of bisdom. Ofwel zij zijn onecht, maar werden op Utrecht en Elst passend gemaakt door middel van een tekst, die deze interpretatie-mogelijkheden in zich had. Nog kunnen zij in substantie echt zijn, maar op Utrecht en Elst geïnterpreteerd, door welke interpretatie de toponiemen, misschien niet ingrijpend doch ook niet onbelangrijk, verminkt werden en aangepast aan Nederland. Deze laatste mogelijkheid houden wij voor de meest waarschijnlijke. In Picardië, een streek van het door ons als de franse Batua geïnterpreteerde landschap, bevindt zich nabij Le Tréport en Eu een dubbeldorp, genaamd Oust-Marest. Het ligt aan de rivier de Bresle. Tussen de vormen Elisthe-Maritime en de vormen Oust-Marest liggen etymologisch nog wel enige verschillen, zodat de identiteit niet zonder méér kan worden aanvaard. Typisch is echter weer, dat deze plaats zich nu nog kenmerkt door het patronaat ener kapel van St.-Sauveur, die van oudsher als bedevaartplaats bekend is. Deze drie bijzonderheden, de toponiemen en het patronaat der kerk, zijn zo merkwaardig, dat hierin een reële waarschijnlijkheid ligt, dat het Elisthe in de franse Batua moet worden gezocht. De mogelijkheid van Elst in de nederlandse Betuwe, die historisch toch al zeer wankel stond, wordt zodoende nog kleiner, nu er een andere plaats aangewezen kan worden, waar meerdere details met de teksten der oorkonden overeenstemmen. Het vraagstuk Elst laten wij voor wat het is; wel menen wij ten stelligste te mogen ontkennen, dat de toponiem Batua voor de Betuwe door deze problematische oorkonden over Elst wordt gedekt.

Na dit alles willen wij nog niet staande houden, dat de overplanting van de toponiem Batua naar de nederlandse Betuwe nu ook in alle onderdelen opgehelderd is; dat zij heeft plaats gevonden kan evenwel niet meer betwijfeld worden. Even zeker als de naam van het landschap is overgebracht, even waarschijnlijk zijn ook andere toponiemen uit of nabij het franse landschap naar de omgeving van Nijmegen verplant, ofwel als direkt gevolg van de Nijmeegse en Betuwse mystificaties, ofwel als vrucht van andere krachten, die naast deze gewerkt hebben. Er blijkt immers na de 12e eeuw een duidelijk waar te nemen tendens geheersd te hebben, — welbewust doch niet vals — om de stad Nijmegen en het landschap in de omgeving aan te passen aan de gegevens, die de oude bronnen over het karolingisch paleis en diens omstreken bevatten. Het nagaan van alle onderdelen ligt buiten ons bestek. De raakpunten tussen het karolingische paleis en de Batua hebben wij opgehelderd en op voldoende wijze aangetoond, dat de toponiem Batua vóór de 12e eeuw niet inheems is geweest in Nederland.

Als op aannemelijke gronden het bestaan van de toponiem Batua in Nederland vóór de 12e eeuw moet worden afgewezen,

dan doet zich met betrekking tot de Betuwe hetzelfde verschijnsel voor als met betrekking tot Nijmegen, namelijk dat er nergens een schriftelijke bevestiging aanwezig is, dat het nederlandse landschap Batua of Betuwe heette. Uit nederlandse of duitse bronnen wordt de toepasselijkheid van de toponiem Batua op de Betuwe vóór de 21e eeuw niet bevestigd. Het moet op zichzelf al als hoogst verdacht worden beschouwd, dat deze toponiem alleen voorkomt in zuiver franse bronnen; bij de interpretatie der Batua-teksten op de Betuwe werd bij het aanvoeren der vreemde oorkonden aan het herkomstbeginsel volledig voorbijgegaan. Hier wordt op al te schrille manier gedemonstreerd, tot welke heilloze gevolgen het compileren van oorkondenboeken kan leiden, als dit niet gescheidt met uiterst strenge kritiek.

De talrijke teksten der kronieken, waarin het optreden der Noormannen in Noviomagus en de Batua vermeld wordt, zijn derhalve evenzoveel bewijzen voor de juiste plaats der residentie Noviomagus te Noyon. Deze bewijsvoering zal volledig sluitend worden bij het onderzoek der mededelingen van de klassieken, waaruit zal blijken, dat het Insula Batavorum, van welke term de toponiem Batua rechtstreeks is afgeleid, in Frankrijk ligt.

De doublure.

Wat in deze kwestie herhaaldelijk opvalt is dat het landschap, hetwelk aan de hand van de bronnen bij het paleis Novimagus aanwezig was, op verbazingwekkende wijze te Noyon en te Nijmegen gedoubleerd is. Hier een Noviomagus; ook daar een. Hier een Betuwe; daar een Batua. Hier een Waal, daar een Vahalis. Hier een eiland, daar een eiland. Hier een rijkswoud, ook daar een. Wij noemen die dingen, welke het karolingisch paleis onmiddellijk raken. Verder af liggen nog meer punten van overeenkomst; wij wijzen slechts op het Fresia, dat nu mogelijk een deel van zijn mysterie verliest; op Ostracia en Westracia, die zonder enige twijfel in Frankrijk gezocht moeten worden en in Ostergo en Westergo gedoubleerd zijn. De bronnen bevatten talrijke raakpunten tussen het Insula Batavorum en Fresia. In dit laatste heeft zich naar alle waarschijnlijkheid eenzelfde dislocatie voorgedaan. Hier beperken wij ons echter tot de Nijmeegse doublure. Zij is dikwijls zó nauwkeurig, dat men zich afvraagt hoe dit spiegelbeeld is ontstaan. Het landschap rond Nijmegen is vanzelfsprekend geen geografisch cliché van dat rond Noyon; er zijn verschillende afwijkende punten. Maar oppervlakkig waren er toch zoveel elementen aanwezig, dat de verwarring ongemerkt kon binnendringen en staande bleef.

De wetenschappelijke kristallisatie der verwarring moet gezocht worden bij de vroege historici, die Noyon niet uit eigen aanschouwing kenden. Aan de hand van de oudere bronnen, die een en ander over Noviomagus meedeelden, werd het gehele agglomeraat rond het karolingisch paleis te Nijmegen gerangschikt en het kwade toeval wilde, dat dit in de grote lijnen mogelijk was. Er was een eiland, er was een samenvloeiing van rivieren, er was een burcht en er waren nog meer dingen, die de interpretatie niet onmogelijk maakten, eerder zelfs zeer in de hand werkten. Sinds de bouw van de burcht in 1155 was die interpretatie onontkoombaar. In het landschap waren de geografische elementen al aanwezig, die nog slechts op de burcht wachtten om de volledige signatuur van het karolingische Noviomagus te kunnen krijgen.

Toch moet er ernstig rekening worden gehouden met een andere mogelijkheid, waaruit een deel der doublure verklaard zou kunnen worden. Het is bekend, dat de Gelderse, Kleefse en Wassenbergse gravenfamilies uit Zuid-België en Noord-Frankrijk stammen. Boeren ²⁹⁾ heeft hier een onderzoeksgebied geopend, dat op verdere exploitatie wacht. Men kan zich moeilijk voorstellen, dat deze geslachten een immigratie in het wilde weg ondernamen, toen zij een verre expansie uitvoerden. Hun vestiging moet gebaseerd zijn geweest op een vooraf verkregen grondbezit, hoe dan ook ontstaan, ofwel begeleid zijn geweest door een niet onaanzienlijke migratie van ondergeschikten, die hier mogelijk in minder dicht bevolkte streken landbouwgronden of ander emploti gevonden hebben. Het vordert toch wel enige verklaring, als vreemde heersers een vreemd land binnendringen en daar op korte termijn het heft in handen hebben. De opkomst der graven van Gelre en Kleef moet beslist op méér hebben gesteund dan enkel op hun vestiging ter plaatse, waaraan een bepaald grondbezit was voorafgegaan. Een immigratie van andere personen uit de vroegere stamlanden kan die hebben vergezeld. Het is een algemeen verschijnsel, bekend over de gehele aardbol en in alle tijden, dat een emigratie van belangrijke bevolkingsgroepen, belangrijk niet op zich maar in verhouding tot de plaats waar zij zich vestigen, een import meebrengt van toponiemen uit het oude vaderland. Dit is voor nederlandse toponiemen bijvoorbeeld in Noord-Amerika aan te wijzen, maar in nog sterker mate in Zuid-Afrika. Vanzelfsprekend kan in de nieuwe streken geen geografisch nauwkeurig duplicaat van de oude streek worden verwacht, doch gelijke plaatsnamen zijn in beide streken aanwezig. Hetzelfde kan zich ook rond Nijmegen hebben voorgedaan.

De details der opvallende doublure tussen het land van Noyon en dat van Nijmegen behoeven dus niet alle op rekening van de

mystificatie met betrekking tot het karolingisch paleis Noviomagus gesteld te worden. De geografische details waren reeds in het Nijmeegse landschap aanwezig; de historische zijn voor het merendeel vrucht van interpretatie geweest, terwijl de toponiemen waarschijnlijk, minstens gedeeltelijk, aan import zijn te danken. Alle details kunnen voorlopig nog niet afdoende en volledig bevredigend verklaard worden. Van de voornaamste echter, die het paleis raken, staat het vast, dat zij vóór de 12e eeuw geen bestaansrecht in Nederland hebben.

Gegevens uit sagen en legenden 30).

Het lag zeer voor de hand, dat in de oudste letterkundige werken, die van vóór het ontstaan der mystificatie dateren, naar een uitspraak werd gezocht over de juiste plaats van het karolingische Noviomagus. De verwachting daarin een rechtstreeks bewijs te vinden ten gunste van Noyon is echter een illusie gebleken. Dit wil in het geheel niet zeggen, dat nu ook vast staat, dat de vroege literatuur op dit punt volledig steriel zou zijn; wanneer zij in klare termen een duidelijke aanduiding der residentie Noviomagus zou hebben bevat, was de mystificatie eerder ontdekt en misschien wel nimmer ontstaan. Desondanks blijft de mogelijkheid nog zeer groot, dat door nieuwe tekst-critiek inzichten geopend worden, die tot het gezochte leiden.

Het zou voorbarig zijn geweest, als na deze kleine tegenslag de werken der letterkunde al te haastig waren verlaten; in de sagen en legenden, de chansons de geste en de ridderromans ligt een onderzoeksterrein, dat van eminent belang is voor het probleem. Het is immers algemeen aanvaard en in tal van gevallen door nauwkeurige en gedetailleerde onderzoeken bewezen, dat de legendarische dichtwerken alle een historisch fundament hebben. De genoemde personen, de verhaalde gebeurtenissen, de aangehaalde plaatsen zijn meestal historisch; volledig verduchtersel is een sage vrijwel nooit, zeker niet de oud-franse chansons de geste, waarop ons betoog hier voornamelijk gericht is. De schrijvers hebben de stof van hun werken uit de historie geput; hun roman hebben zij aan een historische persoonlijkheid vastgeknoopt; aan die persoon ware of verdichte daden toegeschreven en hun verhaal geplaatst in een geografisch kader, dat hun bekend was en ook bij hun hoorders en lezers als bekend verondersteld kon worden, zodat het verhaal een volle schijn van authenticiteit kreeg. De oudste chansons de geste zijn in de vorm, die wij kennen, op zijn vroegst tegen het einde der 10e eeuw ontstaan en wel in het noorden van Frankrijk. Het heldentijdperk, dat zij bij voorkeur bezingen, ligt echter twee of drie eeuwen terug, want de franse heldendichten

wortelen diep in de geschiedenis. Dit levert voor de interpretatie en vooral voor het afwegen der historiciteit van het meegedeelde bepaalde moeilijkheden op; vanzelfsprekend bevatten de chansons de geste diverse feitelijke mededelingen, die historisch niet meer te bewijzen zijn. Zeer waarschijnlijk is aan de letterkundige vorm der franse chansons een lange tijd van volksepiek voorafgegaan, wier produkten leefden in een mondelinge traditie. Het is even vanzelfsprekend, dat deze niet altijd historisch zuiver is gebleven.

De chansons de geste spelen bijna alle in de karolingische periode. Het is geheel onverklaarbaar, dat de andere delen van het karolingische rijk buiten Noord-Frankrijk, die toch ook historische en geografische stof voor de chansons geleverd hebben, zelf geen eigen vroege epiek hebben voortgebracht. In Duitsland en in de Nederlanden ontstond lang na het franse chanson een imitatie van deze letterkundige vorm, die in de meeste gevallen slechts een min of meer slaafse vertaling werd van een frans werk en zeer zelden een locale kleur ontving. Deze bijzonderheid kan misschien verklaard worden; de franse chansons bezingen het tijdperk der merovingers en karolingers; die periode stond vanaf het einde der 10e eeuw overwegend en exclusief in de belangstelling. Dit is een feit; iets anders is het een volledig bevredigende verklaring hiervoor te vinden. De noordelijke geschiedschrijving, voornamelijk de duitse, heeft zich van Karel de Grote meester gemaakt en het doen voorkomen, alsof de keizer sterker op de voorgrond treedt als duits keizer dan als koning der Franken. Zijn geliefde residenties waren: Herstal, Aken, Spiers, Ingelheim, Worms, Trier, Mainz, Keulen en Frankfort; in Neustrië hield hij, zo meende men, nauwelijks verblijf. Toch wordt Karel de Grote door de germaanse poëzie bijna geheel genegeerd en hebben alleen de troubadours van Neustrië hem bezongen. Als Karel de Grote méér duits dan frans vorst was, waarom is zijn geste dan zo bij uitstek frans? Wij zijn geneigd de ponderatie van Karel de Grote als overwegend duits vorst te stellen naast de mystificatie in verband met het karolingische Noviomagus; zijn persoon en zijn figuur zijn door de beoefenaars der historische wetenschap te eenzijdig naar het noorden getrokken, terwijl het toch blijkt, dat zijn herinnering na meerdere eeuwen, zij het door legenden besmet, in het noorden van Frankrijk nog zeer levend was. Het doet op zichzelf reeds vreemd aan, dat het grootste en het voornaamste deel van zijn bestuurlijke activiteiten in Duitsland wordt gezocht; de verlegging van het accent is ten onrechte geschied, als het paleis van Noyon aan de lijst zijner geliefde residenties moet worden toegevoegd. Het vraagstuk van de bloei van het chanson de geste in Noord-Frankrijk, terwijl het in andere streken slechts

tot epigonisme kwam, is hiermede althans gedeeltelijk verklaard. De franse historische wetenschap van de latere eeuwen heeft Karel de Grote losgelaten, doch de belangstelling der literatoren uit de 11e en 12e eeuw, die eveneens historisch was gericht, heeft dit niet gedaan.

De historische personen, die in de chansons de geste voorkomen, zijn overal te localiseren; uit hun vernoeming zijn derhalve weinig conclusies te trekken. Anders is dit echter met de gebeurtenissen en de plaatsen; hierdoor zijn aan de chansons bijzonderheden meegegeven, die men kortweg de geografie der gebeurtenissen en de geografie der toponiemen zou kunnen noemen. Nu is het verbazend opvallend, dat de franse chansons geen historische en geografische mededelingen bevatten over Nijmegen of Nederland. De plaatsen, die zij buiten Frankrijk in het noorden aanraken, zijn zeer weinig in getal: de Lieve-Vrouwe-kerk van Aken; de Reinoldskerk te Dortmund, waar een der vier Heemskinderen begraven was; een kapel te Keulen, waar de Reinoud der Heemskinderen gemarteld was; Berthem bij Leuven; de abdij van Andenne bij Namen, waar de graftombe stond van Bertha-met-de-grote-voeten, de moeder van Karel de Grote; de abdij van St.-Pieter te Gent; St.-Pieter te Keulen; de abdij van Stavelot; enige plaatsen en kastelen in de Ardennen. Andere of nog meer noordelijk gelegen raakpunten bevatten de chansons niet. Hoe is het te verklaren, dat de schrijvers der chansons, die toch overduidelijk een eenzijdig gerichte belangstelling aan de dag legden voor de karolingische periode, de residentie Nijmegen van Karel de Grote en het land in de verre omtrek daarvan volledig negeren? Men zou kunnen antwoorden met de bewering, dat de troubadours, die immers enige eeuwen later schreven, geen herinnering meer hadden aan de karolingische residentie te Nijmegen, want deze residentie bestond niet meer en de plaats lag te ver buiten hun gezichtsbereik. Doch deze uitleg bevredigt om meerdere redenen niet.

Aangenomen dan, dat de herinnering aan het karolingisch paleis in de 11e eeuw of wellicht reeds vroeger verloren is gegaan, dan blijft het nog even vreemd, dat ook geen enkel ander raakpunt van Nijmegen in de herinnering of in de actuele belangstelling gebleven is, zodat het in een of ander chanson tot vermelding kon komen. Nog minder kan aangenomen worden, hetgeen toch een der konsekwenties was van de tot heden gehouden localisatie van Noviomagus te Nijmegen, dat Nijmegen een geografische en vooral een culturele enclave is geweest in een gebied, dat historisch noch literair enig spoor in de geschriften der karolingische periode heeft nagelaten of in de letterkundige werken, die over deze tijd handelen. Het noorden van Frankrijk bezat een enorme cultuurrijkdom; daar waren legio

X abdijen, steden, kastelen, kerken en geslachten bekend, die een overvloed van historische relikten hebben nagelaten. Het land werd de voedingsbodem voor een letterkundig genre, dat menige bloem uit die rijkdom heeft geplukt. Zouden de karolingische Nederlanden, bevrucht als zij toch waren door een centraal gelegen voorname residentie, ook niet enige cultuurrijkdom verworven hebben, die op zijn beurt weer in de chansons tot uitdrukking moest komen? Hoe is het te verklaren, om een voorbeeld te noemen, dat de troubadours wel op de hoogte blijken te zijn van geografische bijzonderheden uit het noorden van Spanje, tot ver in Duitsland en Italië, en hun naar het noorden gerichte blik niet verder reikt dan Aken, terwijl toch in Nijmegen door het daar aangenomen paleis een belangrijk en waardevol karolingisch gegeven lag?

Wanneer Nijmegen tot in de helft der 11e eeuw — toen immers werd het paleis van Noviomagus verwoest! — een keizerlijke residentie heeft gehad, die bovendien, zoals altijd aangenomen is geworden, door de Ottonen werd aangehouden en van karolingische residentie rechtstreeks tot duitse groeide, dan kan het moeilijk aanvaard worden, dat deze in het werk der chansons-schrijvers geen neerslag heeft gehad. Vooral als men in het oog houdt, dat deze residentie door haar uitzonderlijke ligging wel had moeten opvallen tussen de andere karolingische residenties en steden; zij zou toch als het ware voorbestemd zijn geweest om een uitzonderlijke rol te spelen in een dramatisch ontwikkelde roman. Karel ende Elegast speelt te Ingelheim; de franse pendanten, die de nederlandse versie der ontmoeting tussen de keizer en een roofridder in tijdsorde voorafgaan, zijn ge-localiseerd in de Ardennen. Zouden de dichters deze plaatsen lukraak gekozen hebben of lag aan hun keus misschien eerder de bedoeling ten grondslag om de eenzaamheid van de keizer, de vreemdheid en het mysterieuze van het avontuur ook nog te versterken met het geografisch detail van een verderaf liggende burcht? Bij de nederlandse versie, geschreven in de tijd, dat een residentie van Karel de Grote in Nijmegen werd gedacht, is dit motief al zeer klaarblijkelijk.

Als men de oorsprong der chansons de geste in beschouwing neemt en bedenkt, dat zij voor een groot deel op historische gebeurtenissen berusten, dan wordt de afwezigheid van Nijmegen nog vreemder. Bij een residentie van Karel de Grote zijn toch ware of gefantaseerde verhalen blijven bestaan over zijn verblijf en dat van zijn opvolgers. Aan deze gevolgtrekking kan zeker niet ontkomen worden, als de geschreven chansons de definitieve en literaire neerslag zijn geweest van reeds eeuwen levende verhalen. De totale afwezigheid van geografische aanknopingspunten méér noordelijk dan Aken springt zó sterk naar

voren, dat er een opzettelijkheid verondersteld zou moeten worden, als vastgehouden wordt aan de residentie te Nijmegen. En waarom zouden de franse troubadours het Nijmeegs paleis genegeerd hebben? Toen de chansons ontstonden, was het oude rijk van Karel de Grote nog niet zó ver uiteengevallen en de franse en duitse geesten nog niet zó sterk uiteengelopen, dat de franse troubadours uit vijandschap of geprikkeldheid de duitse raakpunten van historie en legende met opzet passeerden. Want zonder bezwaar localiseren zij hun verhalen rond duitse plaatsen; voor Aken tonen zij zelfs een bijzondere voorkeur.

De merkwaardigheid der afwezigheid van Nijmegen in de literaire bronnen kan evenmin verklaard worden door erop te wijzen, dat de chansons de geste ook geen rechtstreeks aanknopingspunt schijnen te bevatten met Noyon, de door ons geïnterpreteerde plaats der residentie Noviomagus. De andere merovingische en karolingische residenties worden in de chansons ook niet als zodanig vermeld; als zij verschijnen, dan is het terloops. De uitdrukkelijke vermelding van een burcht of een paleis te verwachten of als noodzakelijk te verlangen, zou buiten de orde der dingen liggen. Hetgeen wij in negatieve zin tegen de veronderstelde residentie te Nijmegen aanvoeren, behoeft geenszins te Noyon door dezelfde zaak in positieve zin vervangen te zijn; het probleem is geen balans. Als dit mogelijk is, des te beter. Doch het is simplistisch, aan een argument de kracht te ontzeggen, als dit gebaseerd is op een negatief gegeven voor Nijmegen, dat ook voor Noyon negatief zou zijn. De steden liggen in totaal verschillende gebieden, zodat eenzelfde bijzonderheid op beide plaatsen een geheel andere waarde krijgt. Noyon ligt midden in het centrum van het ontstaan der chansons de geste; daar liggen de historische raakpunten in overvloed en daar werden de chansons lokaal-geografisch geplaatst. Dit pleit reeds enorm sterk ten gunste van Noyon; het zou overdreven zijn uit de literaire bronnen ook nog een textueel bewijs te eisen voor zijn identiteit met het karolingische Noviomagus.

Als wij weer overstappen op Nijmegen, dan valt als volgende treffende bijzonderheid op, dat er zich geen sage of legende rond Karel de Grote ontwikkeld heeft, noch in de eigen tijd van de keizer, noch in de tijd dat de franse chansons ontstonden zelfs niet in de fabelende middeleeuwen. Dit is temeer verwonderlijk als moet worden aanvaard, dat de epische verhalen van germaanse oorsprong zijn, de heldenverhalen, die de franse chansons voorafgingen en daarin een literaire vorm kregen. Zulke verhalen, al of niet in overeenstemming met de historische waarheid, moeten toch in de omgeving van Nijmegen hebben bestaan, temeer waar de residentie niet alleen enige jaren door Karel de Grote, maar eeuwen lang door een groot aantal vorsten

bewoond zou zijn geweest. Nijmegen bezit echter geen legenda-
rische relikten van Karel de Grote noch van diens opvolgers.
Wat er op het ogenblik in deze richting leeft, is verbazend jong;
het is zelfs lang na de middeleeuwen ontstaan en werd in onze
dagen met diverse naamgevingen en interpretaties van weten-
schappelijke en populaire aard voortdurend uitgebouwd. Ten
tijde van de bloei van het chanson de geste bestond de Nij-
meegse Karel-traditie nog niet; geen wonder, dat zij daar niet
tot uiting is gekomen.

De Nijmeegse legenden-vorming rond Karel de Grote is zeer
oppervlakkig gebleven; de geschikte tijd was blijkbaar voorbij.
De legende heeft zich niet verder ontwikkeld dan tot de een-
voudige wetenschap, dat Karel de Grote in Nijmegen een paleis
had gebouwd; dit was voortgekomen uit de misvatting van een
historische tekst, doch hiermede was de fantasie totaal uitgeput.
In de middeleeuwen, waar zulke traditie toch met twee handen
zou zijn aangegrepen, blijkt niets van enige Karel-cultus. Daar-
om mag het sterke vermoeden worden uitgesproken, dat de mis-
vatting over de karolingische residentie Noviomagus het eerst
gecirculeerd heeft in de geschreven wetenschappelijke bronnen,
maar dat zij pas geruime tijd na de tweede helft der 12e eeuw
een volkse traditie is geworden, die beslist geen weerklank was
van een vroegere overlevering. Men kan zich zelfs afvragen, of
in de middeleeuwen het besef wel overtuigd aanwezig is ge-
weest, dat Nijmegen een residentie van Karel de Grote was.
Er valt immers een al te markant verschil op tussen de teksten
der historische werken en die van de oorkonden en andere meer
bestuurlijke bronnen. In het streven naar bepaalde rechten be-
roept Nijmegen zich meermalen op de vermeende titel van rijks-
stad of op de gelijkwaardigheid met Aken, doch nimmer op de
titel van door Karel de Grote gesticht te zijn. Door de magistraat
is dit punt nimmer naar voren geschoven; evenmin werd het
door de koningen en keizers aangeraakt bij de verlening van
rechten aan Nijmegen. De overtuiging leefde als het ware in
het onderbewustzijn; zo tenminste zou het opvallend verschil
tussen traditie en institutie omschreven kunnen worden.

De nadruk op de karolingische titel van Nijmegen blijkt bij
nader toezien uit de vorige eeuw te dateren. Waarschijnlijk
hebben niet historische, doch psychologische factoren ertoe bij-
gedragen, dat een labiele traditie werd omgesmeed tot histo-
rische zekerheid. Na de Franse Tijd had Nijmegen zijn vroegere
suprematie in Gelre definitief verloren; in veel opzichten
maakte de stad een moeilijke tijd door. Nieuwe verhoudingen,
vooral in de economische en sociale sectoren, begonnen zich af
te tekenen en deze vonden slechts moeizaam hun nieuwe baan.
In een al te eenzijdige terugblik op de roemrijke historie van

de stad werd een overdreven nadruk gelegd op de verloren gegane historische verworvenheden van Nijmegen, waarbij het door de heersende romantiek gevoede heimelijke verlangen niet uit kon blijven, de vroegere positie van Nijmegen te herstellen. De „Troostrede aan het oude Nijmegen” van Van der Bruggen is het klassieke voorbeeld van een mentaliteit die, hoe sympathiek ook, Nijmegen enorm veel schade heeft berokkend. Enige would-be historici, die de elementaire regels van de historische kritiek niet eens beheersten, hebben vanaf de eerste helft der vorige eeuw de geschiedenis van Nijmegen opgeschroefd tot ver boven de realiteit. Niet de minste distinctie werd toegepast tussen historische en legendarische gegevens. Insteede van terug te keren tot een gezond uitgangspunt, zijn de latere historici op deze weg verder gegaan; weliswaar hebben zij de romantici in details gecorrigeerd, maar over het algemeen bouwden zij voort op hun fundamenteel onjuiste ontwerpen. Zo zijn kwasi-wetenschappelijk gefundeerde opvattingen ontstaan, die als historische zekerheden werden beschouwd; het is geen dankbare taak, een en ander terug te brengen tot zijn ware proporties.

Een Nijmeegse Karel-de-Grote-traditie blijkt in de middeleeuwen niet; pas in de vorige eeuw kwam zij meer uitgesproken naar voren. Een eerbiedwaardige traditie is zij dus niet; zij heeft dan ook niet het minste recht op de gelijkstelling met een historisch argument, dat de van ouds daterende tradities, die onafgebroken zijn blijven bestaan, over het algemeen wel hebben. Een traditie kan bovendien niet op zichzelf als historisch argument dienen; zij moet door andere gegevens bevestigd zijn of minstens niet weersproken worden. Kan zij de historische kritiek niet doorstaan, dan is zij geen traditie doch een legende.

Er bestaan enige chansons de geste, op franse bodem gegroeid, die min of meer duidelijke toespelingen op Nijmegen schijnen te bevatten en die derhalve zouden bewijzen, dat de franse chansons terdege raakpunten met Nederland inhouden. Doch dit is slechts schijn; bij nader kritisch toezien kan uit de chronologie en uit andere bijzonderheden worden afgeleid, dat deze toespelingen en de toeschrijving van enige legendarische gebeurtenissen aan Nijmegen geen enkele aanduiding, nog minder een bewijs vormen voor het bestaan ener karolingische residentie. In de „Enfances Godefroi” komt de oorlogskreet van de Zwaanridder voor: „Nimaie de par le roi Otton”, Nijmegen(?) in naam van koning Otto. Het strijdros, dat in meerdere chansons de geste een eigenaam draagt, heet hier „Ferrant de Nimaie”. De veronderstelling van Plath ³²⁾, dat met deze naam gewezen wordt op een bloeiende paardenstoeterij in de omgeving van Nijmegen, gaat volledig aan de zin der sage voorbij; aan een terloopse en onmiskenbaar legendarische naamgeving

geeft hij een historisch accent. Waarschijnlijk is hem de Nijmeegse toponiem Hengstdal niet bekend geweest; hier had hij zijn paardensterij prachtig kunnen localiseren! Als andere mededelingen uit de chansons een onderzoek verdienen op hun historische waarde, dan liggen de namen der strijdparden toch zonder enige twijfel volledig in het vlak der fantasie. De chansons werden enige eeuwen na de gebeurtenissen geschreven; het zou te mooi zijn, als in die tussentijd een paardenaam bewaard was gebleven!

Is met het Nimaie wel Nijmegen bedoeld? De *Enfances Godefroi*, waarin de Zwaanridder een voorname rol speelt, zijn vermoedelijk doorgeborduurd op de cyclus der chansons van Charroi de Nîmes, die in tijdsorde vóór de roman van de Zwaanridder ligt. Het thema, dat een ridder door allerlei omstandigheden buiten zijn schuld niet in het bezit van een feudum geraakt, — een thema, dat vele ridderromans in talloze variaties herhalen — is in de Charroi de Nîmes op deze manier uitgewerkt, dat de ridder zijn lot in eigen hand neemt. Hij trekt erop uit om voor zijn landsheer een stad of streek te veroveren, en hij rekent erop, dat hem vanzelfsprekend het feudum zal worden toegewezen. In de cyclus van Willem van Oranje — op zijn beurt weer nauw met de Charroi verbonden — neemt Nîmes in Zuid-Frankrijk een zeer voorname plaats in. In de romantiserende periode van de bloei van het chanson de geste was het als het ware de klassieke stad, die door de Saracenen was bezet en door de ridders der karolingers moest worden bevrijd. De Charroi de Nîmes bevat meerdere vernoemingen van de stad: *Et à dis (deux) lues près de Ninmes la large*; of: *Tout droit à Nimes, la mirable cité*. Het is derhalve in het geheel niet klaarblijkelijk, integendeel! dat met het Nimaie uit de oer-franse chansons Nijmegen is bedoeld. De taalkundige bijzonderheden stippen wij slechts aan: Nimaie staat veel dichter bij Nîmes dan bij Nijmegen. De in het oud-frans veel voorkomende vervanging van de gesloten e door de a geeft op taalkundige gronden waarschijnlijk reeds de doorslag. Tenslotte heeft geen der franse literaire commentaren de interpretatie Nijmegen op Nimaie toegepast.

Als desondanks nog aangenomen zou worden, dat Nimaie Nijmegen is, dan kan op een andere wijze worden vastgesteld, dat dit geen bevestiging inhoudt van de identiteit tussen Nijmegen en het karolingische Noviomagus. Het complex der epen, die de jeugdgeschiedenis van de kruistochtheld Godfried van Bouillon bezingen, de Ridder met de Zwaan en de *Enfances Godefroi*, is immers pas in het begin der 13e eeuw ontstaan; dit wordt door alle deskundigen op literair gebied aanvaard. Derhalve lang na de tijd, dat het karolingisch paleis van Noviomagus in ver-

getelheid was geraakt, maar ook na de tijd, dat de mystificatie van Nijmegen zich ontwikkeld had, en in de tijd, dat deze zich in haar konsekwenties aan het voltooiën was. Houdt men dus het in de *Enfances Godefroi* genoemde Nimaie voor Nijmegen en zou aanvaard worden, dat de schrijver dit bedoeld heeft, dan bevat het toch geen bewijs tegen onze theorie, want de mystificatie van het karolingische Noviomagus had toen reeds diep wortel geschoten. Het zou alleen bevestigen, dat deze ook reeds in Frankrijk was doorgedrongen. De mogelijkheid, dat de *Enfances Godefroi* de neerslag van een herinnering aan een vroegere toestand bevatten, wordt weersproken door de afwezigheid van Nijmegen in oudere chansons de geste. Dit kan nog sterker gesteld worden: wanneer een gegeven over Nijmegen behoord had tot de in de volksmond of de historische en literaire bronnen levende epiek, dan was het ongetwijfeld reeds eerder in de chansons tot uitdrukking gebracht en zou het niet tot de 13e eeuw geduurd hebben, voordat Nijmegen aandacht trok.

De sage van de Ridder met de Zwaan vordert een nadere bespreking. Oorspronkelijk werd deze sage, in Frankrijk ontstaan, aan het huis van Bouillon toegeschreven; Boudewijn, de broer van Godfried van Bouillon, was gehuwd met een vrouw uit een Noormannengeslacht, dat de zwaan als embleem voerde. De franse versie, die ongetwijfeld de oudste vorm der sage is, werd niet gelocaliseerd te Nijmegen of te Kleef. Nauw verbonden met deze sage is die der Zwaankinderen, waarin Beatrix, de vrouw van koning Oriant, een rol speelt. Er is geopperd, dat door de naam van Beatrix de sage naar Kleef werd overgebracht; dat om het huwelijk van een graaf van Kleef met een Beatrix van Bouillon de sage te Kleef werd gelocaliseerd. Dit is vanzelfsprekend niet door een franse *trouvère* geschied, maar door een nederlandse of duitse navolger. In Kleef sloeg dit verhaal aan; het werd een deel van de levende epiek. De historiciteit van de Kleef-Bouillonse relatie werd bijzaak. Er ontstond een overlevering, al dan niet kunstmatig in het leven gehouden, waardoor Kleef een zwanen-traditie kreeg, die eeuwen lang in stand bleef tot op vandaag.

De sage van de Zwaanridder werd waarschijnlijk van Kleef naar Nijmegen overgeplant, mogelijk op dezelfde tijd dat zij te Kleef ontstond, mogelijk ook enige tijd later. Koenraad van Wurzburg, die tussen 1250 en 1287 werkte, heeft haar vermoedelijk het eerst aan Nijmegen toegeschreven. De rivaliteit tussen de geslachten van Kleef en Gelre, waarin de beide burchten van Kleef en Nijmegen de meest reële exponenten waren, gevolgd door een wellicht nog fellere rivaliteit tussen de twee steden, verklaart die transplantatie volkomen. De toeschrijving der sage aan Nijmegen is misschien sterk in de hand gewerkt

door de *Enfances Godefroi*, die althans oppervlakkig gezien de Zwaanridder aan Nijmegen toeweest. Hoe de weg der sage precies is geweest, kan moeilijk met zekerheid worden aangegeven; zeker is echter dat de franse sage oorspronkelijk niet op Nijmegen werd geschreven, en toen zij te Nijmegen arriveerde, had zij vermoedelijk de omweg gemaakt over Kleef.

De *Kaiserchronik* ³³⁾, geschreven in Frederik Barbarossa's tijd, mag meer als literaire en legendarische bron beschouwd worden dan als historische. Zij bevat een hoogst belangwekkend gegeven over Nijmegen, zij het ook weer negatief. Julius Caesar, zegt deze kroniek, stichtte enige burchten aan de Rijn, namelijk „Diuze, Bocabarte, Andernach, Ingelheim, Magenze en Oppenheim”. Nijmegen wordt niet genoemd. Toen Frederik Barbarossa de burcht van Nijmegen bouwde, werd echter ook deze legende doorgetrokken en vervolledigd; het opschrift op de gedenksteen van het zogenaamde herstel van de burcht vermeldt de eerste stichting van de Nijmeegse burcht door Julius Caesar; een legendarisch gegeven, dat duidelijk geïnspireerd is door de opvatting, in de *Kaiserchronik* tot uitdrukking gebracht. De kroniek werd dus geschreven vóór het gedenkvers van de Nijmeegse burcht, anders zou deze bij de burchten van Caesar zijn genoemd. Zij geeft derhalve, al is haar toespeling op Caesar niet juist, althans historisch niet bewijsbaar, door het passeren van Nijmegen deze historische waarheid, dat Nijmegen nog niet werd meegeteld bij de burchten langs de Rijn. Het negatieve, de niet-vermelding van Nijmegen, mag zonder enig bezwaar in een positieve bewering worden omgezet, namelijk, dat de burcht van Nijmegen nog niet bestond toen deze bron geschreven werd; en deze bron werd geschreven vóórdat de mystificatie tussen de residentie Noviomagus en Nijmegen ingang had gevonden.

De kroniek van Otto Frisingensis schrijft aan Frederik Barbarossa het herstel van het Nijmeegse paleis toe in de volgende bewoordingen ³⁴⁾: „Hij liet de paleizen herstellen, die eertijds door Karel de Grote in schone vorm waren gebouwd te Noviomagus en bij Ingelheim; deze bouwwerken waren door verwaarlozing en ouderdom ten onder gegaan”. Met opzet bespreken wij deze tekst uit een overigens historische kroniek niet bij de historische argumenten, wijl hij onder de legenden gerangschikt moet worden. Het doet zeer vreemd aan, dat Otto van Frinsingen, een tijdgenoot van Frederik Barbarossa en een van diens voornaamste raadslieden, wèl het herstel van de burcht van Karel de Grote vermeldt, terwijl het vers op de gedenksteen dit niet doet; daar wordt met geen woord over Karel de Grote gerept. Uit het gedenkvers blijkt toch, dat de tijdgenoten van Frederik Barbarossa, althans de hoogwaardigheidsbekleders en

de geleerden, nog goed de plaats van het karolingische Noviomagus gekend moeten hebben. Als ten tijde van de bouw het denkbeeld leefde, dat een paleis van Karel de Grote werd hersteld, welke motieven kunnen er dan zijn geweest dat dit kapitale feit niet op de gedenksteen werd vermeld? Als de passage uit de kroniek van Otto van Frisingen's eigen hand is, dan heeft hij welbewust een falsificatie gepleegd. En als deze in een geschreven tekst geschied zou zijn, waarom werd zij dan niet in het gedenkvers volgehouden? De twee onderscheiden teksten rijmen niet met elkaar. De passage uit de kroniek is niet van Otto's eigen hand, maar zij is een interpolatie van latere datum, die niet lang na de oorspronkelijke schrijver gezocht behoeft te worden, want de mystificatie volgde vrij spoedig op de bouw van de burcht door Barbarossa. De tekst roep sterk de herinnering op aan de tekst van Einhard; alleen, en dit is weer zeer typisch, wordt de toespeling op het Insula Batavorum, de nadere determinatie van de ligging van de burcht, voorbijgegaan. Dit detail sprak de duitse schrijvers nog niet aan, want deze dislocatie had nog niet plaats gevonden; daarvoor was de mystificatie te jong. Het is evident, dat de tekst van Otto van Frisingen een legendarisch insluipsel bevat.

Op vrijwel gelijke hoogte als de sagen en legenden staan de middeleeuwse relieken met hun nominaties en toeschrijvingen, die in veel gevallen zonder enig bezwaar voor legendarisch gehouden mogen worden. Ook hier ligt een onderzoeksterrein, dat niet te verwaarlozen is. Het Munster van Aken neemt in de relieken-legenden de eerste en dominerende plaats in; verschillende chansons de geste spelen met duidelijke voorliefde rond de reliekenschat. Mogelijk overdrijft Bédier door aan de relieken en de bedevaartplaatsen een grote waarde toe te kennen en deze als naaste aanleiding en voornaamste punt van localisatie der legendarische gebeurtenissen te beschouwen; doch hoe men ook over zijn methoden van tekst-kritiek denkt, het verband tussen beroemde heiligdommen en de chansons de geste is er onmiskenbaar. De legenden verhalen, dat Karel de Grote na een kruistocht naar Constantinopel en het H. Land een groot aantal zeer voorname relieken aan de kerk van Aken toeweest.

De reliekenlijst van de Nijmeegse St.-Steven, waarvan een afschrift uit het einde der 16e eeuw bewaard is gebleven, een bron derhalve die weinig vertrouwen en alle reserve verdient, stelt zelfs de reliekenschat van Aken in de schaduw. Deze lijst is in rubrieken verdeeld; de veelheid der relieken maakte dit wenselijk, maar ons wantrouwen wordt er des te groter door. Er kan aangenomen worden, dat de opgesomde relieken wer-

kelijk te Nijmegen aanwezig zijn geweest; hun authenticiteit heeft echter in de meeste gevallen zeker niet boven het legendarische gelegen.

De meest markante benamingen zijn: van de berg Calvarië; van de Kribbe van de Heer; van de geselkolom; van de Gouden Poort; melk van O.L. Vrouw; zeven hoofden van de elfduizend Maagden (het heilige getal zeven naast het astronomische van elfduizend maakt deze toeschrijving dubbel legendarisch); van de heilige Karel de Grote (opmerkelijk!); twee hoofden en verschillende beenderen van de gezellen van St. Victor; van het kleed van St.-Jan de Doper; van zijn baard; van de stola van St.-Petrus; van de H. Onnozele Kinderen; een lang en breed stuk van het H. Kruis; de grote relieken van St.-Steven en die van St.-Winfried.

Het zou van veel belang zijn, als de genealogie der relieken kon worden vastgesteld. Want dat de Nijmeegse lijst imitaties bevat uit andere reliekenschaten, behoeft nauwelijks uitgesproken te worden. De melk van O.L. Vrouw, een fysieke absurditeit, moet een aangenomenheid der Nijmeegse kerk zijn geweest, die van elders werd ingevoerd. In ander verband zullen wij de bewuste en tendentieuze navolging van Nijmegen ten opzichte van Aken in details ontleden. De reliekenschat van Aken was in geheel West-Europa bekend; waarschijnlijk heeft Nijmegen ook deze verworvenheid van Aken willen bezitten. En ook hier, evenals in menig ander geval, beperkte de ontlening zich niet tot de overname van het begeerde, doch werd zij tot het irreële toe overdreven. Met de relieken is dit vermoedelijk niet aldus tewerk gegaan, dat gewetenloos falsa werden ondergeschoven — ofschoon dit a priori niet verworpen behoeft te worden —, maar de reliekenjagerij zocht naar objecten om de kerkschat te verrijken en greep in een al te vermetel vertrouwen naar brokken uit van oorsprong mogelijk ware relieken, legenden, historische en literaire teksten, waartussen geen kritisch onderscheid werd gemaakt, zodat een traditie werd samengesmolten, in welke de eigentijdse toeschouwer reeds niet meer de waarheid van de legende kon onderscheiden; dit kwam hem trouwens niet in het hoofd! Voor de latere criticus wordt het vrijwel onmogelijk. Met de relieken is het niet anders gegaan dan met menige historische traditie, die uit brokjes waarheid, uit grotere stukken legende, uit onobjectieve interpretaties en voor een niet onbelangrijk deel uit schijn werd opgebouwd.

Tussen de Nijmeegse relieken en die van Aken ligt een sterke analogie in de relieken der Passie. Deze waren wel het voorname kenmerk van de Akense reliekenschat, rond welke zich een cyclus van Passie-legenden ontwikkelde. Er zijn geen bronnen bekend, die over de herkomst der Nijmeegse relieken spre-

ken; de Nijmeegse kronieken bevatten geen toespeling op hun bestaan sinds de tijd van Karel de Grote. Deze stap, die toch zeer in de lijn van een karolingische traditie ligt in verband met relieken, werd te Nijmegen nimmer gezet. En ook dit is weer te verklaren: in de tijd van het ontstaan der Nijmeegse relieken-collectie, die wij niet ver vóór de 14e eeuw aannemen, had de legendarische toeschrijving van zulke schenking aan een karolinger geen bijzonder reliëf meer; de eenzijdige belangstelling bestond niet meer, die ten tijde van het ontstaan der chansons de geste alles aan de karolingers had toegeschreven, met het kennelijke doel hen als grote vorsten te eren, maar ook de eigen stad of kerk tot de hoogte van hun glorie op te trekken.

Opmerkelijk is verder, dat de Nijmeegse reliekenlijst een vermelding bevat van de heilige Karel de Grote. Op het eerste gezicht zou dit als een tastbaar bewijs kunnen worden beschouwd voor het bestaan van een Karel-traditie. Nijmegen ontving deze relik of paste de toeschrijving van een relik op Karel de Grote toe in een tijd, toen het denkbeeld der karolingische residentie van Nijmegen reeds verbreid was, namelijk na het midden der 12e eeuw. Een echte relik van Karel de Grote kon Nijmegen pas verwerven na de heiligverklaring van de keizer in 1165. Dat Nijmegen vóór die tijd enig voorwerp van de levende of de dode keizer gekregen zou kunnen hebben, of dat er enig voorwerp van hem te Nijmegen zou zijn achtergebleven, moet worden uitgesloten. Evenmin is de mogelijkheid aan te nemen, dat enig voorwerp van de keizer vóór diens heiligverklaring in de Nijmeegse kerkschat aanwezig was, dat dan bij de heiligverklaring tot relik verheven kon worden. De relik of de toeschrijving ervan kan niet vóór het einde der 12e eeuw liggen. Deze benaming is overigens het enig blijk van een Karel-cultus te Nijmegen; de relik is onvruchtbaar geweest, want zij heeft nimmer geleid, zelfs naast het aangenomen karolingisch paleis, nota bene gesticht door Karel de Grote, tot enige verering van de keizer als heilige. De relik is uit de donkerte van de kerkschat niet naar voren getreden; nog minder is zij het middelpunt geweest van een volksdevotie of van een legenden-vorming.

Nijmegen kende ook, dit vermoedelijk weer in navolging van Aken, een openbare verering van de relieken. Op het feest van St.-Stephanus-Vinding (3 augustus) werden in de middeleeuwen de relieken van St.-Steven in een plechtige processie buiten de kerk gebracht en daar aan het volk vertoond. Zover als wij kunnen nagaan beperkte de belangstelling zich tot de relieken van St.-Steven en bleven de andere in de schatkamer rusten. Het is zeer begrijpelijk, dat de relieken van de patroon van kerk en stad de meeste aandacht trokken; van de van de andere kant

is het toch wel vreemd, dat de overige relieken, die wij, afgaande op hun benaming, van meer waarde zouden mogen verklaren, niet op de voorgrond traden. Hierin voelt men als het ware een reserve uitgedrukt, alsof de tijdgenoten een gradatie van waarden hebben aangelegd in deze overwegend legenda-rische materie.

Uit de sagen en legenden en de literaire neerslag ervan zijn geen rechtstreekse bewijzen te putten voor onze theorie; de negatieve gevolgtrekkingen, die wèl mogelijk zijn, hebben echter evenveel waarde. Zij kunnen worden omgezet in deze positieve konklusie, dat het bestaan van Nijmegen als karolingische residentie ontkend wordt door de afwezigheid van Nijmegen in de oudste literaire bronnen. De sagen en legenden, die na enige omloop in Nijmegen terecht kwamen, zijn van geheel andere geografische oorsprong; zij stellen de legenda-rische verworvenheden van Nijmegen even sterk als ontleningen in het licht als dit voor andere gegevens met de historische verworvenheden kan geschieden.

De locaalhistorie van Nijmegen

Het historisch beeld van Nijmegen, zoals wij ons dit met uit-schakeling van de legenden en de opgeschroefde traditie in werkelijkheid moeten voorstellen, klopt niet met de weten-schap, dat er sinds het jaar 777 een belangrijk paleis zou hebben gestaan, eerst van de karolingische vorsten, daarna van de duitse keizers. Nog oneindig onbevredigender werkt het topo-grafisch beeld op ons in; een stad met deze achtergrond zou in cultuur-historisch opzicht een monument moeten zijn van de eerste rang. Elke stad weerspiegelt in haar gebouwen, in haar stede-bouwkundige ontwikkeling en in honderden details uit de oudheidkunde of de architectuur haar geschiedenis, zij het dan benaderend. Als een periode niet vertegenwoordigd is in het historisch museum, dat elke stad logischerwijs moet zijn, dan mag aan deze open plek niet klakkeloos voorbij worden gegaan, maar dan zoekt men naar een verklaring hiervoor; voor de afwezigheid van de noodzakelijke schakel moet minstens een natuurlijke of historische ramp aansprakelijk kunnen worden gesteld. Op het bezit van een karolingisch paleis mogen ver-wachtingen worden gebouwd; welke die zouden kunnen zijn, kan niet in een paar woorden concreet worden gezegd. Een stad, die in het bezit was van een keizerlijke residentie, heeft een zo exceptionele ondergrond gehad, dat het niet teveel gevraagd is dat dit bezit ook historisch moet blijken.

Te Nijmegen ontbreekt veel, dat met redelijkheid bij een ka-

rolingisch paleis verwacht kan worden. Als antwoord op dit verschijnsel kunnen een objectieve confrontatie dienen tussen het Nijmeegse reële historisch bezit en de bronnen, én een scherp onderzoek in hoeverre de traditie wordt gedekt door de lokaal-historie. Zo worden de verwachtingen uitgesloten, die op al te subjectieve grondslag zouden kunnen ontstaan. De teleurstelling om het feit, dat het historisch en topografisch beeld van de stad niet ten volle met de aangenomen voorgeschiedenis correspondeert, laat zich samenvatten in deze punten: 1. Er is geen bewijs voor de aanwezigheid van het karolingisch paleis. 2. Relikten van archaeologische aard ontbreken. 3. Ook ontbreken relikten van bestuurlijke en kerkelijke aard of op historisch en cultuur-historisch gebied uit de tijden, die in verband met het vraagstuk in de belangstelling staan. 4. Als men scherp toeziet, komt men tot de bevinding, dat er zelfs geen bewijzen zijn voor het bestaan der stad in de karolingische periode. 5. De verwarring tussen Noyon en Nijmegen heeft een heel bijzondere voorwaarde gehad. Deze punten zullen achtereenvolgens behandeld worden.

1. Er is te Nijmegen noch in een gebouw, noch in de archieven, noch in gegevens die uit andere dan Nijmeegse bronnen over de stad bekend zijn, een rechtstreeks bewijs te vinden voor het bestaan van een paleis of burcht vóór 1155. De bronnen van vóór de mystificatie wijzen het paleis van Karel de Grote aan Noyon toe; van de andere, die de Nijmeegse burcht van Frederik Barbarossa als de onmiddellijke opvolger van dat paleis genoemd hebben, kan de valsheid of de vergissing worden aangetoond. Het ontbreken van het karolingisch paleis of de resten daarvan behoeft op zichzelf geen gebrek van doorslaggevende betekenis te zijn; men kan zich immers indenken, dat een gebouw totaal tot in zijn fundamenten toe verdwijnt. Doch in verband met de andere argumenten, die reeds gegeven zijn of nog zullen volgen, is het ontbreken van een ontwijfelbare eigentijdse tekst of een duidelijk materieel relik wél beslissend.

Tegenover onze ontkenning, dat het bestaan van een karolingisch paleis te Nijmegen te bewijzen is, werd de min of meer spottende opmerking geplaatst, dat het al te gemakkelijk is een negatieve bewering te lanceren en de tegenpartij het bewijs van het tegendeel over te laten. Degene die deze kritiek uitte, is niet tot de kern van het vraagstuk doorgedrongen; hij raakte nauwelijks de buitenkant ervan. Het probleem baseren wij geenszins op de onmogelijkheid om het paleis van Nijmegen historisch te bewijzen. Als echter aangenomen wordt, dat Nijmegen de plaats is geweest van het karolingisch paleis

Noviomagus en daarover twijfel ontstaat, dan moet toch allereerst gezocht worden naar een rechtstreeks en positief bewijs van de toeschrijving. Kan zulks niet worden aangevoerd, dan mag dit geredelijk als een belangrijk winstpunt voor de negatieve mening worden beschouwd.

Zoals elke geschreven bron ontbreekt over de aanwezigheid van het karolingisch paleis te Nijmegen, zo ontbreekt ook elk materieel relict van een vroeg gebouw op het Valkhof. Uit de topografie van Nijmegen (zie hoofdst. V) kan zelfs door middel van meerdere details worden aangetoond, dat de heuvel van het Valkhof het eerst bebouwd is geworden met de St.-Nicolaaskapel, ten onrechte karolingische kapel genoemd. Vóór de 12e eeuw heeft het Valkhof geen burcht gehad. De aanwijzingen hiervoor zijn zo talrijk en blijkbaar van zoveel gewicht, dat dit reeds door de Nijmeegse deskundigen en tegenstanders van onze stelling is aanvaard. Doch in dezelfde adem, waarmee dit wordt toegegeven, worden veronderstellingen geuit, dat het karolingisch paleis elders in de oude stad gelegen zou kunnen hebben, en stelt men zijn hoop op nieuwe opgravingen. Nu de Valkhoftraditie niet houdbaar meer is, tracht men de karolingische traditie te redenen met een volslagen ongefundeerde hypothese. Meer willen wij van deze onwetenschappelijke uitvlucht niet zeggen.

De ontkenning van het bestaan van het paleis van Karel de Grote te Nijmegen is geen fantasterij; zij wordt op waarlijk afdoende wijze gesteund door een document, op voorwaarde echter dat dit document op juiste wijze geïnterpreteerd wordt en dat er geen geforceerde uitleg aan wordt gegeven, die de opgeroepen problemen verdonkeremaant. Toen Frederik Barbarossa in 1155 de burcht van Nijmegen bouwde, liet hij een steen met inscriptie vervaardigen, waarin de bouw van het paleis vereeuwigd werd, en die de mededeling bevat, dat Frederik Barbarossa in het jaar 1155 de burcht liet herstellen, die door Julius Caesar was gesticht. De tekst zelf is ietwat omslachtiger, doch de inhoud is hiermede voldoende weergegeven. Aan de authenticiteit van de steen bestaat geen twijfel; zo staat ook de tekst van het vers boven verdenking.

Het is meer dan opmerkelijk, dat er niet gesproken wordt over de stichting van de burcht door Karel de Grote. Barbarossa grijpt terug op de romeinse traditie en passeert die van Karel de Grote geheel. Die laatste traditie heeft dus niet bestaan, noch te Nijmegen, noch in de regeringskringen van Barbarossa. Als deze keizer, die toch algemeen als een welbewust navolger van Karel de Grote wordt beschouwd, enige aanleiding had gehad een van diens grote daden na te volgen of over te doen, een van diens eerste en voornaamste werken te herstellen, dan

had hij zich zeker niet de kans laten ontnemen om dit in een hoogdravend vers te doen vastleggen. En als men aanneemt, dat hij geen persoonlijke bemoeienis heeft gehad met het opstellen van de tekst, dan was zijn lofredenaar wel in het verlangen van de heer getreden. Op dit tijdstip was de juiste plaats van het karolingische Noviomagus nog goed bekend en de bronnen, die erover spraken, werden nog niet misverstaan. Nu kon Barbarossa niets anders doen dan zich aan Caesar spiegelen, zich met dien gelijk stellen, zelfs zich boven hem verheffen, zoals de eindwoorden getuigen, die zeggen dat Caesar niet veel geleek op de vredelievende Frederik. Historisch gezien klopt het beroep op Caesar niet; Julius is noch de stichter van Nijmegen geweest, noch de bouwer van een eerste burcht. Doch behoudens dit detail is de aanknoping aan de Romeinen zeer juist; Frederik Barbarossa kan in de mening verkeerd hebben, dat hij een burcht bouwde op een plaats, waar de Romeinen die volgens hem ook gehad zouden hebben. Dat er toen te Nijmegen nog tal van bouwresten uit de romeinse periode boven de grond aanwezig waren, blijkt voldoende duidelijk uit de stadsrekeningen van veel later tijd, waarin de „duyfhuizen” (huizen uit tufsteen) nog herhaaldelijk worden genoemd, die toen als afbraak en materiaal voor mortel werden gebruikt. Het beeld, dat Nijmegen aan Frederik Barbarossa bood, moet nog sterk romeins zijn geweest.

Willem van Berchem heeft op de Barbarossa-steen een opmerkelijke kritiek geleverd. Hij staat bij de tekst even stil en vraagt zich af, hoe er sprake kan zijn van een herstel van het paleis, daar toch verschillende vorsten, zoals Otto II, diens moeder Theophana, Hendrik II en Hendrik III kort vóór Barbarossa op de burcht van Nijmegen verblijf hadden gehouden. De kroniekschrijver redde zich uit deze moeilijkheid met de veronderstelling, dat het herstel eerder opgevat moet worden als te handelen over de stad dan over de burcht te Nijmegen. Wel laat hij na te vermelden, welk herstel van de stad hiermede bedoeld zou kunnen zijn, daar er geen calamiteit bekend is, die een wederopbouw der stad zou kunnen verklaren. Had Van Berchen maar een andere stap gezet; hij was het Noviomagus-mysterie zeer dicht genaderd!

Het kan zijn belang hebben de bronnen op te sporen, die Willem van Berchen gebruikte, de eerste schrijver over de geschiedenis van Nijmegen, en te onderzoeken waarop hij het verband tussen Karel de Grote en het Nijmeegs paleis steunt. De schrijver werkte tussen omstreeks 1450 en 1480; hij stierf in 1493. Er zou verwacht mogen worden, dat Van Berchen, die zoveel dichter bij de vroegere tijden stond dan wij en voor wie meerdere malen (overigens ten onrechte!) de veronderstelling

is geuit, dat hij ons onbekende bronnen in handen heeft gehad, enige locaalhistorische berichtgeving over de karolingische periode gaf. Doch bij nadere beschouwing blijft deze verwachting onvervuld; zij verandert zelfs in een pregnante vraag.

In zijn Hollandse kroniek, met de Brabantse en Arkelse in een handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel aanwezig, komt geen vermelding van het karolingische Nijmegen voor. Wel bevat deze kroniek in een zeer kort bericht de legendarische stichting van Nijmegen door Julius Caesar. In de kroniek van Arkel, die evenals de voorgaande nauwelijks enig oorspronkelijk werk van Van Berchen bevat, komt evenmin een vermelding van Nijmegen voor. De legende van de Zwaanridder, die de schrijver in de Gelderse kroniek op Nijmegen toepast, wordt hier aan het geslacht van Arkel toegeschreven. De Brabantse kroniek, over het algemeen een vrij slaafse overname der kroniek van Joannes Clericus, vermeldt, „dat Karel de Grote in het jaar 777 te Nijmegen het paleis liet herstellen, dat door Julius Caesar was gebouwd. Hier kwam de koning na de winter in de lente en vierde hij met de zijnen het Paasfeest”. Het eerste gedeelte van dit bericht berust op Einhard en het bevat een duidelijke contaminatie door de Kaiserchronik, die immers het herstel van de burchten van Julius Caesar aan Frederik Barbarossa toeschreef. Het tweede gedeelte is een letterlijk citaat van Einhard. De volgende en laatste vernoeming van het mogelijk karolingische Nijmegen bestaat in de Brabantse kroniek hierin: „in het vierde jaar van zijn opstand vernielde Godfried (de Rebel) het paleis van Neomagus onherstelbaar; ook stak hij de stad Verdun met de hoofdkerk van Ste.-Maria in brand”. Wie even nadenkt over de nevengeschiktheid van Neomagus, het potentiële Nijmegen, en Verdun, ziet terstond de onmogelijkheid in, dat dit bericht op Nijmegen betrekking kan hebben gehad. Dit bericht is eveneens aan vreemde kronieken ontleend en het berust geenszins op een plaatselijke informatiebron.

De Gelderse kroniek van de schrijver bevat uiteraard de meeste gegevens over Nijmegen. De kapel op het Valkhof noemt hij oorspronkelijk door Julius Caesar gesticht; op verzoek van Karel de Grote was zij door paus Leo III ter ere van St.-Nicolaas tot kerk geconsacreerd. De feitelijke onjuistheden van deze mededeling springen onmiddellijk in het oog. Het is de reinste fantasterij, de ouderdom van de kapel terug te voeren tot de romeinse periode, al valt het te verklaren, dat Van Berchen hiertoe gekomen is door een romeinse gedenksteen, die in zijn tijd in de muur der kapel ingemetseld was. Het is al even onwaarschijnlijk, dat de kapel reeds in de tijd van Karel de Grote bestond. De toewijding aan St.-Nicolaas is onmogelijk, omdat

Sinterklaas in de tijd van Karel de Grote hier nog niet als heilige bekend was. Tenslotte is de consecratie der kerk door paus Leo III de laatste der vier aperte onjuistheden, die in deze korte zin liggen. Toch is de bewering van Van Berchen niet zonder belang. Zij is immers een duidelijk teken van de welbewuste navolging van Aken, die Nijmegen sinds het begin der 14e eeuw aan de dag legde. Wij zullen nog gelegenheid krijgen deze imitatie van Aken in een groot aantal details aan te tonen. Een der voornaamste verworvenheden van Aken, de inwijding aldaar van het Munster door paus Leo III, heeft Nijmegen door een ongefundeerde bewering tot zich getrokken. Er werd geenszins bewust falsificerend aan de kapel een karolingisch cachet gegeven; de mening is waarschijnlijk omgekeerd ontstaan. Door de overtuiging, dat het paleis van Karel de Grote op het Valkhof had gestaan, kreeg deze kapel vanzelfsprekend de funktie van burchtkapel, waarbij sommige gegevens van het Akense Munster, zoals de inwijding door paus Leo en enige overeenkomst in stijl, op de interpretatie volgden. Hoe onwaar de bewering omtrent de afkomst der kapel van Julius Caesar ook was, toch heeft zij lange tijd aanhang gehad, want de St.-Nicolaas-kapel werd tot aan het einde der 18e eeuw bij voorkeur de „Heidense Kapel” genoemd; de romeinse afkomst van het bouwwerk werd als een feit geaccepteerd.

Verder verhaalt Van Berchen, dat Karel de Grote twee prachtige paleizen liet bouwen: „een niet ver van de stad Mainz bij de plaats, die Ingelenheim heet, het andere te Noviomagus op de rivier de Wahalis, die het eiland der Bataven in het zuiden voorbijstroomt”. Deze passage is letterlijk aan Einhard ontleend; de waarde en de juiste betekenis ervan zal nog volledig worden aangetoond.

Van Berchen vermeldt bezoeken van Karel de Grote aan Nijmegen in 776, 804, 806 en 807 in bewoordingen, die aan de frankische annalen zijn ontleend en die niet het minste spoor bevatten, dat zij op lokaal-historische gegevens steunen. Deze berichten vat Van Berchen samen met de verwijzing, dat zij aan de kroniek van Gregorius van Tours zijn ontleend. Dit is ofwel een schrijffout, daar de berichten mogelijk afkomstig zijn uit het *Chronicon Turonense*, ofwel een blunder van de eerste orde, daar Gregorius van Tours reeds in 594 overleden was. Er kan op meerdere plaatsen in Van Berchen's kronieken, waar hij zegt te putten uit met name genoemde schrijvers, worden aangetoond, dat hij mededelingen uit de tweede hand doet en dat hij de oorspronkelijke tekst, die hij in schijn citeert, niet onder de ogen heeft gehad. In elk geval is weer duidelijk, dat hij ook hier gegevens uit franse bronnen op Nijmegen trekt.

Bijzonder opmerkelijk is, hoe Van Berchen met een legende

over Nijmegen afrekent. Hij zegt: „Nijmegen was derhalve een koninklijke villa, gesteld onder de zeggenschap der frankische koningen, waar Karel de Grote het vervallen paleis herstelde. Het is in het geheel niet juist, dat Nijmegen, waarvan hij de heer was, door hem op aanraden van Sint Walrick met de sterke hand veroverd is, wjl het al bijna 200 jaren vóór die tijd had bestaan, gelijk sommigen valselijk gedroomd hebben (ut a quibusdam false sompniatur)”. Als Van Berchen het beeld gebruikt van „slapend of dromend iets verzinnen”, is hij erg kwaad! De reactie van de schrijver licht ons op zeer betekenisvolle wijze in over een legende, die in zijn tijd in omloop was en die Van Berchen als legende verwierp. Hijzelf schreef de wedergeboorte der stad na de romeinse periode toe aan Karel de Grote; en hierin heeft hij zich even diepgaand vergist.

Deze vergissing berustte tenminste op teksten, die hem althans doorslaggevend bleken. Doch de andere mening, die het ontstaan van Nijmegen nog 200 jaren vroeger wilde leggen, had geen grond voor deze bewering; Van Berchen was historicus genoeg om de schijn, gewekt door de goederen te Overasselt van het klooster van St.-Walrick, dat in het diocees van Amiens lag, van de waarheid te onderscheiden. St.-Walrick had persoonlijk geen bemoeienis gehad met het land van Nijmegen. Van Berchen zag zeer goed in, dat hier een lokaal-historisch gegeven werd misverstaan, omdat het van plaats werd geschoven; iets uit de buurt van Amiens was naar Nijmegen getrokken. Andermaal is Van Berchen het mysterie zeer nabij geweest!

De mystificatie van het karolingische Noviomagus was in Van Berchen's tijd nog niet geheel voltooid. Dit blijkt als wij zijn voorgaande reactie zien in combinatie met de passage, waar hij Einhard's tekst over de ligging van Noviomagus bij het Eiland der Bataven citeert. De woorden van Einhard hebben hem niet geraakt; aan de Bataven schenkt hij in geen zijner kronieken aandacht; hun stad brengt hij nergens met Nijmegen in verband. En dit is vreemd, zeer vreemd. Uit zijn felle reactie over het bestaan van Nijmegen vóór Karel de Grote blijkt immers, dat dit vraagstuk hem intrigeerde. Had hij de betekenis van het Eiland der Bataven doorzien, dan had hij ter completie van het historisch beeld en daarbij gesteund door een vrij nauwkeurig aaneensluitende reeks van mededelingen der vroege schrijvers over de Bataven, de Batua en de Noormannen tot deze konklusie kunnen en moeten komen, dat het bestaan van Nijmegen sinds de Romeinen onafgebroken blijkt. Toen de romeinse klassieken bestudeerd gingen worden, volgde deze konklusie prompt. Dat Van Berchen de mogelijkheid van een vroeger bestaan van Nijmegen verwerpt, geeft veel te denken. Over het algemeen verheft Van Berchen zich niet boven het

peil, dat de geschiedenis-beoefening in zijn tijd had; soms echter geeft hij blijk van een kritisch inzicht, dat min of meer uitzonderlijk is bij de kroniekencompilatoren.

Over de opvolgers van Karel de Grote en de Noormannen geeft Van Berchen in de Gelderse kroniek niets anders dan hetgeen aan de algemene kronieken over Noviomagus is ontleend. Over de Noormannen vermeldt hij zelfs zeer summiere en gedeeltelijk onnauwkeurige berichten. Na een algemene inleiding over het optreden der Noormannen noemt hij als jaren, waarin zij Nijmegen bezochten, slechts 875 en 879. Het eerste jaartal is onjuist; geen enkele kroniek bevat op dit jaar een bericht over de Noormannen en Noviomagus. Het tweede slaat waarschijnlijk op de gebeurtenissen van het jaar 880; over het verschil van één jaar zullen we niet vallen.

Het laatste schijnbare raakpunt, dat de Gelderse kroniek ten opzichte van karolingisch Nijmegen bevat, ligt in het citaat uit de kroniek van Helinand van Froidmont, een monnik uit een cisterciënser-abdij in het bisdom Beauvais: „In het bisdom Keulen bestaat een beroemd paleis, liggend op een hoogte naast een rivier, dat Noviomagus heet”. Op het eerste gezicht kan dit een ontwijfelbare bevestiging lijken van het bestaan van een karolingisch paleis te Nijmegen. Aldus werd het tenminste door de voorstanders van het karolingisch paleis naar voren geschoven; iets dat tussen haakjes Van Berchen niet eens in de tekst heeft gelegd. Dit zou, zo meende men, nog sterker spreken, wijl het paleis door een franse schrijver was genoemd, die nota bene dicht bij Noyon verbleef en niet licht in de mystificatie tussen Noyon en Nijmegen was getrapt, als die dan al bestond. Aan deze opwerping wordt echter alle grond ontnomen door het simpele feit, dat Helinand geboren is omstreeks 1160; hij overleed in 1230. Als hij Nijmegen een paleis toeschrijft, dan heeft hij geheel volgens de actuele werkelijkheid bericht: het paleis van Nijmegen was immers in 1155 door Frederik Barbarossa gebouwd. In zijn mededeling zit zelfs een zeer belangrijk negatief gegeven opgesloten, als men het maar wil zien; namelijk dat deze franse schrijver er niet aan gedacht heeft dit paleis in verband te brengen met de residentie Noviomagus van Karel de Grote.

Uit de kronieken van Willem van Berchen zijn derhalve geen lokaal-historische bijzonderheden te putten over het bestaan van een karolingisch paleis. In zijn teksten is zelfs niet het minste aanknopingspunt te vinden, waardoor gepresumeerd zou kunnen worden, dat er plaatselijke bronnen hebben bestaan, die iets anders of iets naders bevat hebben dan de algemene kronieken. Het blijkt zelfs, dat Van Berchen deze kronieken slechts zeer summier en niet uitputtend bewerkt heeft. De historische wer-

ken der romeinse klassieken heeft Van Berchen waarschijnlijk niet gekend; ofwel heeft hij de toepasselijkheid hunner mededelingen op het gebied rond Nijmegen niet ingezien. Vreemd is in elk geval, dat bij het Eiland der Bataven wel aanraakt, maar dat hij niet het geringste begin heeft gemaakt naar de interpretaties, die in verband met Noviomagus en de Batua toch voor de hand lagen. Enig ander bewijs voor het bestaan van een karolingische residentie te Nijmegen voert Van Berchen niet aan; zijn berichtgeving laat een traditie zien, berustend op oudere teksten, die wij inmiddels op hun juiste waarde hebben onderscheiden. Maar naast deze traditie stond dan ook niets, vooral geen lokaal-historisch gegeven, dat haar op enigerlei wijze zou kunnen steunen.

2. Het oudste gebouw, dat van Nijmegen bekend is, was de Boddelpoort aan de westkant der stad, die vermoedelijk nog vóór de St.-Nicolaas-kapel op het Valkhof gedateerd moet worden. Jammer genoeg is die poort voor ongeveer 50 jaren gesloopt. De stenen ervan waren nauwkeurig genummerd in kisten geborgen, met de bedoeling die poort elders in de stad weer op te bouwen. Het heeft niet mogen zijn; in een onzalig ogenblik schijnen de stenen als fundament voor een weg te zijn gebruikt. Over enige eeuwen krijgen de archaeologen misschien weer een raadsel op te lossen! De Boddelpoort dateerde vermoedelijk uit de 11e of 12e eeuw; de eerste eeuw zou zéér vroeg zijn, de tweede het meest waarschijnlijke. Resten uit een vroeger tijdperk bevatte deze poort zeer zeker niet.

Van andere vroege gebouwen is het bestaan niet bekend. Heeft Nijmegen sinds het einde der 8e eeuw bewoning gekend — en in de buurt van een voorname palts van Karel de Grote is deze toch wel méér dan minimaal geweest! — dan moet er iets boven of in de grond zijn overgebleven. Een cultuur van drie eeuwen kan niet spoorloos verdwijnen. Ook van een paleis of burcht is niets overgebleven. Hier treft het ongelukkig, dat de burcht van Barbarossa in 1795 werd afgebroken. Er blijft dus de mogelijkheid bestaan — overigens een zeer kleine — dat de burcht nog oudere resten bevat kan hebben. Wij kunnen slechts vertrouwen op Johan In de Betouw, door wiens tussenkomst tenminste enige delen van de burcht gespaard bleven: de St.-Nicolaas-kapel en de Barbarossa-ruïne. Hij was oudheidkundige genoeg, om ook andere delen als waardevol aan te wijzen, als die hem zeer oud gebleken waren. Of zo hij in het behoud ervan niet slaagde, dan zou hij zijn bevindingen toch in zijn geschriften hebben vastgelegd.

Tegenover deze onzekerheid staan evenwel weer andere gegevens, die de mogelijke twijfel radicaal opheffen. In Nijmegen

ontbreekt elk voorwerp uit de karolingische periode. Bij de opgravingen der romeinse begraafplaatsen in en rond de stad zijn wel voorwerpen aan de dag getreden en aanwijzingen gevonden, die aannemelijk maken dat er tussen romeins en middeleeuws Nijmegen van omstreeks 1100 enige bewoning is geweest. Maar meer ook niet; de realia zijn zó weinig in getal en de interpretatie-mogelijkheden zó onzeker, dat zij geen beslissende uitspraak rechtvaardigen, zeker niet ten gunste van een belangrijke post-romeinse nederzetting, nog minder voor een plaats, die om een paleis enige eeuwen lang intensief zou zijn bewoond. Als specimina voor een frankische nederzetting kunnen de gevonden voorwerpen in het geheel niet dienen, want voorwerpen van uitgesproken frankisch voorkomen zijn in Nijmegen hoogst zeldzaam. De resultaten der opgravingen wijzen hoogstens aan, dat er tussen het vertrek der Romeinen en de uitgroei van de middeleeuwse stad een geringe bewoning heeft bestaan, die in een klein aantal graven enig relict heeft nagelaten.

3. Als een stad sinds het jaar 777 een karolingisch paleis heeft gehad, dan moeten daarvan historische relikten zijn blijven bestaan, welke dan ook. Bij een residentie der karolingers verwacht men nog andere dingen dan het bloot bestaan van het paleis. Zulke plaats is een voornaam bestuurscentrum geweest, niet alleen voor het gehele rijk, maar ook voor het onmiddellijk omliggend gebied. Zulke stad draagt een kenmerk als centrum van wetenschap of kunst. Of als trefpunt van onderwijs en cultuur. Ofwel als plaats, die belangrijkheid had in kerkbestuurlijk opzicht. Dit wil in het geheel niet zeggen, dat al deze kenmerken tesamen bij een karolingisch paleis aanwezig zijn geweest; de paltsen van Karel de Grote waren geen cliché's van elkander. Doch minstens één van deze kenmerken moet er in een stad zijn achtergebleven, die beweert een karolingisch paleis gehad te hebben. En Nijmegen heeft er geen. Om dit gebrek van Nijmegen te verklaren behoeft men geen beroep te doen op andere bekende paltsen, zoals Diedenhofen, Ingelheim, Herstal, Elsloo en Meerssen, die tot dorp of nog minder zijn teruggevallen; daar kan op het ogenblik geen teken meer verwacht worden van het bestaan ener residentie. Doch in een stad, die sinds de karolingers in opgang was, waar een historische lijn voortgang en verbreding vond, moet een karolingische injectie gevolgen hebben gehad. In Aken is het Munster gebleven, dat in zijn bouw de figuur van Karel de Grote — en tevens zijn lichaam — besloten houdt. Ook is die plaats de kroonstad geworden van het duitse rijk; een voorrecht, onmiddellijk uit de Karel-cultus voortgevloeid. Wij zullen nog gelegenheid krijgen om de vergelijking tussen Aken en Nijmegen in een groot aantal details

te trekken; daar wordt het negatieve voor Nijmegen zo scherp benadrukt, dat het voor het vraagstuk van het paleis doorslaggevend is. Maastricht, dat al onder de merovingers een paleis had, is eeuwen lang het centrum van cultuur en kunst van het Maasland gebleven; onder andere schrijft men het aan de karolingers toe, dat deze stad de belangrijke ateliers van goudsmeedkunst verkreeg, waardoor zij in de middeleeuwen bekend was. In Noyon, ook teruggevallen tot een provinciestad van weinig betekenis, is tenminste een bisschopszetel gebleven. In Nijmegen ontbreekt elk historisch relict, dat uit de aanwezigheid van een keizerlijk paleis verklaard zou kunnen worden.

Op kerkelijk gebied heeft de stad nimmer enige preferentie gehad. De volstreekte afhankelijkheid der Nijmeegse kerk van de St.-Apostelen-kerk te Keulen en de overwegende invloed, die de St.-Victor van Xanten hier had, wijzen er zelfs op, dat Nijmegen in dit opzicht een zeer ondergeschikte plaats heeft bekleed, die niet goed in overeenstemming is te brengen met de positie van de belangrijke stad, die Nijmegen in de middeleeuwen toch was. Sommige historici nemen een bijna onverbrekelijk verband aan tussen een karolingisch bestuurscentrum en een bisschopszetel. Onder Karel de Grote gingen kerk en wereldlijk bestuur hand in hand; waar een graaf resideerde, daar stond ook een bisschop; dit is in tal van gevallen vastgesteld. Volstrekt dwingend zal deze opvatting moeilijk kunnen zijn, want een der voornaamste residenties van Karel de Grote, Aken, kreeg zijn bisschopszetel pas in de 19e eeuw. *) Doch Nijmegen toont het andere uiterste; als de burcht te Nijmegen gesticht zou zijn, zoals aangenomen is, voornamelijk om de Saksen te bedwingen, die zoals bekend met het zwaard werden bekeerd en met het doopwater veroverd, dan had de Nijmeegse kerk een geheel andere positie kunnen en moeten verkregen hebben dan een zeer ondergeschikte ten opzichte van Xanten. Zelfs van enige suprematie op kerkelijk gebied van Nijmegen

*) De bisschopszetel mag met meer recht verbonden worden geacht met de positie, die de romeinse „civitates” in bestuursrechtelijk opzicht hadden. Algemeen wordt aangenomen, dat de belangrijke romeinse „civitates”, toen de kerkelijke hiërarchie gevestigd werd, een bisschopszetel ontvingen. Het samengaan van romeinse „civitas” en bisschopszetel is oneindig sterker geadstrueerd dan dat van karolingische residentie en een zetel. Indien deze norm ook voor Ulpia Noviomagus mag (of moet) worden aangehouden, dat omstreeks het jaar 105 door Traianus met stadrecht werd begiftigd, dan wijst in het vraagstuk, of het romeinse Noviomagus als Noyon dan wel als Nijmegen geïnterpreteerd moet worden, deze omstandigheid alléén op Noyon, met volstreekte uitsluiting van Nijmegen; in Noyon immers bestaat een bisschopszetel, die reeds in de oudste historische bronnen is genoemd en sindsdien begeleid is geworden door een onafgebroken reeks schriftelijke getuigenissen. Nijmegen heeft nimmer een bisschopszetel gehad.

ten opzichte van het omringende land is nooit enige sprake geweest; zou het areaal van zijn bevoegdheden tengevolge van een expansie van Xanten ingekrompen zijn, dan was er toch een deel van blijven bestaan, waardoor nu een presumptie mogelijk was dat het voorheen groter is geweest. In werkelijkheid blijkt precies het omgekeerde; aanvankelijk vertegenwoordigde de kerk en het dekenaat van Zyfflich in deze streken het aartsdekenaat Xanten en het aartsbisdom Keulen. Later, toen de verhoudingen verschoven, werd het dekenaat verplaatst naar het Land van tussen Maas en Waal; dit geschiedde vermoedelijk in de 13e eeuw. Zelfs nu kreeg Nijmegen nog geen functie in de hiërarchische ladder; het dekenaat werd noch aan de stad, noch aan de naam der stad verbonden. Veel later pas werd dit dekenaat naar Nijmegen genoemd.

4. Sterker nog spreekt het volgende punt. Noch uit de eigen bronnen, noch uit de bronnen, die van elders kunnen worden aangevoerd, blijkt het bestaan van Nijmegen tussen 500 en ongeveer 1100. De historie-vermeldingen van Noviomagus vóór de helft der 12e eeuw moeten immers voor Nijmegen afgewezen worden. Dit geschiedt niet, omdat het voor onze theorie omtrent het karolingisch paleis noodzakelijk is, of wjl het de enige kans zou zijn om de cesuur in de opgetreden mystificatie chronologisch te plaatsen, doch omdat de teksten zelf voldoende criteria bevatten, dat zij niet op Nijmegen toepasselijk zijn.

De eerste vermelding van Noviomagus, die door enige vergezellende gegevens de zekerheid inhoudt dat Nijmegen is bedoeld, en die daardoor tevens de oudste vernoeming van middeleeuws Nijmegen is, dateert uit het jaar 1145. Koning Konrad verleende aan de kooplieden van Keizersweerd vrijheid van tol te Angeren, Nijmegen, Utrecht en Neuss. De opsomming der plaatsen, de nevengeschiktheid tussen die plaatsen en Keizersweerd, die evident steunt op een geographisch verband (de Rijn), de namen der getuigen, onder andere de bisschoppen van Keulen en Utrecht, de graaf van Gelre en die van Cuyk, stellen de interpretatie Nijmegen voor dit Noviomagus dwingend. Het blijkt dus, dat de ontlening van de naam Noviomagus voor Nijmegen in tijdsorde waarschijnlijk voorop heeft gestaan; zij is vermoedelijk aan de bouw van de burcht door Frederik Barbarossa omstreeks 1155 voorafgegaan en zij is waarschijnlijk de aanleiding — niet de oorzaak — geweest van de mystificatie omtrent de oude karolingische residentie. Die zou zich stapsgewijs voltrekken. Met vrij grote zekerheid kunnen de verschillende fasen ervan chronologisch worden vastgesteld. Omstreeks 1145 kreeg Nijmegen de archaïstische naam Noviomagus. Mischien hierdóór, in elk geval hierná werd Nijmegen keizerlijke

residentie. In 1155 werd de burcht gebouwd. Tegen het einde der 12e eeuw volgde de overplanting van de toponiem Batua op het landschap der Betuwe; deze geschiedde nog niet tot aan het eindpunt, de afleiding van het *Insula Batavorum*. Want deze dislocatie, waardoor de Bataven naar de Betuwe en Nederland „hinein” werden geïnterpreteerd, was het sluitstuk der mystificatie, die in de 17e eeuw haar volledig beslag kreeg.

De volgende oorkonde is van 1151. Koning Konrad III vaardigt een akte uit, „*actum in palatio Noviomagi*”. Ofschoon deze brief enige twijfels oproept, is er toch geen bezwaar om aan te nemen dat hij in Nijmegen uitgevaardigd werd. Enkel zou door de vermelding van het paleis aangenomen moeten worden, dat Konrad te Nijmegen reeds een residentie had, geconcretiseerd in een koninklijk huis. Dit behoeft de bouw van de burcht door Frederik Barbarossa in 1155 geenszins tegen te spreken; omgekeerd wordt het gegeven van 1151 door dat van 1155 niet uitgesloten. In 1157 geeft Frederik Barbarossa een oorkonde, „*datum in Noviomagensi palatio*”, ten gunste der kerk van Antwerpen. In een oorkonde van 1176 wordt Heriman genoemd als „*comes (graaf) de Noviomago*”. In het jaar 1184 verleent keizer Frederik tolvrijheid aan de inwoners van Worms, o.a. te Nijmegen. In het jaar 1194 bevestigt keizer Hendrik VI voor de kooplieden van Keizersweerd de tolvrijheid te Nijmegen. Al deze vernoevingen van *Noviomagus* slaan zonder enige twijfel op Nijmegen.

In deze oorkonden is Nijmegen slechts genoemd; het zakelijk belang der rechtshandeling lag overwegend bij de partijen, aan wie de oorkonde werd verleend. De eerste akte, voor Nijmegen zelf gegeven, die men derhalve met volle recht de eerste Nijmeegse oorkonde mag noemen, is die van Hendrik VI uit het jaar 1196, waarin de koning de goedkeuring verleent aan de schenking van Alardus, „*comes*” van Nijmegen, aan het gasthuis van Nijmegen, naar alle waarschijnlijkheid betrekking hebbend op de Commanderie van St.-Jan. Dit is de eerste en oudste bron, die over Nijmegen een zakelijk gegeven verstrekt, buiten de paar oorkonden uit de tweede helft der 12e eeuw, die slechts de naam *Noviomagus* of de tol van Nijmegen noemen.

Na het midden der 12e eeuw bestaat het probleem over de interpretatie van de naam *Noviomagus* niet meer. Want door overduidelijke locale bijzonderheden wijzen alle vermeldingen van *Noviomagus* na die tijd onweersprekelijk op Nijmegen. Van de andere kant had Noyon zijn oude naam *Noviomagus* inmiddels afgelegd; deze was tot een nieuwe vorm geëvolueerd. In institutioneel opzicht was Noyon bovendien zeer in betekenis achteruit gegaan; het trok geen aandacht meer in Frankrijk, waar de gedecentraliseerde bestuursvorm der karolingers, met

een overdaad van residenties, vervangen was door een nieuw en exclusief bestuurscentrum.

Door het elimineren der vermeldingen van Noviomagus van vóór de 12e eeuw, die niet op Nijmegen slaan, komt men tot de enigszins verbijsterende konklusie, dat Nijmegen vóór de 12e eeuw in geen geschiedbron is vermeld. Is het niet vreemd (het woord is te zwak; men zou eerder moeten vragen: is het niet absurd), dat een stad met een residentie der karolingers vóór de tweede helft der 12e eeuw in geen enkel historisch geschrift is genoemd, dat zij geen locale oorkonde heeft bezeten en dat zij zelfs niet terloops ergens is aangeraakt? Ter verklaring van deze absurditeit kan geen beroep worden gedaan op de veronderstelling, dat de Nijmeegse archieven verloren zijn gegaan. Dit is overigens een uitvlucht, die nog al te vaak wordt gebezigd om onhoudbare stellingen een schijn van kans te geven. Het toeval moet dan wel zeer uitzonderlijk schiftend zijn opgetreden, als de archieven van vóór de 12e eeuw alle verloren gingen, terwijl de latere, minstens fragmentarisch, bewaard zijn gebleven, waardoor althans enige fundamentele historische waarheden veilig staan. Als de eigen archieven verloren gingen, dan blijft de even diepgaande vraag over, waarom Nijmegen ook totaal afwezig is in andere geschiedbronnen, in de geschreven teksten van de naaste of verdere omgeving.

Er zouden nog enige oorkonden van vóór de helft der 12e eeuw kunnen worden aangevoerd, die geographische en zakelijke gegevens over het oosten van ons land bevatten en waarin de afwezigheid van Nijmegen beslist opvalt. Was Nijmegen niet betrokken bij de zaken, die door deze akten of relazen worden aangeraakt? Wij menen eerder te mogen aannemen, dat Nijmegen toentertijd nog niet bestond, althans niet in een redelijke omvang en met enige belangrijkheid naar buiten, zodat deze zakelijke aanknopingspunten aan Nijmegen zijn voorbijgegaan. Het heeft weinig zin deze negatieve gegevens nog verder te ontleden, daar zij slechts weinig kunnen toevoegen aan de reeds meer dan voldoende staande vraag, waarom de historie-vermeldingen van Nijmegen vóór de 12e eeuw ontbreken.

Voor één gegeven willen wij een uitzondering maken. Uit een dubbelbron (Sloet, Oorkondenboek enz. nr. 66) blijkt namelijk een gewichtige merkwaardigheid, die niet onvermeld mag blijven. Caesarius, de vroegere abt van Prüm, schreef in het jaar 1222 een oude goederenlijst der abdij over, die uit het jaar 893 dateerde. Hij amuseerde zich, zoals hij zelfs meedeelt, over de „ellendige en ongehoorde antieke stijl” van het geschrift, die hij daarom ook, weer naar hij zelf schrijft, onveranderd heeft overgenomen. De binnenpret van de oude abt heeft ons een prachtig gegeven bewaard; er is een relaas van 893 en een van

1222. In het eerste worden goederen van de abdij onder Dreumel en Wamel genoemd. Daar staan nog enige bijzonderheden bij over grootte en opbrengst, die hier niet terzake doen. Verder niets; geen vermelding van noch toespeling op Nijmegen of het koninklijk paleis aldaar. Maar Caesarius schrijft in 1222: let wel, Dreumel en de volgende curia, die Wamel heet, liggen bij „Numagen”, het koninklijk paleis aan de rivier, die „der Vayl” wordt genoemd, en deze curiae zijn vrij dicht bij de stad „Tyle” gelegen. Zou de eerste schrijver van 893 de nadere aanduiding van de ligging der curiae hebben voorbijgezien, als hem een zo algemeen bekend richtpunt als de stad Nijmegen of een koninklijk paleis ter beschikking had gestaan? Het is moeilijk aan te nemen. Zeker niet, als men in beschouwing neemt, dat er een geruime afstand ligt tussen Prüm, op ongeveer 60 km. ten zuiden van Aken gelegen, en het uiterste westpunt van het Land tussen Maas en Waal, en een nadere geographische precisering geenszins overbodig was. Die brengt Caesarius dan ook prompt aan met de verwijzing naar het paleis van Nijmegen. Dit detail sprak Caesarius aan; de eerste schrijver had het niet kunnen aanspreken, omdat het er toen nog niet was.

Nijmegen is in geen der vroege bronnen vermeld. Het volslagen bewijs van deze vaststelling kan slechts gegeven worden door de nalezing van al die bronnen. Dit is een negatieve constatering, en zij blijve staan totdat zij door een tegenbewijs kan worden teniet gedaan. Er moet toch iets in deze stad gebeurd zijn, als zij sinds het einde der 8e eeuw bestond, zodat zij in de geschiedenissen terecht kwam. Stel het volstrekt ondenkbare geval, dat de stad zelf niets voor de bronnen opgeleverd had, dan moet zij toch met een andere plaats, een andere streek of gewest contacten hebben gehad in bestuurlijk, politiek, kerkelijk of economisch opzicht. Met iets moet zij toch in de geschiedenis zijn blijven hangen, al was 't met niet meer dan de naam. Bij een dorp, een menselijke nederzetting van weinig belang, kan men zich voorstellen, dat het een korter of langer bestaan heeft gehad vóór zijn eerste vermelding in de historische bronnen. Doch dit is niet aan te nemen bij een stad, die een der voorname plaatsen van het karolingisch rijk zou zijn geweest en die op geen enkele manier naar voren treedt. Het is inderdaad waar, dat de oudste bronnen slechts zeer fragmentarische inlichtingen geven; doch de documentatie kan eenvoudig niet zó ongelukkig verwaaid zijn, dat alle gegevens verloren gingen, waaruit een essentiële zaak, het bestaan van de stad, afgeleid zou kunnen worden. Waar de schriftelijke documentatie ontbreekt, zouden de materiële relikten uit de oudheidkunde, als zij aanwezig waren, het vacuum kunnen vullen. Doch ook deze ontbreken te Nijmegen tussen de romeinse periode en de oudst

bekende gebouwen, de St.-Nicolaas-kapel op het Valkhof en de voormalige Boddelpoort aan de westkant der stad.

De afwezigheid van Nijmegen in de oudste geschiedbronnen is volstrekt geen bijkomstigheid, zoals beweerd is, die maar op de een of andere manier verklaard moet worden. Welke verklaring kan er anders voor gegeven worden dan de enig mogelijke, dat om het zacht te zeggen het bestaan van Nijmegen gedurende ongeveer acht eeuwen niet blijkt? Dit roept toch de onvermijdelijke vraag op, of Nijmegen in die tijd wel als stad heeft bestaan. Een stad, die gedurende acht eeuwen nergens in de overigens voldoende schriftelijke bronnen is vermeld, terwijl zij in de drie laatste dier eeuwen de uitzonderlijke rang zou hebben gehad van keizerlijke residentie, heeft niet bestaan. Dit moge als een apodictische uitspraak beschouwd worden, doch de feiten, vastgesteld uit de positieve en negatieve mededelingen der bronnen, laten geen andere konklusie toe. Waar niets is, bestaat ook geen materie voor interpretatie; daar kan enkel op argumenten van logica tot een volkomen niets besloten worden.

5. Bij de verwarring, die tussen Noyon en Nijmegen is opgetreden, heeft zich het merkwaardig verschijnsel voorgedaan, dat zij eeuwen is blijven bestaan. Er zijn in de geschiedenis legio verwarringen tussen personen, plaatsen of zaken ontstaan, maar meestal bleven die niet onontdekt, zeker niet als het importante dingen betreft, waaraan opeenvolgende geslachten van historici aandacht blijven schenken. Een verwarring wordt meestal vrij spoedig ontdekt nadat zij is ontstaan. Maar de verwarring tussen Noyon en Nijmegen, die wij in oorsprong in de 12e eeuw plaatsen, heeft ongeveer 8 eeuwen bestaan. Dit feit is zelfs als een zwaarwegend argument in de strijd geworpen, want men kon of wilde niet aannemen, dat de historici van zoveel eeuwen zich vergist konden hebben. Zover zouden wij niet willen gaan; geen enkele historicus heeft zich vergist. Aan deze mystificatie kon niemand ontkomen; het vruchtbeginsel van deze mystificatie lag zo veilig ingekapseld onder verschillende lagen van een beschermende schil, dat het bij wijze van spreken slechts blootgelegd kon worden in een speelse en kwasi doelloze neiging om te weten, hoe de vrucht er van binnen uitzag.

Maar er moet een heel bijzondere omstandigheid zijn geweest, dat de verwarring zo lang stand hield en nimmer eerder werd ontdekt. Hoe is dit te verklaren? Het antwoord is heel simpel: omdat er in Nijmegen niets aanwezig was, dat de gegevens vanuit Noyon tegensprak. De historie van Nijmegen was een onbeschreven blad, waarop straffeloos en zonder dat dit tot onverenigbaarheden leidde, vreemde zaken konden worden neergeschreven. Het bestaan van Nijmegen, dat nu uit de schriftelijke

bronnen van vóór de 12e eeuw niet meer blijkt, teerde eeuwen lang op de vervreemde gegevens van Noyon. Dit kan met een enkel voorbeeld doelmatig verduidelijkt worden. Als er uit de 9e eeuw een oorkonde over Noviomagus had bestaan met de vermelding van een parochiekerk, toegewijd aan St.-Dinosius, en van hier was uit ongeveer dezelfde tijd een oorkonde bekend met de vermelding van een parochiekerk te Noviomagus, toegewijd aan St.-Petrus, waardoor vanzelf de vraag zou zijn opgeroepen hoe dit nu precies zat, dan zou geen historicus hebben gerust voordat hij dit probleem had opgelost. Nu kon de verwarring in stand blijven, omdat er te Nijmegen noch in de historische teksten iets aanwezig was, dat onverenigbaar was met de uit Noyon overgenomen gegevens.

Toch had de verwarring eerder ontdekt kunnen worden, als men maar radicaal geweest was. Er werden immers niet alle vermeldingen over Noviomagus naar Nijmegen getrokken. Zo bijvoorbeeld zijn er verschillende kerkvergaderingen naar Nijmegen geplaatst, die in werkelijkheid in Noyon gehouden zijn. Maar die van 814 wordt opmerkelijkwijls gepasseerd. Waarom? Omdat het al te duidelijk was, dat deze niet in Nijmegen paste. Deze kerkvergadering, die niet als algemene bekend was maar duidelijk van een kerkprovincie bleek te zijn, regelde immers onder voorzitterschap van Wulfaris, aartsbisschop van Reims, de grenzen van de bisdommen Noyon en Soissons, en het was te dwaas deze in Nijmegen te plaatsen. Ook met betrekking tot andere gegevens, o.a. over de kerk en de bisschoppen van Noyon, heeft men de „hinein“-interpretatie nooit beproefd, omdat het eenieder duidelijk was, dat dit niet ging. Had men radicaal alle gegevens van Noviomagus naar hier getrokken, dan was de onhoudbaarheid van het geheel reeds vroeger gebleken. Ofwel was men tot bezinning gedwongen over het vreemde feit, dat één tekst over Noviomagus naar Nijmegen werd getrokken en een andere niet. Bij het zoeken naar het criterium hiervoor zou men de volle waarheid ontdekt hebben.

Dwaalwegen der geografie.

De twijfel omtrent de juiste plaats van de karolingische residentie Noviomagus kan op deze manier op de spits gedreven worden, dat de keus noodzakelijk wordt gesteld tussen Noyon en Nijmegen. Het probleem, hieruit ontstaan, zou men met enig recht als van louter geografische aard kunnen beschouwen. Toch kan dit vraagstuk niet met de gegevens uit de geografie alleen worden opgelost. Het is immers duidelijk, dat de verwarring tussen Noyon en Nijmegen, mocht die inderdaad bestaan hebben, eveneens de ons bekende en algemeen aangenomen

denkbeelden omtrent de institutionele en aardrijkskundige gegevens heeft besmet, die van dichtbij of van ver met het paleis van Noviomagus samenhangen. Met andere woorden: als de residentie onjuist is gelocaliseerd, dan bestaat er een sterke presumptie dat de institutie en de geografie van het karolingisch rijk in verschillende andere onderdelen moet worden herzien. Zolang de noodzakelijke correcties niet zijn aangebracht, biedt de gevestigde historische mening een onuitputtelijke bron voor opwerpen tegen onze stelling.

Bepaalt men zijn aandacht alleen bij de geografische gegevens, of oordeelt men dat het probleem, als zijnde van geografische aard, uitsluitend op aardrijkskundige grondslag kan benaderd worden, dan komt men onmogelijk los van de staande historische mening en worden er slechts bevestigingen der mystificatie gevonden in plaats van een verhelderende, doorbrekende gedachte. Van diverse zijden heeft men de identiteit tussen het karolingische Noviomagus en Nijmegen trachten aan te tonen met de rangschikking van gebeurtenissen, die te Noyon zijn voorgevallen, in Nijmegen ³⁵). Al deze gebeurtenissen waren reeds tot heden toe in Nijmegen gelocaliseerd; eenieder was met dit denkbeeld zó vertrouwd, dat hij wel moest aannemen de waarheid te zien, toen hem het produkt der mystificatie werd voorgehouden. In feite werd slechts de gevestigde mening aangevoerd, zonder nader bewijs. Wij zullen deze zogenaamde bewijsvoeringen niet op de voet volgen doch vaststellen, dat de gevolgde methode wetenschappelijk onjuist is, omdat zij in strijd is met de regels der historische kritiek. Daarna kan door enige voorbeelden worden aangetoond, dat de aangevoerde feiten geen enkel bewijs ten gunste van Nijmegen bevatten.

Het voornaamste bezwaar tegen de bewijsvoering, gebaseerd op de rangschikking van historische gebeurtenissen uit Noviomagus te Nijmegen, moet hierin gezien worden, dat zij als werkhypothese foutief en onwetenschappelijk is; van een werkhypothese is zelfs geen sprake. Wanneer men uitgaat van de veronderstelling (of van de zekerheid zoals Prof. Post doet), dat het karolingische Noviomagus niets anders dan Nijmegen is en men rangschikt de gebeurtenissen rond dat paleis te Nijmegen, dan bouwt men een valse bewijsvoering op door de konklusie, geheel of gedeeltelijk, in een der premissen te laten sluipen. Met andere woorden: eerst moest bewezen worden, dat de gebeurtenissen te Nijmegen zijn voorgevallen; hier kan geen genoegen genomen worden met een veronderstelling, een waarschijnlijkheid of een schijn. Er werd een kapitale denkfout begaan met het rangschikken der gebeurtenissen te Nijmegen, om zodoende het bewijs van het bestaan van het karolingische paleis te kunnen leveren. Ook een historische argumentatie moet wijsgerig zuiver zijn.

De mogelijkheid ener mystificatie tussen Noyon en Nijmegen is door onze tegenstanders bij voorbaat verworpen. Zelfs op plaatsen in de bronnen of in verband met gebeurtenissen, waar toch alle aanleiding was zich af te vragen, of alles wel zo klaarblijkelijk is als wij immer gedacht hadden, zoals bij de plotse-linge opkomst van Noviomagus — Nijmegen in 777 en het hiaat van 1047 tot 1145, werpen de opposenten een mogelijke verwarring ver van zich af. Indien er slechts een geringe kans van verwarring had bestaan — en deze was er reeds door de volledige gelijknamigheid van beide steden — dan moest het vraagstuk in al zijn onderdelen en facetten onderzocht worden, en niet in één enkel aspect ervan. Zeer zeker niet op deze weg, door de rangschikking der gebeurtenissen te Nijmegen, een der mogelijke konklusies van het vraagstuk, als enig punt van onderzoek te nemen. De schijn, die er altijd was geweest, werd hierdoor tot fundament der argumentatie gemaakt. Wie niet inziet, dat zulk vraagstuk tot in de kern vervolgd moet worden, kan onmogelijk de pretentie koesteren een mystificatie te weerleggen, die wordt verondersteld. De opposenten, die de twijfel aan het karolingisch paleis niet au sérieux namen, maar van de andere kant op beslist eenzijdige en onvoldoende wijze een geweldig verwickeld vraagstuk trachtten af te doen, hadden beter gedaan te zwijgen.

Wat de leken op historisch gebied in deze betogen misschien niet direkt opviel maar de insider des te sterker, was dat alle teksten en gebeurtenissen, die in de richting van Noyon wijzen, en vooral de Noviomagus-teksten, die onmogelijk op Nijmegen verklaard kunnen worden, met opzet achterwege zijn gelaten. Zo bijvoorbeeld de tekst uit de Annales Vedastini, die het Noviomagus der Noormannen naast de Oise noemt, of de berichten over de bezoeken der Noormannen aan Noviomagus, waarbij uit de bronnen zoveel lokaal-historische raakpunten met Noord-Frankrijk blijken, dat deze gebeurtenissen onmogelijk in Nijmegen geplaatst kunnen worden. Zulke handelwijze is on-objectief en onwetenschappelijk. Door de onbewezen konklusie, dat Noviomagus Nijmegen was, en door de grote stelligheid, in sommige gevallen felheid, waarmede dit geopperd is, werd bij de niet met de historische kritiek vertrouwde lezers de schijn gewekt, dat het bewijs geleverd werd voor de identiteit tussen Noviomagus en Nijmegen. Doch dit was precies het kardinale punt, waarin de opposenten tekort schoten.

In niet onbelangrijke mate adstrueerden zij hun betoog met localisaties, tot heden als vast stand beschouwd, maar die nu door de opheldering der Nijmeegse mystificatie op losse schroeven staan. Voordien waren zij evenmin zo onwankelbaar als omwille der vaderlandse historiografie werd aangenomen. Ten

gunste van de Nijmeegse interpretatie werd o.a. de Noorman Rorik aangevoerd, een persoonlijkheid uit het Normandische heem. Dorestadum, de Vahalis, het Insula Batavorum, de Batua en de plaats Biorzuna zijn evenzoveel voorbeelden van dislocaties. Het was zeer begrijpelijk, dat zij aldus betoogden; wie de mystificatie niet ernstig nam, kan onmogelijk de veronderstelling appreciëren, dat er nog veel meer aan vast zit.

De schijnbaar gewichtigste opwerping tegen de interpretatie Noyon voor het karolingische Noviomagus werd hierin gezien, dat de koningen en keizers, die in Noviomagus verbleven of daar oorkonden uitvaardigden, na de verdeling van het karolingisch rijk bijna alle tot het Oost-Frankische rijk behoorden, waarvan de begrenzing bekend is. Noyon lag niet in dit rijk; derhalve kan Noyon niet de bedoelde residentie zijn. Er zou met tal van argumenten kunnen worden aangetoond, dat deze bewering niet opgaat. Eén feit is reeds afdoende, namelijk dat er in Noord-Frankrijk meerdere enclaves van het Oost-Frankische rijk aanwezig waren, die zich zelfs tot in de 11e eeuw gehandhaafd hebben. De ligging der residentie te Noyon wordt door de middeleeuwse bronnen rechtstreeks en door de romeinse per deductie bevestigd; onjuist is derhalve het postulaat, dat deze residentie niet in Noord-Frankrijk gelegen kan hebben. Bovendien behoeft de bekende begrenzing van het karolingisch rijk niet meer zo dwingend beschouwd te worden als tot heden geschiedde. De plaats der residentie Noviomagus, die voor de reconstructie van de rijken een voornaam punt is geweest, lag elders. In de omschrijving der verdelingen van het rijk nemen de rivieren en de landschappen een belangrijke plaats in. De Batua hebben wij reeds teruggevoerd naar Frankrijk; in het derde hoofdstuk zal de Renus volgen. Reeds door deze punten blijkt, dat men zich in de circumscriptie van het karolingisch rijk even diepgaand vergist heeft als geschied is met de plaats der residentie Noviomagus. Deze bewijzen bestonden derhalve slechts in schijn.

Het betoog van Prof. Post berust voornamelijk op de reisroutes der koningen en keizers. Hiermede heeft de schrijver een gevaarlijke en verwerpelijke vermenging tussen substantie en accidens laten doorglippen. De substantie van het probleem is: de juiste plaats van Noviomagus. De *accidentia* zijn: de toevallige raakpunten met andere plaatsen, die in de bronnen naast of in verband met Noviomagus zijn genoemd, of door de gebeurtenissen worden aangeduid. Uit de plaatsen, die de keizers bezochten, en de data, waarop dit geschiedde, kan nimmer een bewijs worden geput ten gunste van Nijmegen, noch van Noyon. Zulke rangschikking van feiten krijgt pas overtuigende kracht, als klemmend is aangetoond, dat een reis naar de éne stad en

tevens dat zij niet naar de andere stad heeft plaats gehad. Het gaat er niet om, of Nijmegen gunstiger ligt ten opzichte van een andere plaats, of dichterbij, of op een rechte lijn tussen twee in eenzelfde verband genoemde steden. Vooropgesteld moet blijven, waar het paleis lag; dit is de essentie. Slechts als deze plaats vast staat, kan over accidentele dingen gesproken worden. Welke kracht van bewijs zit er in 's hemelsnaam in het feit, dat de afstand tussen Aken en Nijmegen kleiner is dan tussen Aken en Noyon? Men wrijft zijn ogen uit, als men zoiets als historisch argument gehanteerd ziet.

In hetzelfde verband heeft Post de rechtlijnigheid tot historisch argument verheven. Hij somt de plaatsen op, die de keizers bezochten, en meent, wijl Nijmegen op een rechte lijn ligt tussen twee andere genoemde steden, hieruit het bewijs te kunnen putten, dat het karolingische Noviomagus werkelijk Nijmegen was. Deze bewijsvoering gaat uit van de onuitgesproken premisse, dat de koningen en keizers alleen of bij voorkeur in rechte lijn gereisd hebben, een premisse, die wij onmogelijk kunnen volgen. Als een voorbeeld aangehaald was, dat een koning of keizer Aken, Noviomagus en Traiectum (en als tevens vast stond, dat dit laatste werkelijk Utrecht was) in enige dagen tijds bereisd had, dan zou aan zulk gegeven enige, doch nog geen doorslaande kracht van bewijs ten gunste van Nijmegen kunnen worden ontleend; deze gegevens hebben echter niet de minste kracht, als er tussen de bezoeken aan de opgesomde plaatsen maanden liggen. Zulk bewijs, wil het klemmend zijn, vordert eveneens de volledige zekerheid omtrent de bewegingen van de koning of keizer tussen de eerste en de laatste datum; het kan niet gebouwd worden op de fragmentarische mededelingen der bronnen of de data en plaatsen der oorkonden. Onophoudelijk hebben de duitse historici, wier gezag in de rijks-geschiedenis toch algemeen aanvaard wordt, ertegen gewaarschuwd zulke konklusies te trekken, die ver boven de kracht der gegevens van het itinerarium (de reisroutes) liggen, daar hun proefondervindelijk gebleken is, dat deze rangschikking van feiten, hoewel in schijn enige aannemelijkheid hebbend, zichzelf bedriegt, omdat zij aan tal van onbewezen zaken voorbijgaat.

Toen uit de rechtlijnigheid een argument geput werd ten gunste van Nijmegen, werd daarbij uit het oog verloren, dat zij slechts verondersteld was; zij had eerst bewezen moeten zijn, alvorens zij werd aangevoerd. De onjuistheid van deze methode kan helder gedemonstreerd worden door middel van een Maastrichtse oorkonde. Op 13 mei van het jaar 898 verklaarde koning Zwentibold, dat de aartsbisschop van Trier zich bij hem te Aken was komen beklagen, omdat graaf Renier onrecht-

matig de abdij van St.-Servaas te Maastricht in bezit had genomen. De bisschoppelijke gezanten, op reis naar Noviomagus, waren in de abdij vastgehouden en gedwongen geworden de usurpatie goed te keuren. Koning Zwentibold redresseerde de onrechtmatigheid ³⁶). Deze akte stipt Trier, Maastricht en Noviomagus aan, die, als Noviomagus te Nijmegen wordt gedacht, inderdaad op een vrijwel rechte lijn liggen. Stelt men de rechtlijnigheid voorop en hecht men zeer ten onrechte daaraan de waarde van een historisch en geografisch bewijs, dan spreekt dit gegeven sterk ten gunste van Nijmegen. Toch reisden de gezanten van Trier naar Noyon. Voor dit bepaalde geval weten wij nauwkeurig de reden, waarom zij van Trier niet linea recta naar Noyon gingen, maar de omweg namen over Maastricht, namelijk omdat zij zich ter plaatse van de gebeurtenissen en de actuele toestand op de hoogte moesten stellen. Zo gezien, was er zelfs geen sprake van rechtlijnigheid. *)

In de rangschikking van feiten en de geografische determinatie van gebeurtenissen werd meerdere malen een beroep gedaan op Traiectum om de interpretatie ten gunste van Nijmegen te verdedigen. Het staat volledig op losse schroeven, welk Traiectum in een bepaalde tekst of in een bepaald verband wordt bedoeld. Is dit Utrecht, Maastricht of misschien Atrecht? Deze drie plaatsen worden immers in de vroege bronnen zonder enige distinctie Traiectum genoemd; beter gezegd, de toponiemen hebben niet altijd een distinctie. En zelfs als de plaatsnaam een distinctie heeft, hebben de kroniekschrijvers hier vreemd mee omgesprongen; in verschillende kronieken treft men immers de naam Traiectum Superius aan voor Maastricht, welke naam eerder op Utrecht zou moeten worden verstaan. Het valt derhalve niet te verwonderen, dat meerdere malen gegevens over een Traiectum naar Utrecht zijn getrokken, die evenwel door de plaatselijke deskundigen van Maastricht werden teruggevorderd. Als derhalve een bewijs wordt geput uit de vernoeming van Noviomagus in verband met Traiectum en dit bewijs gebaseerd is op de interpretatie Utrecht, dan is het allereerst zaak zekerheid te verkrijgen of dit Traiectum werkelijk Utrecht is. Deze zekerheid is er niet altijd; er mag integendeel gepresumeerd worden, dat met het Traiectum uit de vroegmiddeleeuwse bronnen Atrecht is bedoeld. Reeds om dit ene punt van twijfel is de bewijsvoering uit de reisroutes der kei-

*) Ofschoon wij de rechtlijnigheid als historisch argument verwerpen, moeten wij toch toegeven, dat zij ons betoog bijzonder van pas zou kunnen komen. De lijn Aken-Noviomagus-Traiectum zien wij immers niet van Aken over Nijmegen naar Utrecht, doch van Aken over Noyon naar Atrecht. De blijkbaar zo geliefde rechtlijnigheid blijft derhalve behouden, al verandert haar richting.

zers als historisch argument volkomen waardeloos. In de meeste gevallen zou men zonder enig bezwaar op Traiectum de interpretatie Maastricht of Atrecht mogen toepassen, met het gevolg dat de Traiectum-gegevens niet op Nijmegen doch op Noyon wijzen. Wij willen ons niet op deze weg begeven, daar wij niet wensen te betogen op onzekerheden; doch wij wijzen Traiectum onverbiddeijk af als tegenargument.

Nu Utrecht als element in het vraagstuk aan de orde komt, mag op een andere omstandigheid gewezen worden. Het heeft aandacht en verwondering getrokken dat Post, een uitgesproken kerkhistoricus, zich geroepen heeft gevoeld het bestaan van het karolingisch paleis van Nijmegen te verdedigen. Ons verbaasde dit geenszins; indien onze theorie op waarheid berust, komt immers de historische Traiectum-doctrine in gevaar. Verschillende konklusies liggen nu al zó voor de hand, dat zij nog slechts uitgesproken behoeven te worden. Wij hebben geen enkele reden om deze konsekwenties in onze studie te betrekken. Doch wij zouden het wel bijzonder op prijs gesteld hebben, als Post zelf de diepste aanleiding van zijn bezorgdheid om het Nijmeegse paleis bekend had gemaakt en ons niet had verplicht dit te doen. In het begin van zijn artikel noemt hij enige konsekwenties, zoals de gevreesde onjuiste naam der historische vereniging „Numaga”, welke konsekwentie echter niet volgt, omdat Numaga wel degelijk de naam van Nijmegen, al was het dan niet het karolingische, is geweest. Dergelijke naamgevingen — en dergelijke konsekwenties — hebben niets met het historisch vraagstuk uit te staan; zij kunnen hoogstens dienen om de sentimenten te mobiliseren tegen een niet-welkome theorie. Doch als een betoog aanzienlijk geïnspireerd wordt door vrees voor mogelijke gevolgen voor de wetenschap, dan komen daar rond voor uit. Wij zouden dit punt niet aangeraakt hebben, als wij het niet als een ernstig gebrek hadden beschouwd. Indien een bepaalde tendens aanwezig is, dan dient die gekend te zijn; het verzwijgen ervan doet ernstig afbreuk aan een der fundamenten van de historische wetenschap, de onpartijdigheid.

Een andere opponent *) reageerde uitermate fel en onbeheerst tegen onze theorie, omdat hij in een studie over de topografie van Nijmegen was uitgegaan van het karolingisch paleis op het Valkhof, dat hij als de kiem der stedenbouwkundige ontwikkeling beschouwde. Hij vreesde, dat zijn reconstructie

*) In de Nijmeegse pers hebben sinds het einde van 1955 meerdere opposenten onze stellingen aangevallen. Wij houden ons geëxcuseerd in te gaan op de opwerpingen van volslagen leken, die slechts lachwekkend misbaar, dikwijls nog in beledigende vorm, ten beste hebben gegeven.

fundamenteel omver geworpen zou worden; op het ogenblik, dat wij onze twijfel aan het bestaan van het karolingisch paleis bekend maakten, was deze studie ons nog niet bekend. Diens verweer had derhalve ook een duidelijke tendens, al werd deze wijselijk verzwegen; het was niets meer en niets minder dan een „oratio pro domo”. *)

Deze algemene beschouwingen tonen reeds voldoende aan, dat een betoog, gebouwd op de veronderstelde plaatsen van historische gebeurtenissen, op wetenschappelijke gronden verworpen moet worden, omdat in alle gevallen, waarin gekonkludeerd werd, dat een bepaalde gebeurtenis te Nijmegen was geschied, het overtuigend bewijs der localisatie achterwege bleef. Voor Post en Gorissen sprak de traditie zó sterk, dat zij zich zelfs niet veronderstellenderwijs hiervan los hebben kunnen maken; vandaar dat zij geen bewijzen doch slechts sofismen produceerden. Op alle aangehaalde feiten behoeft niet meer ingegaan te worden, niettegenstaande Post gemeend heeft te mogen vorderen, dat „wie het met dit betoog niet eens is, dit van punt tot punt zal behoren te weerleggen”. Zouden wij ons op deze weg hebben laten noden, dan was ons betoog uitgelopen op de lezing Noyon voor die tekstplaatsen, waar de opponenten Nijmegen lezen en zou er een eeuwig „Nietes — Welles” geboren zijn. Voor geen van beide richtingen ligt in de localisatie van feiten de mogelijkheid een bewijs te construeren; de plaats der gebeurtenis is juist de kern van het vraagstuk, die op een andere manier achterhaald moet worden. Tenslotte zullen wij met enige voorbeelden aantonen, dat de gebeurtenissen van Noviomagus, te Nijmegen geplaatst, met evenveel recht en met nog meer logica te Noyon passen.

Tijdens het verblijf van Karel de Grote in het jaar 808 te Noviomagus kwam de verdreven koning Cardulf van Nurthumberland op weg naar Rome bij de keizer aan. Gezanten van de paus, die op weg waren naar Engeland, deden eveneens Noviomagus aan en blijkt een brief van paus Leo III liet Karel de

*) F. Gorissen, Stede-atlas van Nijmegen, 1956. De schrijver ziet in het karolingisch paleis de nucleus der stedenbouwkundige ontwikkeling. Daar het paleis er niet is geweest, heeft hij derhalve een geheel foutief uitgangspunt gekozen. Daarenboven is Gorissen voorbijgegaan aan duidelijke sporen, die in de plattegrond van Nymegen van vóór de oorlogsverwoesting van 1944 nog aanwezig waren, en die op een geheel andere stedenbouwkundige groei wijzen. Wij noemen slechts de naamgeving en de breedte der straten als belangrijke details, die over het hoofd zijn gezien. De oorkonde van 1254, een falsum dat speciaal de topografie van Nijmegen op een dwaalspoor brengt, heeft Gorissen niet als vals onderkend. Zijn reconstructie van de stedenbouwkundige ontwikkeling is dan ook tot plm. 1400 onhoudbaar. Op een en ander gaan wij dieper in bij hfdst. V. De topografie van Nijmegen.

Grote deze begeleiden tot aan een zeehaven. Men zou zich nog kunnen indenken, dat koning Cardulf op zijn reis naar Rome een niet onaanzienlijke omweg over Nijmegen genomen heeft, om troost te zoeken bij de keizer. Doch dat de gezanten van de paus, die op weg waren naar Engeland en geen missie hadden voor Karel de Grote, ook de verre omweg over Nijmegen gekozen hebben, is al niet aannemelijk meer. Van twee kanten wordt hier aangetoond, dat beide partijen de kortste en meest logische weg voor hun reis kozen; koning Cardulf stak van de kust van Engeland recht naar Normandië over, waar hij voor een reis over land de wegen naar Italië vond ofwel over de rivieren de oude waterweg der Romeinen naar de Middellandse Zee. Dezelfde route, maar dan in omgekeerde orde, namen de gezanten. Een reis over Nijmegen zou voor beide partijen zeer onlogisch zijn geweest.

In het jaar 830 geraakte keizer Lodewijk in strijd met zijn zonen Lotharius, Pepijn en Lodewijk, die zich verzetten tegen de invloed van keizerin Judith, de tweede vrouw van de keizer. Te Compiègne (nota bene niet ver van Noyon!) werd een samenkomst van de rijksgroten gehouden, waar de keizerskinderen meerdere aanhang vonden. Hier moest de keizer zich vernederen; Judith werd te Poitiers opgesloten. De keizer deed een tegenzet en beriep een nieuwe rijksdag te Noyon. Er werd tussen de partijen een verzoening tot stand gebracht en keizerin Judith werd vrijgelaten.

Er kunnen van de sobere berichten der kronieken, die van veel gebeurtenissen slechts de essentie raken, verschillende parafrasen gegeven worden. Zelfs tegen van elkander afwijkende uitleggingen zal de tekst zelf zich zelden verzetten. Hier zouden wij de volgende omschrijving prefereren: Keizer Lodewijk had de rebellie van zijn zonen volkomen in de hand; hij was eveneens opgewassen tegen de staatsgreep, die zij met hulp van anderen van plan waren. Tegen keizerin Judith was ook ingebracht, dat haar privé-leven niet onberispelijk was; zij werd zelfs van overspel beschuldigd. De opstand der zonen van Lodewijk was voortgekomen uit een mengelmoes van politieke en privé aangelegenheden. Om deze uitbarsting te laten betijen, trok keizer Lodewijk zich terug op zijn burcht in het naburige Noyon. Dit was volstrekt geen vlucht; was Noviomagus Nijmegen geweest, dan was de keizer wèl gevluht. Maar hij bleef in de buurt van het gewoel, om aanwezig te zijn, als een onmiddellijke ingreep nodig was. Dit bleek niet het geval. In alle rust kon de keizer de rijksgroten naar Noyon roepen en de geschillen beslechten. In deze gebeurtenis ligt de interpretatie Nijmegen om meer dan één overweging buiten het logische.

Het incident had nog een staartje, dat door Post volledig wordt

gepasseerd maar niettemin van meer belang is dan het eerste deel van het verhaal. In de rijksvergadering, die de keizer te Noviomagus hield, dwong hij de bisschoppen om Jesse, de bisschop van Amiens, die keizerin Judith bij haar opsluiting de sluijer had opgelegd en die nu door de keizer gevangen genomen was, van zijn waardigheid vervallen te verklaren, ofschoon dit aan allen mishaaide. Het handhaven van de interpretatie Nijmegen komt dus hierop neer: Keizer Lodewijk droop na de vergadering van Compiègne smadelijk af; hij vluchtte naar Nijmegen. Zijn prestige had hij in elk geval verloren; hoogstwaarschijnlijk ook zijn gezag en zijn macht, als hij het centrum van het rijk en het toneel van de opstand verlaten had. Zijn vrouw, tegen haar zin in een klooster opgesloten en blijkens de verhalen daar helemaal niet op haar plaats, liet hij als een lafaard in de steek. Toch stonden de geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders nog zodanig onder zijn ban, dat zij zich van verre afstand lieten ontbieden, aan deze oproep gehoorzaamden en een lange reis ondernamen om zich te onderwerpen aan een keizer, die in feite gevlucht was, en om hem ter wille te zijn in zaken, die zij zelf niet wensten. Hoe had Lodewijk de hand kunnen leggen op de bisschop van Amiens? Had hij op zijn vlucht naar Nijmegen deze in het voorbijgaan nog op het nippertje in hechtenis kunnen nemen of was Jesse misschien zo dom geweest, zich in Nijmegen aan het hol van de leeuw te gaan presenteren? Wij willen, om de residentie van Karel de Grote voor Nijmegen te behouden, desnoods over veel onwaarschijnlijkheden heenstappen, doch deze is ons beslist te zwaar.

In de strijd rond koning Zwentibold wijst alles op Noyon en niets op Nijmegen. Door zijn vader Arnulf van Karinthië in het jaar 895 tot koning van Lotharingen aangesteld, had Zwentibold veel tegenwerking te verduren van de Lotharingse adel en van Karel de Eenvoudige, koning van West-Francië. De laatste viel omstreeks 898 in Lotharingen binnen en trok op tegen Noyon. Zwentibold begaf zich naar Franco, de bisschop van Doornik, en trok met hem en zijn eigen leger over de Maas. Karel de Eenvoudige vertrok uit Noyon en wilde zich naar Prüm begeben; met welk doel is niet duidelijk, mogelijk omdat hij dacht dat Zwentibold zich daar in de buurt ophield. Vóór de slag werden onderhandelingen geopend en zo kon de zaak beslecht worden. Het samentreffen der legers plaatst de kroniekschrijver „circa Mosam”, bij de Maas. Dit heeft plaats gevonden in het zuidelijk stroomgebied van de Maas en niet in de omgeving van Nijmegen, waar noch de mededelingen over de tochten van Karel, Zwentibold en de bisschop van Doornik passen, noch het brandpunt gezocht kan worden van een strijd, die om Lotharingen speelde.

Nog tientallen andere gebeurtenissen zouden kunnen worden aangehaald, waarin door de plaatsen, de personen en de details der teksten eerder Noyon dan Nijmegen wordt aangewezen. Met de voorgaande duidelijke voorbeelden menen wij te kunnen volstaan, vooral omdat deze feiten geen inherent bewijs bevatten, doch slechts als adstructie kunnen dienen voor iets, dat op andere gronden bewezen moet worden. Los van de bronnen en los van het essentiële punt van het vraagstuk heeft de localisatie dier gebeurtenissen niet de minste kracht van bewijs.

Post eindigt zijn betoog met vast te stellen, dat het ontbreken te Nijmegen van archaeologische relikten uit de frankische periode, het feit dat Nijmegen geen institutioneel middelpunt is geworden, en dat er zo weinig van Nijmegen in de bronnen vermeld staat, zaken zijn, die niets met het karolingisch paleis uitstaande hebben. Deze vreemde omstandigheden moeten „op een andere manier” verklaard worden, meent hij. Hij zou elkeen aan zich verplicht hebben, als hij tevens, al was het maar globaal, de richting had aangewezen, waarin dit kon geschieden, of bij wijze van veronderstelling een mogelijkheid had geopend. Nu raakt hij kapitale vraagtekens aan, doch wijst die als bezwaren af. Deze problemen zijn naar onze overtuiging onmogelijk te verklaren, als vastgehouden wordt aan het karolingisch paleis.

De reizen van Karel de Grote en Lodewijk naar Noviomagus, waarbij door de bronnen de rivieren Moezel en Maas worden genoemd, wijzen evenmin op Nijmegen. Dit kan hier, willen wij niet in herhaling vallen, niet volledig uiteengezet worden; het zal vanzelf tot klaarheid komen bij de ontleding der klassieke romeinse teksten in hoofdstuk III, waar de quintessens van de aberratie der geografie, de dislocatie van het *Insula Batavorum*, zal worden opgehelderd.

1) *Annales Gandenses*, M.G.S. II, blz. 187.

2) W. Bernhardt, *Konraad III*, I, bldz. 448.

3) R. Folz, *Le souvenir et le légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*, 1950.

4) M. Roblin, *Le terroir de Paris aux époques gallo-romaine et franque*, Paris 1951, blz. 222.

5) Roblin, o.c. blz. 219.

6) Roblin, o.c. blz. 249.

7) Roblin, o.c. blz. 257.

8) Roblin, o.c. blz. 262.

9) Roblin, o.c. blz. 271.

10) Roblin, o.c. blz. 291.

11) Roblin, o.c. blz. 310.

12) Roblin, o.c. blz. 315.

13) A. Wauters, *Table chronologique des diplômes imprimés de la Belgique*, Bruxelles 1866, blz. 35. M-G-H. I. blz. 15—17.

14) *Gesta pontificum Tungrensium*, etc. *Leodium* 1612, I. blz. 321.

- 15) M. J. van Heylerhof, *Annuaire de la province de Limbourg, 1829*, blz. 105 e.v. Monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limbourg, ie st. De monumenten in de gemeente Maastricht, Afl. I. blz. 5. 24.
- 16) Roblin, o.c. blz. 34 e.v.
- 17) Bijvanck, *De voorgeschiedenis van Nederland*, blz. 44 e.v.
- 18) Pardessus, *Diplomata*, II, nr 395, blz. 186. Ook Sloet, *Dorkondenboek*, enz. nr 1.
- 19) Martène et Durand, *Amplissima Collectio*, I, blz. 198. Ook Sloet, *Oorkondenboek* enz., nr 55.
- 20) *Prudentii Trecensis Annales*, M.G.S. I, blz. 445. Ook Sloet, *Oorkondenboek* enz., nr 40.
- 21) *Regionis Chronicon*, M.G.S. blz. 595. Ook Sloet, *Oorkondenboek*, nr 62.
- 22) Roblin, o.c. blz. 199.
- 23) Tacitus, *Hist. V*, 23.
- 24) Roblin, o.c. blz. 55, 183, 199.
- 25) Sloet, *Oorkondenboek*, enz., nr 380.
- 26) Sloet, *Oorkondenboek* enz. nrs 13, 20, 27, 43, 50, 51, 65, 151, 162, 163, 243.
- 27) Einhard, *Vita Hludovici ad ann. 817*.
- 28) Mededeling van de heer Baudoux te Noyon, voorzitter der historische vereniging.
- 29) P. C. Boeren, *de Oorsprong van Limburg en Gelre en enkele naburige heerschappijen*, Maastricht 1938.
- 30) Becher, Th. A. *Grundriss der Altfranzösischen Literatur*, Heidelberg 1907.
 Bédier, J. *Les légendes épiques*, Paris 1926-1929.
 Bédier, J. *La Chanson Roland*, Paris 1927.
 Boissonnade, P. *Du nouveau sur la Chanson de Roland*, Paris 1923.
 Lejeune, R. *Recherches sur le Thème: Les Chansons de Geste et l'Histoire*, Liège 1948.
 Mierlo, J. van, *De Letterkunde van de middeleeuwen*. In: Deel I. *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, 1949.
- 31) J. Habets, *Bijdragen tot de geschiedenis van de voormalige stad Susteren en de adellijke vrouwenabdij Sint-Salvator aldaar*, In: *Publications . . dans le Limbourg*, 1869, blz. 441.
- 32) Plath, K. *Het Valkhof te Nijmegen*, 1898, blz. 137.
- 33) M. G. *Deutsche Chroniken*, I, blz. 87.
- 34) M.G.S. XX, blz. 409.
- 35) Prof. Dr. R. R. Post. *Het karolingische paleis op het Valkhof*. In: *Numaga*, III, 1956, blz. 37.
 Dr. F. Gorissen, *Het karolingische paleis te Nijmegen een onwrikbaar historisch feit*. In: *De Gelderlander*, 5 november 1955.
- 36) P. Doppler, *Verzameling van charters enz. van het vrije Rijkscapittel van St.-Servaas te Maastricht*. In: *Publications, dans le Limbourg*, 1930, blz. 221.

II.

De Noormannen ¹⁾

De ontkenning van een gevestigde mening, die bij alle historici in binnen- en buitenland bestaat, vordert vanzelfsprekend sterke bewijzen. Een eerste serie kan worden geput uit de geschiedenissen der Noormannen. Alle berichten, waarin Noviomagus en Batua in verband met de Noormannen zijn genoemd, werden op Nijmegen en de Betuwe betrokken, terwijl het toch zonneklaar is, dat zij in en rond Noyon thuis horen.

In Nijmegen noemen de geschiedschrijvers de Noormannen in de volgende jaren: 837, 841, 846, 851, 857, 859, 870, 880 en 925. In de geschiedenis van Noyon staan zij vermeld in de jaren: 841, 859, 860, 880, 889, 890 en 925. Als deze jaartallenreeksen volledig gelijk waren, dan zou daardoor alleen al onomstotelijk vast staan, dat er slechts van één stad sprake kan zijn geweest. Het zou immers te absurd zijn om aan te nemen, dat twee steden, nog wel met dezelfde naam, ook op een belangrijk punt van hun geschiedenis een volledig overeenstemmende chronologie hebben gehad. Maar er zijn enige verschillen. Wijzen die er misschien toch op, dat de bronnen over twee plaatsen spreken? Geenszins.

Evenals de nederlandse en de duitse historici zijn ook de franse verblind geweest door de pracht van de Barbarossaburcht; die burcht werd algemeen als de opvolger van het paleis van Karel de Grote beschouwd. Alles wat daarmee verbonden was, werd van noordelijke zijde positief aan Nederland toegeschreven. De franse historici moesten dit wel aanvaarden; van hun kant hadden zij geen aanleiding om het te betwijfelen. Zo wordt ook duidelijk, dat de ontdekking der mystificatie niet van franse zijde verwacht kon worden; daar kon men niet anders menen dan dat het karolingische paleis te Nijmegen een onwrikbaar historisch feit was. Daarom hebben de franse historici zich gedistancieerd van de teksten over de Noormannen, die het verband tussen Noviomagus en een paleis bevatten, omdat zij in de overtuiging waren, dat deze wel op Nijmegen moesten slaan. De andere echter hebben zij positief en zonder enige bedenking op Noyon toegepast, ook als deze van nederlandse zijde op Nijmegen werden begrepen.

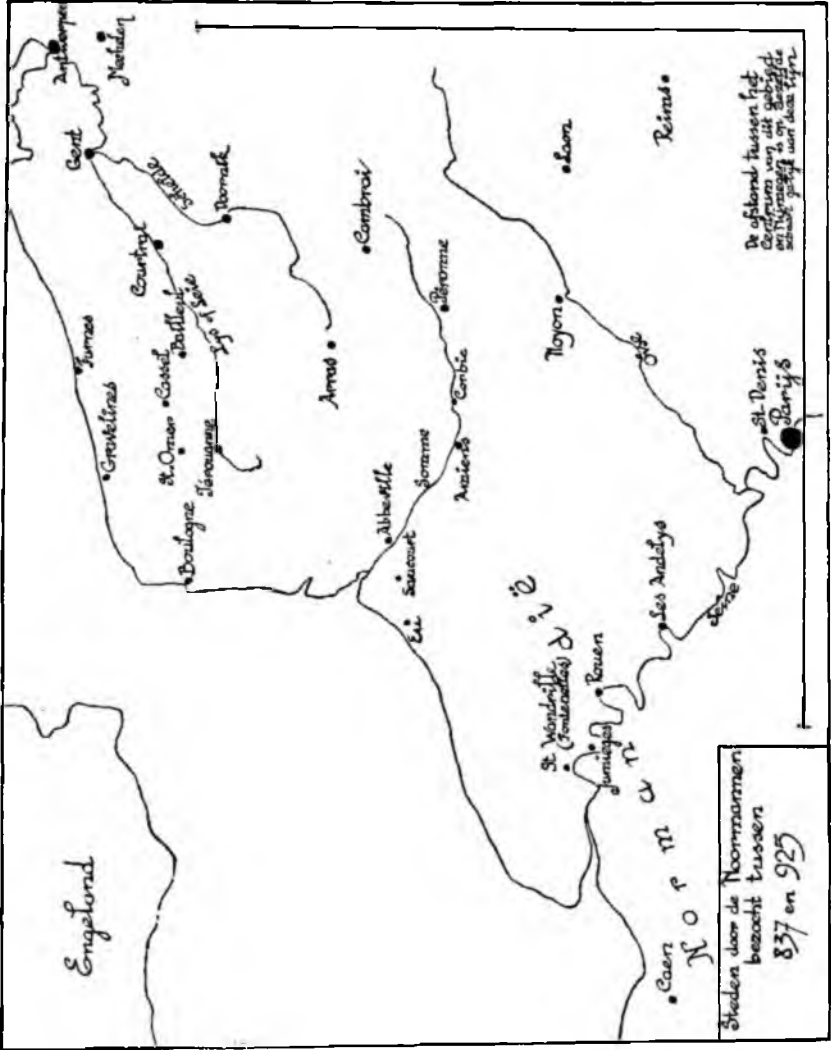
Van de andere kant hebben de nederlandse historici enige teksten laten liggen over de Noormannen en Noviomagus en deze niet op Nijmegen toegepast. Dit gebeurde, als het al te duidelijk was dat een bepaalde tekst zich woordelijk tegen de interpretatie Nijmegen verzette. De voorraad van gegevens werd

broederlijk gedeeld! En niemand schijnt zich ooit afgevraagd te hebben, of die voorraad wel deelbaar was. Dit verklaart de afwijkingen in de bovengenoemde jaartallenreeksen.

Hebben er wel voor de 11e eeuw twee steden Noviomagus bestaan? Het is in 't geheel niet vreemd, dat twee of meer steden dezelfde naam hebben; dit verschijnsel is al te bekend. Doch in dit bepaalde geval is het vrijwel zeker uitgesloten geweest. Ook zonder veel uitleg is het duidelijk, dat de talrijke vermeldingen van een Noviomagus in verband met de Noormannen slechts op één stad kunnen slaan, alleen reeds om deze reden, dat een tweede stad met een gelijke naam allicht niet ongeveer dezelfde avonturen beleefd heeft. Doch om dit argument zijn volle kracht te geven, moeten wij het zien van de kant der kroniekschrijvers. Het is volkomen ondenkbaar dat zij gegevens vermeld hebben over een Noviomagus, die zonder enige twijfel op Noyon slaan, en dat zij op andere plaatsen in hun tekst een Noviomagus zouden noemen, dat Nijmegen was. De kroniekschrijvers waren toch niet zó hersenloos, dat zij zich niet gerealiseerd zouden hebben, dat hier bij de ene of bij de andere stad een distinctie toe te voegen was. Als er derhalve enige vermeldingen der Noormannen in verband met Noviomagus met zekerheid op Noyon blijken te slaan, dan bestaat er voor de andere geen enkele presumptie meer, dat zij op Nijmegen betrekking hebben. Wie dit laatste tóch nog staande zou willen houden, moet overtuigende bewijzen leveren van het tweevoudig bestaan van een Noviomagus met een paleis, en tevens aannemelijk maken, dat de kroniekschrijvers met Noviomagus inderdaad twee steden op het oog hebben gehad.

De schrijvers, die de berichten over de Noormannen naar Nijmegen trokken, hebben zich blind gestaard op het woord Noviomagus en de vermelding van de burcht. Zij hebben de teksten uit hun verband gerukt, niet gekeken naar wat voorafging en naar wat volgde en blijkbaar op de index uit een geschiedverhaal gepikt wat hun te stade kwam. Op woorden hebben zij geschiedenis verzameld, niet op de logische gedachtegang van een schrijver. Teksten, die hun op 't eerste gezicht niets leken, lieten zij verder onaangeroerd. Dat verband moet hersteld worden; dit is in de meeste gevallen al voldoende om de onhoudbaarheid van de toeschrijving aan Nijmegen aan te tonen.

Die onhoudbaarheid kan nog op andere wijze worden gedemonstreerd. Uit geen der teksten over de Noormannen te Noviomagus blijkt enige nederlandse locale bijzonderheid; geen dier teksten noemt een meer noordelijke plaats in verband met de stad. Batua moet indertiek verklaard worden met het Insula Batavorum en dat lag zonder enige twijfel in Frankrijk. Slechts

Steden door de Normannen
bezoekt tussen
837 en 925

De afstand tussen het
Caen en dit gebied
en Reims is op de
schaal gelijk aan dat tegen

in één geval wordt Noviomagus genoemd naast het raadselachtige Biorzuna. Maar ook voor die tekst bestaat er geen enkele presumptie, dat het daar genoemde Noviomagus Nijmegen zou kunnen zijn. Er is dus geen tekst voorhanden, waarin een duidelijk aanknopingspunt met Nederland ligt. De reden hiervan is klaar: Al die gegevens werden uit hun samenhang gerukt. Het Noviomagus paste geheel in het samenstel der franse steden, waarmede de kroniekschrijvers in gedachte en woord bezig waren, maar na de verplaatsing naar een vreemd toneel vond het geen enkel aanknopingspunt meer.

In combinatie met het voorgaande kan de zaak nog anders gesteld worden. Een deel der teksten over de Noormannen en Noviomagus werd op Noyon betrokken, en een ander deel op Nijmegen; soms zijn het dezelfde berichten, die op de twee steden worden toegepast. Hierdoor is het duidelijk, dat de kroniekschrijvers een geheel van gebeurtenissen vermelden, dat een bepaalde geografische begrenzing had. Met nadruk moet erop gewezen worden, dat de vroege franse bronnen dit geheel volledig geven, hoewel verspreid op verschillende plaatsen in hun teksten; daartegenover staat, dat de vroege duitse bronnen slechts zeer gedeeltelijke berichten bevatten, die per toeval in de noordelijke streken bekend waren geraakt, en ook daarom slechts zeer fragmentarisch waren. Het is al zeer onwaarschijnlijk, dat de franse schrijvers zo nauwkeurig op de hoogte zouden zijn van gebeurtenissen, die ver buiten hun omgeving lagen, en dat zij beter gedocumenteerd zouden zijn dan de duitse schrijvers. Even onwaarschijnlijk is, dat de Noormannen vanuit Noord-Frankrijk, waar zij rond met name genoemde steden opereerden, telkens en telkens naar Nijmegen zijn doorgestoten (een afstand van ongeveer 500 km.!) en dat zij zich op die reizen tot deze stad zouden hebben bepaald. Op deze weg moeten zij toch wel een stad, een klooster of een ander object zijn tegengekomen. Zouden de kroniekschrijvers werkelijk Nijmegen bedoeld hebben, waarom vermelden zij dan niets van het tussen de franse kust en Nijmegen gelegen gebied? De teksten, waarin tot uitdrukking is gebracht, dat de Noormannen op de kust landden of via Dorestad de Batua aanvielen, kunnen hier niet in het geding worden gebracht, want deze gebeurtenissen vielen niet op de Nederlandse kust voor. Dat de Noormannen in de 9e en 10e eeuw via de kust Nederland binnenvielen, eventueel via de Vahalis, die ten onrechte als Waal is geïnterpreteerd, is een der zogenaamd vaststaande historische zekerheden, die echter een gevolg is van de Nijmeegse mystificatie.

Een ander gevolg hiervan is geweest, dat de koningen der Noormannen Godfried en Rorik, en de graafschappen of hertogdommen, die zij van de frankische koningen hadden afge-

dwongen, in het westen van Nederland zijn gedacht. Nog afgezien van het feit, dat dit door de franse historici categorisch wordt weersproken, die de personen der Noormannen-koningen en hun gebieden in Normandië plaatsen, is die mening ook om een andere reden niet houdbaar. Bij de opkomst van Holland en het optreden van de eerste graven blijken de Noormannen, hun geslachten, hun gebieden, hun autonomie, na veel strijd van de frankische koningen verkregen, in Nederland in het luchtledige te zijn opgegaan. De vorsten der Noormannen, die in Francia zulke onaantastbare positie verwierven dat zij door de franse kroon als hertogen werden erkend, zichzelf koning noemden, en zich een groot gebied toeëigenden, zouden in Nederland zulke slapte vertoond hebben, dat zij geruisloos uit de geschiedenis verdwenen. In Frankrijk blijft hun bestaan en hun invloed nog eeuwen lang doorwerken. Daar vindt de historische lijn voortgang; in Nederland breekt die abrupt en onaannemelijk af. Met de toepassing der Noormannen-gegevens op Nederland heeft men zich diepgaand vergist; al deze gegevens hebben hun lokaal-historische basis in Normandië. Er moeten derhalve veel zogenaamde historische zekerheden worden opgeofferd bij de opheldering der Nijmeegse mystificatie, want de ene vicieuze cirkel grijpt in de andere.

Na deze algemene beschouwingen, die reeds bewijzen, dat het Noviomagus, door de Noormannen bezocht, Noyon was, behoeven de jaarberichten nog slechts summier onderzocht te worden.

In 837.

Reeds in het midden der 5e eeuw werd de westkust van Frankrijk bezocht door troepen zeeroovers, die om hun noordelijke afkomst Noormannen werden genoemd. Volgens Gregorius van Tours landden zij voornamelijk aan de mond van de Loire, waar enige eilanden liggen, die hun een geschikte operatie-basis boden en waar zij zich na de plundertochten konden terugtrekken.

Doch de voornaamste invallen der Noormannen begonnen in het begin der 9e eeuw, en wel in die delen van Frankrijk, die het dichtst bij Engeland liggen, waar de rovers zich reeds blijvend gevestigd hadden. In 835 landden zij op het eiland Normoutier aan de Loire. Vandaar vielen zij Antwerpen en Mechelen aan en vernielden de plaats Witland, die vermoedelijk aan de monding van de Schelde gelegen heeft.

In het jaar 837 had keizer Lodewijk de Vrome het plan opgevat met zijn zonen Pepijn en Lodewijk naar Rome te gaan. Hij was reeds op weg, toen hij hoorde, dat de Noormannen een inval hadden gedaan in zijn rijk. Lodewijk brak de reis af en

begaf zich onmiddellijk naar zijn paleis te Noyon. Eén schrijver zegt: naar de burcht van Noviomagus, die bij Dorestad ligt; een andere schrijft: naar de burcht van Noviomagus, die aan de „Valum” ligt. Dorestad en de Vahalis liggen in Frankrijk; dit zal bewezen worden in het hoofdstuk over het Insula Batavorum. Op zichzelf is deze tekst dus nog niet voldoende om de juiste ligging van Noviomagus aan te wijzen.

In 841.

De karolingers bestreden elkaar; het kwam zelfs tot een openlijke oorlog, die in de slag van Fontenay in Bourgondië in 840 vrijwel onbeslist eindigde. In deze slag verloor Frankrijk een groot deel van zijn vooraanstaande mannen. Hieraan schrijven de historici het toe, dat de Noormannen met meer driestheid optraden. Eén zegt: Geheel Francia, ontbloot van militaire kracht, die bij Fontenay verloren was gegaan, werd door de vrees aangegrepen, dat niemand de Noormannen kon weerstaan of verdrijven.

In 841 trokken de woestelingen naar de mond van de Seine. Op 14 mei vernielden zij Rouen, doodden de bisschop en maakten zich van de abdij van Saint-Ouen meester. Op 16 mei verlieten zij Rouen en trokken in de richting van de Seine. Enige dagen later verbrandden zij de abdij van Jumièges, gelegen in een schiereiland van de Seine. Hetzelfde lot onderging de abdij van Fontenelle; de monniken van Saint-Denis kochten zich vrij. Deze groep Noormannen trok zich terug naar de kust.

Een andere groep voer de Loire op en viel het land van Touraine binnen. Zij verbrandden de stad Amboise en plunderden het land tussen de Loire en de Cher. Eveneens vielen zij Tours aan, waar zij evenwel werden afgeslagen. Bij de terugtocht naar de zee werd het klooster van Saint-Saens aangevallen, op enige afstand van Rouen.

Moet het nog uitgesproken worden, dat in dit relaas geen plaats is voor Nijmegen, en dat de terloopse mededelingen der kroniekschrijvers over de Noormannen in Noviomagus in het jaar 841 op Noyon slaan?

In 846.

De Annales Xantenses, die lopen vanaf 640 tot 874 en niet lang na het laatstgenoemde jaar werden geschreven, verhalen op het jaar 846, dat de Noormannen Ostracia en Westracia (geen Oostergo en Westergo!) roofden en de plaats Dorestad met twee andere plaatsen in brand staken. Keizer Lotharius zag dit vanuit zijn burcht van Noyon, maar kon de misdaad niet wreken.

Het „zag” moet hier letterlijk opgevat worden; vanuit Noyon kon Lotharius inderdaad de branden zien.

Een nog sterker bewijs bevatten deze Annales echter om een andere reden. Het bovenstaande verhaal is het enige bericht, dat deze bron over de Noormannen en Noviomagus bevat, en dit is toch wel merkwaardig, als de Annales geschreven werden in de omgeving van Xanten, men neemt zelfs aan in de Betuwe! Deze plaatselijke bron had toch nauwkeurig geïnformeerd kunnen en moeten zijn over de Nijmeegse gebeurtenissen, vooral als dit Nijmegen door het bezit van een koninklijke en keizerlijke residentie maximaal in de aandacht had moeten staan. Dit bericht is dus vóór het jaar 874 nog in Xanten terecht gekomen en wel vanuit Frankrijk. Maar de Noormannen, die toch ook Nijmegen in 837 en 841 bezocht zouden hebben, worden niet genoemd. Het is niet aan te nemen, dat deze gebeurtenissen van Nijmegen, op nota bene 48 km. afstand van Xanten, niet bekend zijn geweest, terwijl een bericht uit 846 over zoveel verdere afstand de schrijver wél bereikt heeft. Hierin ligt weer een bewijs, dat de gebeurtenissen niet te Nijmegen zijn voorgevallen.

Als men oog heeft voor de negatieve zijden ener kroniek, het passeren van gegevens, die van kapitaal belang zijn, het stilzwijgen van een schrijver over zaken die hem zonder enige twijfel bekend moesten zijn, doch voor welk zwijgen geen aanemelijk motief uit te denken is, dan kan uit de Annales Xantenses reeds het volslagen bewijs geput worden, dat Nijmegen geen karolingisch paleis heeft gehad. Want deze bron, die om de nabijheid van Xanten met een plaatselijke bron gelijk kan worden gesteld, en die gelukkigerwijs van zodanige ouderdom is, dat zij vóór de mystificatie ligt, bovendien eigentijds met de periode, die ten aanzien van het probleem in de belangstelling staat, bevat geen enkel gegeven over het Nijmeegs paleis noch enige aanduiding, waardoor het bestaan ervan gepresumeerd zou kunnen worden.

De Annales van Prudentius hebben dezelfde geschiedenis voor ogen, als zij — weliswaar in 847, doch dit kan niet zwaar wegen — verhalen, dat de Noormannen „Aquitanië aan zee” binnenvielen en om Bordeaux een langdurig beleg sloegen; een andere groep viel de havenstad Dorestad aan en het Eiland der Bataven. De haven Dorestad lag aan de westkust van Frankrijk; het Eiland der Bataven eveneens.

In 851.

De Noormannen hadden Bordeaux bezet en deden vandaar invallen op de Seine. Zij vielen de plaats Augustodunum aan, die volgens sommige franse historici Andelys was, volgens andere

Vieux bij Caen. Na de winter doorgebracht te hebben in Normandië, trokken zij naar het gebied van de Loire en vielen Nantes aan. Vandaar gingen zij naar Tours, Angers, Le Mans en weer naar Tours. Dan naar Orléans, Flemy, Chably en Auxerre. Na onderhandelingen met de franken verlieten zij de Loiremond en trokken naar het gebied van de Seine.

Ook in deze tochten, waarvan wij de bezochte plaatsen opnoemen, in zoverre die althans door de kroniekschrijvers zijn vermeld, hebben de Noormannen geen excursie naar Nijmegen gehouden.

In 857 en 859.

Prudentius verhaalt op het jaar 857, dat de Noormannen de havenstad Dorestad aanvielen en het gehele eiland der Bataven plunderden. En op het jaar 859 geeft hij een gelijkkluidend bericht. De definitieve bewijzen voor de ligging van deze stad en dit landschap in Frankrijk zullen nog volgen. Wanneer deze gegeven worden, dan wordt daardoor tevens bewezen, dat het Noviomagus, door de Noormannen bezocht, Noyon was.

In 860.

Uit dit jaar is een zeer nauwkeurig gegeven bekend. Op 28 april nam een troep Noormannen Noyon in en vernielde daar het klooster van St.-Eloi. Dit is een der berichten over de Noormannen, hetwelk niet naar Nijmegen werd getrokken; de onmogelijkheid daartoe was wel al te duidelijk. Nu grijpen wij terug op een argument uit onze voorafgaande algemene beschouwingen over de berichten der Noormannen: dit Noviomagus is zonder enige twijfel Noyon. De andere berichten hebben dus evenmin op Nijmegen geslagen.

Zoals boven reeds gezegd, zijn ook de franse historici op een dwaalspoor gebracht door de burcht van Barbarossa. Maar juist in verband met het jaar 860 laat toch één van hen een opmerkelijk geluid horen. Depping vermeldt de feiten in Frankrijk en meent, dat een derde groep Noormannen de Betuwe in Nederland bezocht heeft. Maar hij voegt hieraan toe, dat dit bericht wel wat al te summier is, daar er niets anders aan is toegevoegd; de schenkingen van Lodewijk de Duitser in de Batua hadden toch wel aanleiding moeten zijn voor de aanwezigheid van gebouwen. M.a.w. dat bericht bevat wel de algemene mededeling, dat de Batua geplunderd is, maar geen plaatselijke bijzonderheden. De diepste grond voor dit zeer juiste bezwaar is reeds bekend: de Batua is niet de Betuwe. Het algemene bericht werd uit kracht van de woorden Noviomagus en Batua naar

Nederland getrokken, doch de plaatselijke bijzonderheden, door verschillende kroniekschrijvers vermeld, bleven in Frankrijk gelocaliseerd. Het was daarom volledig begrijpelijk, dat het algemene bericht, op Nederland toegepast, door het ontbreken van details teleurstelde.

In 870.

In dit jaar sloot Karel de Kale met Rorik de Noorman een verbond, dat tegen zijn broer Lodewijk gericht was. Daartoe vertrok hij, zeggen de kronieken, van Aken naar Noyon, want Rorik had zich daar in de buurt gevestigd.

Uitgaande van de ligging van Nijmegen, heeft men het land van Rorik in Nederland geplaatst. Doch dit doet de geschiedenis ernstig geweld aan. De Noormannen kregen in het oude Neustrië het eerst voet aan de grond, waar zij zich ook blijvend vestigden. Dit houden alle franse historici unaniem staande; het tweede vaderland der Noormannen is Normandië. De zogenaamde karolingische palts te Nijmegen heeft heel wat historische aberraties op zijn geweten!

In 880.

Over dit in de geschiedenissen der Noormannen zo belangrijke jaar staan veel gegevens ter beschikking. De Noormannen ontscheepten op de kust van België; zij vielen de steden Térouanne, Doornik en Gent aan. Keizer Lodewijk trok tegen hen op en de Noormannen vluchtten in het koninklijk domein van Thuin op de Sambre. In die tocht zagen zij nog kans de abdij van Lobles te plunderen. Inmiddels verbleven de Noormannen langere tijd in Gent, van waar zij invallen deden in het gebied van de Schelde, de Lys en de Sambre. Zij staken zelfs de Somme over en vielen een reeks steden aan: Péronne, Furmes, Gravelines, Boulogne, Cassel, Bailleul, Oudenaarde, Yperen en Antwerpen. Op 26 december van dat jaar waren zij in Arras. Daarna trokken zij naar Saint-Omer en Cambrai; langs de Scarpe verwoestten zij alle kloosters. Lodewijk versloeg hen bij Saucourt, een dorp tussen Eu en Abbeville. Daar ontmoette hij hen, toen zij zich over de Somme trachtten terug te trekken.

Door een andere bende werden Laon en Reims aangevallen. Hier dreef Carloman hen terug over de Aisne. De koning trok naar Compiègne en de rovers naar het gebied van de Oise, waar zij het land van Beauvais binnenvielen en zelfs weer tochten tot Laon toe ondernamen.

Een kroniek geeft bij de beschrijving der gebeurtenissen van dat jaar, dat de Noormannen een plaats Biorzuna aanvielen, van-

waar zij zich op Noviomagus terugtrokken. Wij hebben deze plaatsnaam niet in Frankrijk kunnen localiseren. Doch dat het niet Birten bij Xanten is, zoals Pertz en Sloet aannemen en met hen de paladijnen van de karolingische palts te Nijmegen, blijkt reeds afdoende hieruit, dat de Annales Xantenses die plaats niet vermelden en zij in andere duitse bronnen evenmin voorkomt. De kronieken geven als nadere determinatie van Biorzuna de toevoeging „ubi pars maxima Frisionum habitabat”, waar het grootste deel der Frisionen woonde. Wie de Friezen nabij Xanten wil localiseren, komt in conflict enerzijds met de gevestigde opvatting, dat deze in het noorden van Nederland woonden, anderzijds met de romeinse klassieken, die deze stam ten noorden van het Insula Batavorum plaatsen. Ondertussen is het gebleken, dat Noviomagus niet Nijmegen was; de toeschrijving van het Biorzuna aan Birten berust dan ook alleen op de aangenomen ligging van Nijmegen en op een onobjectieve interpretatie, die enkel steunt op een kleine overeenkomst in klank. Dat Birten etymologisch uit Biorzuna voortgekomen kan zijn, wagen wij te betwijfelen; doch dit is niet ons terrein.

Omstreeks dezelfde tijd plaatst een andere kroniek nog een relaas over de Noormannen. Zij vielen Francia en Lotharingen binnen en bereikten daar de steden: Amiens, Atrecht, Corbey, Kamerijk, Tarvenne, de gebieden der Morini, Menapiërs en Brachatensen en het gehele gebied rond de Schelde. Zij vernielden de kloosters van St.-Walrick en St.-Richard te vuur en te zwaard. Vandaar gingen zij sloop op de rivier de „Wal” en vernielden de gehele Batua en het paleis van Noyon.

Uit de tekst blijkt, dat de Noormannen zich in het zuidelijk gebied van de Schelde bevonden en niet in het noordelijke stroomgebied. Vandaar konden zij niet de Waal bereiken, maar wel de Oise. Dat Vahalis met de afleidingen daarvan in de oudste bronnen Oise betekent, zal nog nader worden aangetoond.

Otto Frisingensis geeft een bericht, dat op opmerkelijke wijze is misverstaan. Hij schrijft, dat de Noormannen in het jaar 880 het rijk van Lodewijk binnenvielen over de rivier de „Wal” en het paleis van Noviomagus teisterden. In deze tekst moet Lodewijk III bedoeld zijn, die in het jaar 876 zijn vader in een deel van het Oost-Frankische rijk was opgevolgd. Dat rijk lag in het huidige Duitsland. Maar samen met zijn broers Carloman en Karel de Dikke had hij zich door de slag van Andernach in het bezit gesteld van Lotharingen. De Noormannen vielen dus vanuit Noord-Frankrijk in Lotharingen binnen, zijn rijk, en niet over de Waal in het Oost-Frankische rijk. In dit jaar vestigden zij zich in het paleis van Noyon, waar Lodewijk hen niet verdrijven kon.

In 890.

De reeds in de inleiding geciteerde tekst uit de *Annales Vedastini* vermeldt op dit jaar, dat de Noormannen over de Seine naar de Oise voeren; zij bereikten Noyon, waar zij zich een winterkwartier inrichtten. Opvallend is weer, dat geen poging is gedaan om dit bericht naar Nijmegen te trekken. In deze tekst zaten namelijk weer enige elementen, de Seine en de Oise, die niet op Nijmegen wezen.

Omstreeks deze tijd waren de Noormannen reeds zo vast in West-Frankrijk gevestigd, dat zij een blijvende woonplaats in Normandië verkregen hadden. Een van hun aanvoerders, Rollo, werd tot koning verheven en door de franse kroon als hertog erkend. Het bezit van Rouen, dat Rollo ingenomen had en waar hij zetelde, werd door Karel de Eenvoudige bevestigd. Toch streefde Rollo naar uitbreiding van zijn gebied; hij verlangde de gehele streek tussen de drie grote rivieren.

In 925.

De laatste berichten over de Noormannen en Noviomagus dateren uit 925. Flodoardus verhaalt, dat de rovers tot Noviomagus op strooptocht kwamen en de benedenstad in brand staken. Maar de bewoners van het kasteel trokken met de bewoners der benedenstad tegen hen op, dreven de Noormannen terug, doodden er zoveel mogelijk en bevrijdden een deel der stad.

Beide steden, Noyon en Nijmegen, eisen dit bericht voor zich op. Dit is temeer merkwaardig, wijl het ook voor beide steden het einde betekent van de relaties met de Noormannen, althans op grond van de historische interpretaties, waarvan de franse de gebeurtenis te Noyon plaatste, de nederlandse te Nijmegen. Welke de realiteit is geweest in dit wetenschappelijk touwtrekken, behoeft nauwelijks verklaard te worden. Indien de andere berichten over de Noormannen al niet overtuigend waren, dan wordt door dit van het jaar 925 toch evident aangeduid, dat het Noviomagus, door de Noormannen bezocht, slechts in enkelvoud heeft bestaan. De realiteit was Noyon; Nijmegen is een misleide interpretatie geweest.

De verwarring tussen Noyon en Nijmegen was zo diepgaand verborgen onder een tot in alle onderdelen afgeronde schijn, dat zij op haar essentiële punten niet vlug ontdekt zou zijn geworden, namelijk op het paleis of op de plaats van Noviomagus en van het Eiland der Bataven. Maar zoals elk mysterie en elke mystificatie had ook deze met betrekking tot Noviomagus haar zwakke plek en haar opening; zij lag in de geschiedenissen der Noormannen. In deze materie konden de eerste bewijzen worden gevonden. De berichten over de Noormannen zijn door de

Nijmeegse historici Smetius en In de Betouw en door de oorkondenverzamelaar Sloet met een zo grenzeloos tekort aan historische kritiek naar Nijmegen getrokken, dat men zich (uiteraard achteraf!) in gemoede afvraagt, hoe dit mogelijk is geweest. Hiervoor biedt het mysterie van het paleis, al was dit allesoverheersend, nauwelijks een excuus. Het gevolg is nog bedenkelijker geweest; de traditie van het karolingisch paleis te Nijmegen werd met een pantser van onwrikbaarheid omgeven.

Het Noviomagus, door de Noormannen bezocht, bezat het karolingisch paleis; dit staat buiten twijfel. En dit Noviomagus was Noyon. Zo men ons nog niet kan volgen in de opvatting, dat Nijmegen in de karolingische periode niet bestond, dan kan evenwel niet meer staande worden gehouden dat Nijmegen het paleis bezat. Het tweevoudig bestaan van een Noviomagus met een paleis achten wij als historische mogelijkheid zulke baarljke nonsens, dat wij hierop niet wensin te gaan. Het vraagstuk van het karolingisch paleis van Nijmegen is hiermede opgelost: door de burcht van Barbarossa heen heeft de schijn geblonken van het paleis van Karel de Grote. Dit licht was een fantasma, geen realiteit.

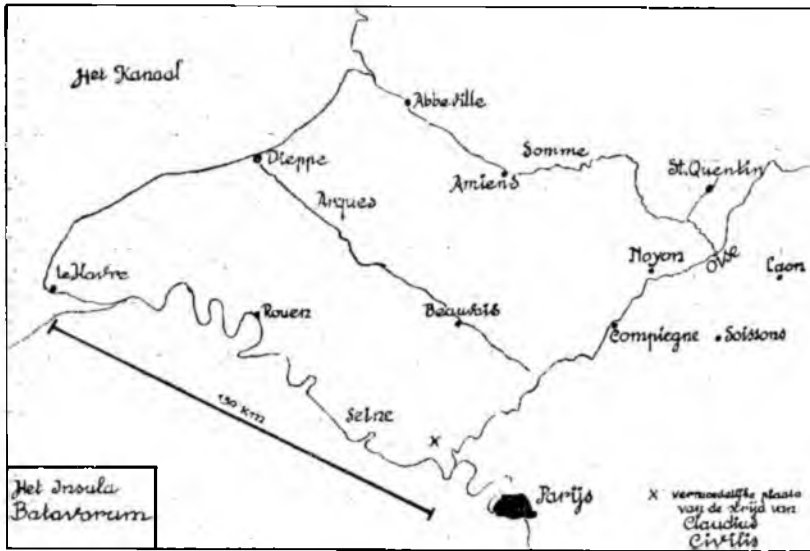
-
1. Theganus, *Vita Hladowici imperatoris*, M.G.S. II.
Prudentii Trecensis *Annales*, M.G.S. I.
Annales Xantenses, M.G.S. II.
Chronicon de gestis Northmannorum, M.G.S.
Annales Fuldenses, M.G.S. I.
Reginonis *Chronicon*, M.G.S. I.
Sigeberti Gemblacensis *Chronica*, M.G.S. VI.
Annales Vedastini, M.G.S. I.
Flodoardi *Annales*, M.G.G. III.
J. Smetius, *Chronijk enz. Nijmegen*, 1784.
Annales Noviomagni, Nijm. 1790.
Sloet, *Oorkondenboek*, enz.
M. Gilbert, *Les Normands et l'influence nordique en France, Fécamps*, 1945—1946.

Het Insula Batavorum

De bekende tekst van Einhard hebben wij met opzet achter de hand gehouden. Niet uit vrees, dat hij moeilijk te verklaren is, of omdat hij zich categorisch tegen onze theorie verzet, maar omdat er een zo volslagen bewijs uit te putten valt, dat op deze tekst alleen het vraagstuk over de plaats van het paleis van Karel de Grote beslist kan worden. Einhard geeft een nauwkeurige geografische indicatie van het paleis, dat Karel de Grote in 777 liet bouwen. Het lag aan de rivier de Vahalis, die het Eiland der Bataven in het zuiden voorbijstroomt. Wijl deze tekst zo overduidelijk aanknoopt aan een romeins gegeven, is hij het meest geschikte uitgangspunt om de mededelingen der romeinse klassieken in het onderzoek te betrekken.

Wie in het voorgaande hoofdstuk het bewijs geleverd acht, dat het karolingische Noviomagus Noyon was, aanvaardt daarmee tevens, dat de bataafse stad Oppidum Batavorum en haar opvolgster, het romeinse Noviomagus, inclusief het Ulpia Noviomagus, Noyon is geweest. Want de volle en identieke eenheid van deze trits treedt uit de bronnen zo sterk naar voren, dat zij onmogelijk betwijfeld kan worden. Eveneens is de identiteit tussen het romeinse en het karolingische Noviomagus bevestigd; door de tekst van Einhard staat deze onomstotelijk vast. Wie nog niet overtuigd is, vindt in het hierna volgende de definitieve bewijzen. De kwestie van het karolingisch paleis kon langs twee wegen benaderd worden: ofwel vanuit het karolingische, ofwel vanuit het romeinse Noviomagus. Wij hebben het karolingisch paleis voorop gezet, omdat wij meenden, dat dit het meest overtuigend te Noyon te localiseren was, en dat de zekerheid, die daar verkregen is, belangrijke steun verleent aan de konklusies in verband met romeins Nijmegen en romeins Nederland. Deze zijn immers van veel verstrekkender aard dan die over het karolingisch paleis zelf; het is wel het allerergste nevenverschijnsel der mystificatie geweest, dat de wetenschap over romeins Nederland op tragische wijze is misleid. Indien de mystificatie door opzettelijk en boosaardig bedrog in scène was gezet, had zij moeilijk een funestere uitwerking kunnen krijgen dan nu zij door een betreurenswaard toeval ontstond.

Al blijkt uit de woorden van Einhard reeds voldoende duidelijk de plaats van het Insula Batavorum, toch willen wij dit, om de zuiverheid van het betoog, even uit het oog verliezen en alle aandacht bepalen bij de gegevens, die uit andere bronnen over het Insula bekend zijn. Zo zal de ligging van het

Insula de plaats van Noviomagus radicaal ophelderen. Tevens wordt aangetoond, dat de tekst van Einhard, in stede van op Nijmegen te wijzen, met een kort en sober bericht de juiste plaats van het paleis van Noviomagus te Noyon aanduidt.

Het valt op, dat de eerste nederlandse historici, de kroniekschrijvers, de Bataven niet met ons land in verband hebben gebracht. Hierom willen wij hun werk nog niet als exempel van historische kritiek verklaren; verre van daar! Maar daaruit blijkt wel, dat de volledige mystificatie, die zich met betrekking tot Noviomagus ontwikkelde, in de 14e en 15e eeuw nog niet voltooid was. Door de aandacht, die de latere humanisten aan de klassieken gingen schenken, waarbij in tegenstelling tot de middeleeuwen hun historische werken meer reliëf kregen dan hun literaire, werd de ring der mystificatie gesloten. De Bataven werden tot nederlands bezit geïnterpreteerd en hun Eiland in de Betuwe gelocaliseerd. Ongelukkigerwijs waren de geografische details in Nederland, althans in grote lijnen, zo verbaazend verenigbaar met de teksten der klassieken, dat de interpretaties gesneden koek leken.

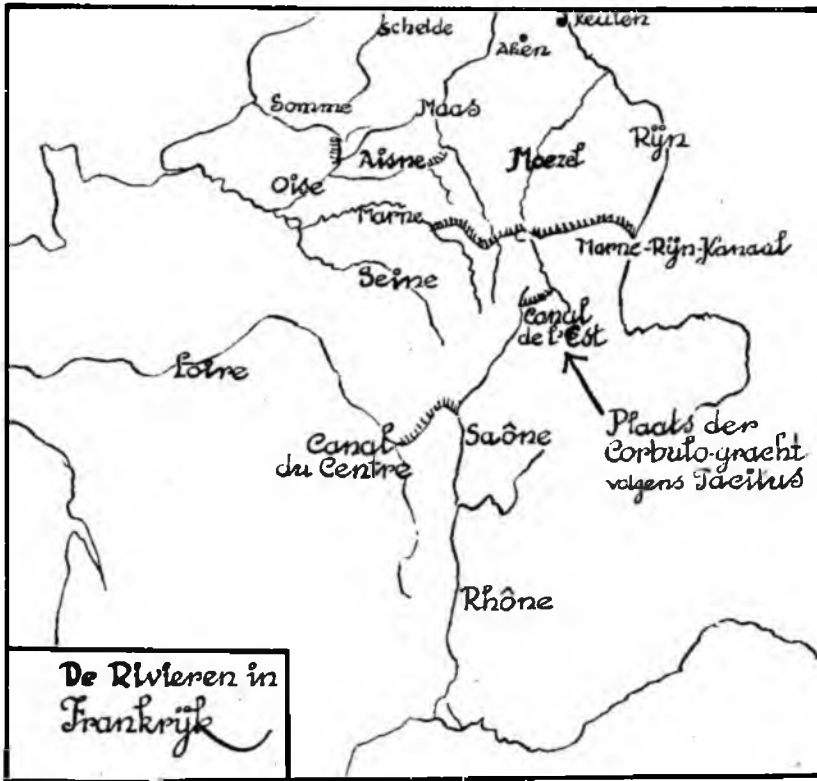
Wat zeggen nu de romeinse klassieke schrijvers over de Bataven? Heel opmerkelijke dingen. Uit de geografie van Ptolemaeus, een schrijver uit de 2e eeuw, blijkt dat hij Batavodurum (wat hetzelfde is als Oppidum Batavorum) en Vetera in Noord-

Frankrijk localiseert 1). Er is wel geopperd, dat in de opgaven van Ptolemaeus over romeins Gallië veel fouten schuilen, doch die werden nimmer aangetoond. Ofschoon Ptolemaeus zich niet uitspreekt over de stam der Bataven, mag uit zijn localisatie van hun stad toch worden afgeleid, dat hij deze in Noord-Frankrijk dacht.

Julius Caesar, de veroveraar van Gallië, heeft in zijn werk „De bello Gallico” meerdere geografische bijzonderheden vermeld. Over de volksstammen aan de monden van de Rijn geeft hij een vage beschrijving als van wilde en barbaarse stammen. Als hij hier werkelijk de nederlandse Rijn bedoelt — hetgeen niet zeker is — dan behoeft men aan zijn woorden niet veel gewicht toe te kennen, omdat hij Nederland vermoedelijk niet uit eigen aanschouwing kende. Waarschijnlijker is echter, dat hij met deze woorden Nederland niet bedoelde. Even vóór deze plaats in zijn tekst, waar het klaarblijkelijk is dat hij niet over Nederland spreekt, noemt hij het Eiland der Bataven 2). Uit de samenhang blijkt duidelijk, dat hij het land in het oosten van Noord-Frankrijk beschreef; hij verlaat zijn relaas over de oorlog in Noord-Frankrijk om over de Maas en andere rivieren uit te weiden. Deze passage is door de oudheidkundigen als niet-echt verklaard 3).

Objectieve gronden voor die verwerping zijn niet gegeven; er werden enkel subjectieve overtuigingen uitgesproken, die enige steun trachtten te vinden in de stijl van de passage. Doch het is uiterst gevaarlijk een gedeelte van een auteur te verwerpen op overwegingen van gramatiek of stijl. Holwerda meent, dat de lezing van deze plaats zeer onzeker is. De vermelding van het *Insula Batavorum* in verband met de Maas verklaart hij als een interpolatie van een geleerde commentator. Byvanck trekt de meeste geografische uitweidingen van Caesar in twijfel op het vermoeden, dat deze later aan de tekst werden toegevoegd. Tegen de mening, dat de passages van Caesar's eigen hand zijn, pleit hij op grond van een zogenaamd slordige redactie. Er moet hierbij aangetekend worden, dat de classici, die deze tekst ook niet historisch en geografisch volledig bevredigend hebben kunnen verklaren, toch nimmer enige aanleiding hebben gevonden om de authenticiteit ervan te betwijfelen of te verwerpen. Aan hun gezag moet in dit verband meer waarde worden toegekend; op het punt van stijl- en taalkritiek zijn zij en niet de historici bevoegd. Zij hebben de tekst gehandhaafd, en het zal blijken dat zij juist hebben gehandeld.

Zoals men ziet, zijn de bezwaren louter subjectief. De tekst werd verworpen, omdat hij niet overeenstemde met gevestigde historische opvattingen. Als men hem in het juiste licht ziet en

de beschrijving ter juister plaatse stelt, is er geen reden om aan de authenticiteit te twijfelen.

Laten wij de gewraakte tekst opnieuw onderzoeken, nu met de wetenschap, die ons reeds over Noviomagus bekend is. Caesar zegt: „De Maas ontspringt in het Vogezengebergte, dat in het gebied der Lingonen ligt. Zij ontvangt een gedeelte van het water uit de Rijn; dat deel heet de Vacalus (Vahalis) en het bakent het Eiland der Bataven af. Deze rivier stroomt op ongeveer 80 mijl van de zee in de Rijn (lees: Seine)”. Daarna volgt een beschrijving van de Rijn, die eindigt met het bekende verhaal over de rivierdelta aan de zee en die geen overwegende moeilijkheden oplevert. Het is ook daarom niet zeker, dat Caesar in dit tweede deel van de tekst werkelijk de Rijn bedoelt, daar hij langs de loop van de rivier enige stammen noemt, die eerder in Frankrijk moeten worden gezocht. Voordat zij in zee

stroomt, vormt de Seine een groot aantal bochten en lussen, een landschap, dat zonder veel fantasie voor een rivierdelta kan worden aangezien en waarop Caesar's vermelding van eilanden eveneens past. Mogelijk moet ook hier Seine gelezen worden. Doch dit punt is voorlopig nog niet van belang voor het eerste deel van de tekst, hetwelk ons voornamelijk interesseert.

Wanneer men in het eerste gedeelte van de tekst de voor de tweede maal genoemde Rijn door Seine vervangt, is er geen moeilijkheid meer. Men zou dit kunnen verklaren als een schrijffout van een kopiïst; door de veelvuldige opeenvolging van het woord Rijn is het heel goed te verklaren, dat zulke fout ontstond. Misschien heeft de overschrijver met de beste bedoeling gemeend, dat Seine fout was en het woord op eigen gezag door Rijn veranderd. Zulke gevallen zijn legio in oude handschriften. Dit is één verklaring, doch waarschijnlijk niet de juiste; eerder moet aangenomen worden, dat Caesar werkelijk Rijn schreef. Hierover straks.

Vacalus kan in deze tekst onmogelijk Waal betekenen; deze rivier stroomt niet *in* de Rijn, maar komt er juist uit voort. Ook kan de Waal niet met de Maas en de Rijn in dat verband worden gebracht, hetwelk uit de tekst blijkt. De afstand tussen de zee en de uitmonding van de Oise in de Seine bedraagt hemelsbreed gemeten 130 km. en kan dus overeenstemmen met de 80 mijlen, die Caesar noemt. De romeinse mijl bedraagt 1.48 km.; 80 mijlen zijn 115 km. Het is echter waarschijnlijker, dat Caesar gallische mijlen bedoelt, daar hij het gebied vermoedelijk nog niet uit eigen aanschouwing kende en de bijzonderheid misschien afkomstig is uit een mededeling van inheemse afkomst. Omgekeerd op basis van een gallische mijl zijn 80 mijlen 177 km. De afstand van 130 km. tussen Oise en de zee is hemelsbreed; de lengte van de huidige weg, waarin dus een deel van de grilige loop der rivier verdisconteerd is, bedraagt 203 km. Het voorkomen van veel lussen tussen de uitmonding van de Seine en Parijs heeft vanaf de prehistorische tijden geleid tot een groot aantal wegen in dit gebied, waardoor de kennis dier wegen en de berekening van de afstand niet nauwkeurig kunnen zijn. Er waren wegen, die de rivierbochten getrouw volgden; andere wegen leidden met talloze rivierovergangen rechter tot het doel. Weer andere vermeden de bochten en lagen verder van de rivier af; hier waren door het geaccidenteerde terrein dikwijls andere omwegen geboden ⁴⁾. Er is dus alle reden om de door Caesar genoemde afstand tussen de mond van de Oise en de zeekust als juist te accepteren.

Rest nog het verband te verklaren tussen Maas en Rijn. Hoe kan de Maas een deel van het water van de Rijn ontvangen hebben? Allereerst zij opgemerkt, dat de romeinse auteurs geen

nauwkeurige kennis schijnen gehad te hebben, althans in onze ogen, van de loop der rivieren. Uit tal van teksten blijken zij in de mening, dat al die rivieren aan elkander verbonden waren; de topografische geografie beheersten zij nog niet in de finesse, die wij gaarne hadden gezien. Zo zou men kunnen verklaren, dat Caesar mogelijk gedacht heeft, dat Rijn, Maas en Oise in elkander vloeiden en dit in Frankrijk, waar het lokaal verband van deze tekst ligt.

Caesar heeft dit niet alleen gedacht, doch geheel overeenkomstig de werkelijkheid geschreven. De Corbulo- en de Drusus-grachten zijn door verschillende teksten der klassieke geografisch met het Insula Batavorum verbonden. In ons land zijn deze waterwerken tot heden niet teruggevonden, al zijn er diverse pogingen gedaan om tot een aanvaardbare localisatie te komen. Deze werken lagen, evenals het Insula, in Frankrijk!

Laten wij beginnen met de juiste plaats te zoeken van de dam van Drusus, omdat de berichten hierover de meeste kans bieden om in te dringen in een fataal misverstand. Nadat de Germanen, de hulptroepen van Civilis, verslagen waren, ontbood Cerialis een legioen uit Spanje. Civilis werd door de Chauken gesteund. Dan vervolgt Tacitus: „Hij durfde echter niet de stad der Bataven gewapenderhand te verdedigen; daarom namen zij mede, wat zij konden dragen en staken de rest in brand. Civilis week uit naar het Eiland. Wetend dat de Romeinen geen schepen hadden om een brug te slaan en het leger niet op een andere manier over de rivier gezet kon worden, verbrak hij de dam, die door Drusus Germanicus was gemaakt, en liet hij de Rijn zich uitstorten in de snelle bedding, waardoor hij naar Gallië stroomt, terwijl het water wegbrak, wat er (van de dijk) nog over was. Zo had als het ware door het afbuigen van de stroom een geringe bedding tussen het Eiland en de Germanen aan dit gebied het aanzicht van een continent gegeven” 5).

Bij het ontleden van deze tekst moeten allereerst de gronden worden uiteengezet, waarom de dam niet in verband met de nederlandse Betuwe kan hebben gestaan. In de tekst ligt een nauw geografisch verband tussen Gallië en Germanië opgesloten; het contactpunt van beide is het Eiland der Bataven. Dit blijkt uit de rivier als grens tussen Gallië en Germanië en uit het feit, dat het Insula één vasteland uitmaakte met Germanië. Hierdoor en door de toegepaste interpretaties, die dikwijls de kracht der woorden te boven gingen, werd gesuggereerd dat de Waal de noordelijke grens van Gallië zou zijn geweest. Deze opvatting is niet houdbaar; dit zal met tal van details worden aangetoond. Als men het noorden van Gallië ter juistere plaatse stelt, namelijk in het noorden van Frankrijk of het zuiden van

België, dan is daardoor al evident, dat de beschrijving door Tacitus van Civilis' operatie niet in Nederland past.

Op Nederland geïnterpreteerd, zou de tekst moeten wijzen op de Rijn en de Waal. Dit wordt afdoende weerlegd door de andere teksten over de waterwerken van Drusus en Corbulo, waarop wij nog nader zullen ingaan. Want het moet toch wel voor zeker worden gehouden, dat de dam van Drusus zoniet in onmiddellijk, dan toch minstens in verwijderd verband heeft gestaan met zijn kanaal. Doch ook intern bevat de tekst voldoende aanwijzingen, dat hij niet op de Betuwe toepasselijk is. Door de woorden „Rhenumque prono alveo in Galliam ruentem”, dat de Rijn naar Gallië stroomt, wordt de mogelijkheid van interpretatie op Nederland volkomen uitgesloten. Met dit onderdeel van de tekst zou de Waal bedoeld zijn die, zo werd gezegd, het noorden van Gallië raakte; hierdoor was het „naar Gallië stromend” tenminste in schijn veilig gesteld. De gehele tekst heeft men als volgt opgevat: Drusus had in de buurt van Kleef, althans bij de splitsing van Rijn en Waal, een dam in de rivier gelegd met het doel, de noordelijke arm der rivier, de Nederrijn en/of de IJssel, méér water te laten toekomen en de Waal minder water te geven. Toen Claudius Civilis de dam verbrak, zat bij hem de intentie voor de Waal weer méér water te geven, zodat het Insula Batavorum zijn natuurlijke bescherming terug kreeg, omdat men meende, dat het vanuit het zuiden door de Romeinen werd bedreigd. Houdt men echter rekening met alle elementen van de kontekst, dan kan, hoezeer ook de tekst voor verschillende uitleg vatbaar is, juist de voorgaande opvatting er niet uit worden afgeleid. De duidelijk uitgedrukte tegenstelling tussen het gebied van Gallië en dat van Germanië spreekt dit ten stelligste tegen. Lag in Nederland Gallië ten zuiden van de Waal en Germanië ten noorden daarvan, dan kan de Waal, die om de vermindering van de watertoevoer als een „geringe bedding” wordt genoemd, aan dit gebied niet het aanschijn geven van een continent, samenhangend met Germanië, want dit vasteland werd op korte afstand van de drooggelegde rivier weer door de Rijn en de IJssel afgebroken, die immers méér water kregen toegevoerd, waar een natuurlijke barrière derhalve werd verzwaaard. Het motief, om door de drooglegging van een rivier twee vastelanden aan elkander te verbinden, spreekt niet aan, als een kleine strook van enkele kilometers breed bij een gebied wordt gevoegd. Is Gallië geëindigd ten zuiden van de Waal? Als de Betuwe inderdaad het Eiland der Bataven was, dan heeft Gallië zich uitgestrekt tot aan de Nederrijn! Het lijkt toch niet de minste twijfel, dat het Insula bij Gallië behoorde en dat de Bataven Galliërs waren. De ingreep op de waterstand der rivier zou men derhalve minstens op de

Rijn ten noorden van de Betuwe moeten denken, zo men de gehele tekst enigszins aanvaardbaar op de Betuwe wil uitlegen. Doch dan gaat de interpretatie ten aanzien van de Waal zóver teniet, dat ook dit niet meer houdbaar is. Want de rivier, die door de ingreep van Civilis bevoordeeld werd, liep naar Gallië; en dit moet beslist de Waal zijn geweest, wil de tekst van Tacitus nog enige kans maken voor Nederland. Al de elementen van de tekst, namelijk: de Rijn, de snelle bedding, Gallië, het Eiland der Bataven, stellen zulke onoverkomenlijke moeilijkheden bij de interpretatie op de Betuwe, dat de verklaring van één onderdeel door een ander wordt tegengesproken. Wij vermelden slechts pro memorie, dat de nederlandse historici gekomen zijn tot ver van elkander afwijkende verklaringen in de pogingen om de tekst op de Betuwe passend te maken. En geen wonder! De geografische situatie ligt in Nederland precies omgekeerd dan zoals zij behoorde te liggen; de verschillende elementen uit de mededeling van Tacitus waren onmogelijk logisch passend te krijgen. Waar het kernpunt der interpretatie-mogelijkheden ligt blijkt volkomen, als de tekst op het Insula Batavorum in Frankrijk wordt toegepast, waar de samenstellende elementen in de juiste geografische verhouding liggen.

De geografische situatie in Frankrijk is immers een volledige antipode van die in Nederland. Het Eiland der Bataven ligt ten zuiden van de andere genoemde elementen; de rivier in kwestie ten noorden van het Insula; daar ligt het contact met Germanië op de juiste plaats. Hierdoor vallen alle moeilijkheden vanzelf weg. Civilis verbrak de dam van Drusus; dit had tot gevolg dat een arm van de gallische Rijn zijn vroegere loop hernam in de „snelle bedding” naar Gallië. Tot volledig begrip van de tekst moet het einde tot uitgangspunt genomen worden. Tacitus schrijft: „Zo had als het ware door het doen afbuigen van de stroom een geringe bedding aan dit gebied het aanzicht van een continent gegeven”. Met andere woorden, de rivier, die was afgedamd, kreeg zo'n geringe toevoer van water, dat zij geen obstakel van betekenis meer was en dat als het ware het Eiland der Bataven bij het vasteland van Germanië werd aangesloten, daarvan niet meer gescheiden door een grote rivier. Het franse Insula was na de nederlaag van Civilis in het zuiden en het oosten voldoende beschermd door de Seine en de Oise; de Romeinen hadden immers geen schepen om het te bereiken. In het noorden echter, waar het Eiland grensde aan de streken van Germanië, was de Somme door de dam van Drusus in de Rijn gedeeltelijk afgedamd, zodat er slechts een kleine bedding was overgebleven, die tot zulke minimale proporties was teruggevallen, dat het Eiland der Bataven met het gebied van de Ger-

manen als één vasteland beschouwd kon worden. Dat de Rijn in het noorden van Frankrijk liep, heeft hier mogelijk nog de schijn van een losse veronderstelling, doch dit zal straks nader bewezen worden.

In de laatste zin van Tacitus' tekst is geen activiteit van Civilis bedoeld; dit staat vast door de voltooid verleden tijd van „fecerat”. Het feit, hierin medegedeeld, ligt in tijdsorde vóór de ingreep van Civilis. Drusus had bewerkt, dat er tussen het Eiland der Bataven en het gebied der Germanen slechts een geringe bedding was gebleven, die in tijden van vrede een winstpunt was, doch een aanzienlijk gevaar als het Eiland van buiten werd bedreigd, hetgeen nu het geval was. Door het verbreken van de dam werd de vroegere Rijn-arm ten noorden van het Eiland hersteld. Het noorden is hier dwingend; zowel in Frankrijk als in Nederland moet het raakpunt tussen Gallië en Germanië ten noorden van het Insula worden gezocht. Hierdoor wordt klemmend aangetoond, dat de situatie in de Betuwe omgekeerd ligt, waar de Waal ten zuiden van het geïnterpreteerde Insula stroomt. De tekst is derhalve niet op de Betuwe toepasbaar. Hij kan bovendien in Nederland onmogelijk op verdere afstand worden gezocht, want de onmiddellijke nevengeschiktheid van de dam en het Insula wordt door Tacitus al te stellig aangegeven.

Tacitus drukt een scherpe tegenstelling uit tussen de „pronus alveus” en de „tenuis alveus”. Slaat dit op één of op twee rivieren? Deze vraag is niet van overwegend belang voor de gehele interpretatie; van de andere kant echter kan een verschillend antwoord toch van invloed zijn op de detailpunten. Met „pronus alveus” en „tenuis alveus” is één en dezelfde rivier bedoeld; door de dam van Drusus kreeg deze rivier een aanzienlijke vermindering van water, zodat zij voldoende had aan een geringe bedding; nadat Civilis de dam verbroken had, hernam de rivier de snelle loop, equivalent met volle bedding.

Uit het voorgaande staat vast, dat de dam van Drusus in Frankrijk lag; hij sloot de Somme geheel of gedeeltelijk af. Een nauwkeuriger localisatie van deze dijk kan van ons niet worden verlangd; dit punt moeten wij aan de franse historici overlaten. Voor ons betoog is dit detailpunt niet van belang; wij kunnen volstaan met aan te tonen, dat de dam niet in Nederland lag. Over de kanalen van Drusus en Corbulo zouden wij ons derhalve niet druk meer behoeven te maken, want het is klaarblijkelijk dat deze in de nabijheid van de dam lagen, of minstens dat zij daarmee een waterstaatkundig verband hielden. Toch willen wij ook de teksten over de kanalen van de Romeinen nagaan, teneinde elke twijfel weg te nemen aan de juistheid van onze interpretatie en aan te tonen, dat onze opvatting volledig

bevestigd wordt door alle onderdelen, die helaas tot heden in romeins Nederland waren gedacht.

Over de dijk en de grachten van Drusus en Corbulo worden wij door meerdere teksten der klassieke vrij nauwkeurig ingelicht. Tacitus verhaalt in zijn Annales ⁶): „Toen er rust in Germanië heerste en (Corbulo) zijn soldaten niet in vadsigheid wilde laten vervallen, nam hij het werk op, dat Drusus vóór 63 jaren onvoltooid had laten liggen: een dijk om de Rijn te bedwingen. Hij verbond de Moezel en de Saône door een gracht, zodat de legertroepen door de zee (Middellandse Zee) over de Rhône en de Saône konden varen, vandaar door het kanaal naar de Moezel en de Rijn, vanwaar zij de Oceaan konden bereiken. Zo werden de moeilijkheden der reizen vermeden”.

Ook deze tekst heeft men „pour le besoin de la cause” naar Nederland getrokken, want het was duidelijk, dat de gracht van Corbulo en die van Drusus bij elkander horen, althans vrij dicht bij elkander gelegen moeten hebben. Het is echter een raadsel, hoe men het aangedurfd heeft om deze tekst, die het kanaal van Corbulo toch stringent tussen Saône en Moezel localiseert, naar Nederland te verplaatsen, al is deze historische mening meer bij wijze van overlevering ontstaan en vastgehouden dan op directe interpretatie van de klassieke schrijvers. In dit opzicht is de tekst verblindend helder; andere punten moeten even toegelicht worden. Uit de tekst van Caesar bleek, dat Rijn, Maas, Oise en Seine een verbinding met elkaar hadden. Doch in de tekst van Tacitus worden de westelijke rivieren niet genoemd; hier wordt de indruk verkregen, dat de rivierverbinding hoofdzakelijk op het noorden was gericht, ofschoon men zich bij deze tekst terstond mag afvragen welke oceaan bedoeld was. Hoogstwaarschijnlijk heeft Tacitus eerder het Kanael voor ogen gehad met de verbindingen naar Britannië dan de Noordzee. Doch dit kan niet dwingend uit deze tekst alleen worden afgeleid, evenmin trouwens als het tegendeel. Het wordt echter belicht door een andere tekst van Tacitus; in zijn Germania (1.) schrijft hij dat „de Rijn in de Raetische Alpen ontspringt .. naar het westen afbuigt en in de zuidelijke oceaan stroomt”. De naam van zuidelijke oceaan, die kennelijk tegenover de noordelijke staat, kan enkel op het Kanaal en de Atlantische Oceaan betrekking hebben.

Zelfs zonder deze verhelderende tekst moet aangenomen worden, dat Tacitus de westelijke richting bedoelde bij het aangeven van de weg voor de legers. Want als de Romeinen de zeeweg door de Middellandse Zee en de rivieren prefereerden boven de reizen over land of de lange weg om Spanje over de Atlantische Oceaan, dan hebben zij ongetwijfeld veel belang gehecht aan een rechtstreekse verbinding te water met het westen van

Frankrijk, waar zij toentertijd ontegenzeggelijk meer belangen hadden dan in Nederland en de zee aldaar. Dit ligt zelfs in de tekst van Tacitus opgesloten; Corbulo „voltooide” immers het werk, dat door Drusus begonnen was. Deze had, gelijk bekend is, een operatie-basis in het land der Bataven. Hij heeft dus een verbinding gehad tussen de Oise via de Maas met de Rijn. Het voltooiën moet in deze zin opgevat worden: de verbinding tussen Rijn en Seine bestond reeds. Corbulo voltooide het werk, dan kennelijk als één groot plan was opgezet, door het kanaal tussen Saône en Moezel, zodat de legers een onafgebroken waterweg tussen Rome en de Seine hadden. De gracht van Corbulo lag in Frankrijk; hoe kon zij, als de Drusus-gracht in Nederland lag, de voltooiing van deze zijn?

Het slot van Tacitus' tekst verklaart dit nog nader: „sublatisque itineris difficultatibus navigabilia inter se occidentis septentrionisque litora fierent; zodat de moeilijkheden der reizen werden opgeheven en de westelijke en noordelijke kusten onderling bevaarbaar werden”. De toepassing van deze tekst op Nederland, waarbij hij tevens begrensd werd tot het westen en noorden van dit land, heeft een groot aantal moeilijkheden opgeleverd. Niet erg aannemelijk is de opvatting dat Tacitus bedoelde, dat de moeilijkheden der reizen over land vermeden konden worden door een kanaal, dat Maas en Rijn ergens in Nederland verbond. Nog minder aannemelijk is de opvatting, dat deze verbinding binnendoor en over land bedoeld was om de weg over de Noordzee te vermijden, bij Nederland slechts zeer gering, terwijl men zich mag afvragen, welke gevaren er eventueel aan deze kleine zeeweg verbonden konden zijn. De mededeling van Tacitus moet in groter verband worden gezien. Door de gracht van Corbulo kreeg de Rijn een rechtstreekse verbinding met de Rhône. Vanaf de Rijn hadden de Romeinen een verbinding met het noorden, vanzelfsprekend; maar ook met het westen door het kanaal van Drusus. Met het westen bedoelt Tacitus dus geenszins het westen van Nederland, dit was immers reeds begrepen in zijn noorden. Met het westen duidde hij het westelijk deel van Noord-Frankrijk aan, dat een waterverbinding had met de Rijn. De „navigabilia litora”, de bevaarbare kusten kunnen niet gelocaliseerd worden op het kleine stukje zeekust in Nederland tussen de rivieren, maar zij waren: de kust van Nederland, België, Frankrijk en vooral de franse kust in de Middellandse Zee, die nu van binnen uit te bereiken waren en niet meer over zee bevaren behoeften te worden. Bij deze verbinding is het motief tot het vermijden van moeiten en gevaren sprekend; aan het kleine deel van de Noordzee, waar deze tekst is gelocaliseerd, is dit motief redelijkerwijs niet aan te nemen.

Nog nauwkeuriger worden wij over de Drusus-gracht ingelicht door enige teksten, waar maten zijn genoemd. Tacitus zegt 7): „Om de soldaten niet in ledigheid te laten vervallen, liet hij tussen Maas en Rijn een gracht graven ter lengte van 23 mijlen”. En Dio Cassius geeft de volgende tekst 8): „Nadat het leger hem was toevertrouwd, heeft hij het terdege geoefend; na vrede gesloten te hebben, liet hij de streek tussen de Rijn en de Maas doorgraven, ongeveer 70 stadiën, opdat de rivieren niet meer bij vloed van de oceaen terugstromend, buiten haar oevers zouden treden”. De lengte, die Tacitus noemt, komt neer op een afstand van 44 km.; de 170 stadiën van Cassius vormen 32 km. Vermoedelijk wordt in beide teksten toch hetzelfde werk bedoeld; in terloopse mededelingen van verschillende schrijvers kan men immers geen landmeetkundige juistheid en gelijk-luidendheid verwachten. Tussen Maas en Rijn in Nederland is deze afstand nergens in te passen, waar met enige redelijkheid een verbinding tussen de rivieren gedacht zou kunnen worden, die tevens een waterstaatkundige betekenis of strategische strekking zou hebben. Het einde van de tekst van Cassius vraagt om een verklaring. Hij verzwijgt de functie van de gracht voor het legertransport maar deelt mede, dat het werk aangelegd was op waterstaatkundige motieven. Mogelijk geeft Cassius een a posteriori-verklaring, die niet berust op de feiten. Het is echter evengoed mogelijk, dat naast het belang van de rivierverbindingen voor het transport ook een waterstaatkundige berekening heeft gestaan. De Rijn moet ten tijde van de Romeinen een zodanige watertoevoer hebben gehad, dat hij een belangrijke aftapping kon lijden. Die overvloedige toevoer gaf in de kuststrekken een opstuwing van water, zodat de rivier bij vloed werd teruggedreven en het land overstroomde. Kennelijk heeft Cassius hier de nederlandse kust op het oog. De Rijn werd door de Drusus-gracht belangrijk ontlast; als de klassieken zelfs de naam van Rijn meegetrokken hebben naar de rivieren in Frankrijk, dan blijkt daaruit, dat een aanzienlijk deel van het water uit de Rijn naar het westen werd afgeleid. De overstromingen kunnen ook daarom niet licht in Frankrijk hebben plaats gevonden, wijl de franse rivieren juist méér water kregen toegevoerd dan voorheen; hier lag derhalve geen noodzaak voor een werk tegen overstromingen. Het gegeven moet wel op de noordelijke Rijn slaan.

Ook dit moet weer in groter verband worden gezien. De al te overvloedige toevoer van water uit de Rijn naar Nederland kon immers niet aan banden worden gelegd door dit water te verdelen over de nederlandse rivieren Waal, Nederrijn en IJssel, eventueel Maas. Nog daargelaten, dat de natuur zelf voor een evenredige verdeling van de toevoer zorgde, die mogelijk door

mensenhand verbeterd kon worden maar zich niet, tenzij door middel van geweldige werken, fundamenteel veranderen liet. Werd de Waal ontlast om de overstromingen in de kuststreken tegen te gaan, dan zouden de andere rivieren boven hun natuurlijk bevattingvermogen zijn bezwaard. Het peil der rivieren en de stand van de zee in het westen en noorden van Nederland verschillen niet zoveel van elkaar, dat er overstromingen aan de westkust kunnen worden tegengegaan door meer water af te voeren naar het noorden; de overstromingen zouden immers slechts worden verplaatst. Het gehele stroomgebied van de noordelijke Rijn werd ontlast door een kanaal, dat ver zuidelijk lag en het overtollige water naar een geheel ander gebied dan het bedreigde leidde.

Suetonius ⁹⁾ verhaalt: „De noordelijke oceaan heeft hij als eerste der romeinse veldheren bevaren; aan de overzijde van de Rijn door een verbazend machtig werk nieuwe grachten laten aanleggen, die nu nog altijd de Drusus-grachten worden genoemd”. De overzijde van de Rijn is hier duidelijk van romeins standpunt uit gezien; derhalve aan de westelijke zijde van de Rijn. In deze tekst ligt een zodanig nauw verband tussen de Drusus-gracht en de Noordzee aangeduid, dat het kanaal met aannemelijkheid in Nederland kon worden gedacht. Maar Tacitus heldert deze schijnbaar gewichtige opwerping afdoende op. In de Annales ¹⁰⁾ geeft hij het volgende: „Toen eindelijk de vloot aangekomen was (uit de samenhang blijkt, dat dit het land der Bataven was), voer Germanicus de gracht door, die naar Drusus genoemd was, en vervolgens voer hij in een voorspoedige tocht door meren en de oceaan naar de rivier de Eems”. Kan er in de Betuwe, want Germanicus vertrok vanuit het Insula, een plaats worden gedacht, waar de Romeinen gebruik moesten maken van een kanaal om de Noordzee te bereiken, of eventueel door middel van dat kanaal een rivier, die verbinding gaf met de zee? Hier hadden de Romeinen te kust en te keur verbindingen met de zee, terwijl de nederlandse rivieren zeker bevaarbaar waren voor hun rivierschepen. Waarom dan nog een kanaal? Uit vele teksten blijkt, dat het kanaal van Drusus, rechtstreeks of zijdelings, met het Insula Batavorum in verbinding stond. Waar kan dit in de Betuwe of in Nederland met enige schijn van juistheid worden staande gehouden, als men de andere geografische bijzonderheden niet uit het oog verliest. Nog daargelaten, dat in deze vroege periode der romeinse bezetting, die voor Nederland niet of nauwelijks blijkt, een belangrijke vlootbasis in de Betuwe als hoogst twijfelachtig moet worden beschouwd. De tocht van Germanicus naar Germanië heeft gelopen van het Insula Batavorum over Oise, Maas, Rijn, vandaar over Nederland, de Noordzee naar de Eems. Uit de

tekst blijkt ten overvloede, dat deze reis geheel per schip werd afgelegd.

Een huidige verbinding tussen Saône en Moezel wordt gevormd door het Canal de l'Est. Wij hebben geen gegevens om te beoordelen, of dit kanaal een onmiddellijke opvolger is der gracht van Corbulo. Toch illustreert het — en dit is meer dan voldoende — dat het in waterbouwkundig opzicht mogelijk was, de twee rivieren aan elkander te verbinden. Er is dus alle reden om de tekst van Tacitus als juist te aanvaarden. Het huidige Marne-Rijn-Kanaal vormt een verbinding tussen Rijn, Moezel, Maas, Marne, Aisne en Oise. Ook dit bewijst, dat de rivierverbindingen mogelijk waren. Daar het kanaal van Corbulo de voltooiing was van het werk van Drusus, moeten de twee werken niet te ver van elkander gezocht worden. In Frankrijk vormen zij inderdaad één waterstaatkundig plan, waarvan de onderdelen elkander aanvullen.

Een zeer gewichtige bron voor de kennis der woonplaats van de Bataven en de ligging van het Insula is Tacitus' relaas over de opstand der Bataven in de jaren 69 en 70. Tengevolge van de localisatie der Bataven in de Betuwe is aan de opstand een oriëntatie gegeven, die de verschillende taferelen plaatst tussen Nijmegen en Keulen. In haar geheel is deze richting onjuist gezien; de strijd heeft zich afgespeeld tussen de franse zee kust en Mainz. Sommige plaatsen, die in Tacitus' verhaal worden genoemd, zijn onbetwistbaar; aan de ligging van Mainz en Keulen kan niet worden getwijfeld. Doch het Insula, de daarin genoemde vestingen of steden, en vooral de vesting Vetera, die in het verhaal een belangrijke plaats inneemt, zijn ten onrechte in het noorden gedacht. Begrijpelijkerwijs kan geen genoegen worden genomen met het intuïtieve inzicht, dat de opstand geografisch onjuist is gelocaliseerd. Uit Tacitus' verhaal zijn tal van aanwijzingen voor deze opvatting te putten.

Vooreerst moet er een kapitaal vraagteken worden gezet naast het aangenomen feit, dat de bevolking der Betuwe omstreeks het jaar 69 in zodanig aantal en van zodanig potentieel zou zijn geweest, dat zij een opstand tegen de Romeinen aandurfde. In de Betuwe, waar de romeinse bezetting slechts geringe sporen heeft nagelaten, in verhouding tot de rest van Nederland zelfs opvallend weinig, kan ten tijde der Romeinen geen bevolking worden verondersteld, die zoveel mankracht had opgeleverd, dat minstens zeven legioenen ertegen ingezet moesten worden. Want al had Civilis steun van enige gallische stammen, toch blijkt, dat hij met de Germanen het overwegend grootste deel van de strijd heeft moeten voeren, dat de Bataven nog stand hielden, toen de andere gallische stammen zich hadden terug-

getrokken, en dat derhalve de Bataven een aanzienlijke militaire macht bezaten. Het is verre van reëel deze mogelijkheden in de Betuwe aan te nemen. Deze met de logica strijdende konsekwentie geldt niet voor het franse Insula, dat ongeveer zeven maal groter is dan de Betuwe.

De opstand der Bataven werd een gallische zaak. Hierover laat Tacitus niet de minste twijfel bestaan. Civilis haalde persoonlijk andere Galliërs over om hem te steunen. De gevestigde historische mening neemt aan, dat Civilis in de Betuwe een opstand begon en dat hij diverse stammen in Gallië, waaronder met name genoemde in het midden van Frankrijk, mee wist te krijgen. Dit is kortweg absurd. Als Civilis steun zocht, dan lag het zowel om organisatorische als om strategische redenen voor de hand, dat hij de naburen der Bataven in de opstand trok, maar niet de stammen, die op grote afstand van het Insula woonden. De Belgae, die een positie innamen tussen de Betuwe en het noorden van Frankrijk, bleven de zijde van Rome houden. Civilis' opstand, in de Betuwe begonnen, zou zich niet, zoals toch logisch is, in de naaste omgeving verbreed hebben, maar over een grote afstand naar andere gebieden zijn oversprongen. Dit kan niet staande worden gehouden.

De tot heden gevolgde interpretatie kreeg ogenschijnlijk enige steun, omdat Tacitus als het ware de Bataven op één lijn stelt met de Germanen. Meerdere malen worden de Bataven naast de Germanen genoemd en met deze geallieerd. Hieruit is zelfs de overtuiging ontstaan, dat de opstand der Bataven primair een revolve was van Germania Inferior. De juiste opvatting is echter, dat Civilis zijn opstand begon in het franse Insula en dat hij, zelfs vóór de steun der gallische stammen, hulptroepen ontving van de Germanen, die dicht bij zijn gebied, in het noorden, gevestigd waren. Wanneer het voornaamste accent wordt gelegd op de opstand der Germanen, wordt een interpretatie toegepast, die niet op Tacitus steunt. De Bataven waren de aanstokers van de opstand; deze begon op hun initiatief en breidde zich onder andere gallische stammen uit. Als Tacitus de Bataven in zekere zin naast de Galliërs schijnt te stellen, dan houdt dit geenszins in, dat hij hen ook buiten de Galliërs begreep. Want op andere plaatsen noemen Caesar en Tacitus de Bataven duidelijk onder de Galliërs en door beide auteurs wordt het Insula Batavorum als een deel van Gallië aangeduid.

Het globale verhaal van Tacitus over de opstand der Bataven mogen wij als bekend veronderstellen; voor enige gedeelten ervan willen wij opnieuw de aandacht vragen. Bij het begin van de opstand, toen de Romeinen een eerste nederlaag geleden hadden, schrijft hij (Hist. IV, 15): „De bedreigde vestingen werden door de prefecten der cohorten in brand gestoken, omdat zij niet

verdedigd konden worden. De militaire tekens en wat er van het leger overgebleven was, werden in het bovenste deel van het Eiland verzameld, onder de aanvoering van Aquilius. Dit leger had meer de naam dan de kracht van leger; want na de ineensstorting der cohorten had Vitellius uit de naburige dorpen der Nerviers en Germanen slechts in geringe mate zijn manschappen kunnen aanvullen". De Romeinen waren aan de verliezende hand; zij verzamelden hun krijgsmacht in het „bovenste gedeelte — in superiorem insulae partem". De laatste woorden zou men ook kunnen vertalen met „het hoogste gedeelte"; eerder echter bedoelt Tacitus geografisch het bovenste deel, d.w.z. het meest noordelijk gelegen. Noch de éne, noch de andere vertaling is voor de Betuwe te aanvaarden. Hoger gelegen gronden, waar de verdediging gemakkelijker was, bestaan in de Betuwe niet. Evenmin is aan te nemen, dat de Romeinen zich in het bovenste deel der Betuwe veilig hebben gesteld. Als Civilis de Romeinen in de Betuwe een verpletterende slag had toegebracht, dan zou hij een slecht veldheer zijn geweest als hij rustig toegelaten had, dat zij zich in de onmiddellijke nabijheid opnieuw formeerden. Dit gebied, betrekkelijk klein en aan alle kanten beschermd door de rivieren, had hij toch volledig kunnen en moeten beheersen. Geheel anders was dit in het franse Insula. Dit is veel groter dan de Betuwe; het is derhalve geheel verklaarbaar, dat Civilis na de eerste inleidende slag het Insula nog niet geheel in handen had.

Van nog meer belang zijn de woorden: „e proximis Nerviorum Germanorumque pagis". Vitellius vulde zijn troepen aan met manschappen uit de naburige dorpen van Nerviers en Germanen. De Nerviers zijn tussen Schelde en Maas gelocaliseerd, op de beide oevers van de Sambre. Deze localisatie staat op teksten van Caesar en Tacitus buiten twijfel. Wil men uit het woord „naburige" nog niet terstond de nabuurschap van Nerviers en Bataven aannemen — dit ligt inderdaad niet dwingend in de tekst opgesloten — dan moet er minstens worden toegegeven, dat Vitellius deze manschappen recruteerde in de omgeving der plaats, waar hij zich toen bevond, namelijk dicht bij het toneel van het treffen tussen Romeinen en Bataven. De slag vond in het eerste begin van de opstand plaats. Het is gewoonweg niet aan te nemen, dat de Bataven, als zij in de Betuwe woonden, reeds zo spoedig tot vrijwel in het midden van Frankrijk zouden zijn doorgedrongen. Tenzij men zou willen beweren, dat Vitellius met manschappen der Nerviers naar de Betuwe getrokken is; doch dan gaat de zin van het „proximis" verloren en dit gedooft de bekende exactheid van Tacitus niet.

Waar het brandpunt van de opstand lag, komt nog sterker tot uitdrukking in een andere tekst van Tacitus (Hist. IV, 17):

„Germania stuurde gezanten, die hulptroupen aanboden. Civilis zocht met list en geschenken de bondgenootschap der Galliërs te verkrijgen. Hij zond de gevangen genomen prefecten der cohorten naar hun steden terug en aan de cohorten gaf hij de vrijheid heen te gaan of bij hem te blijven. Aan hen, die bleven, werd een eervol dienstverband aangeboden; zij, die weggingen, kregen buit van de Romeinen mede. In het geheim sprak Civilis met hen over het ongeluk, dat zij zoveel jaren geleden hadden, en dat zij een miserabele slavernij valselijk als een vrede hadden beschouwd. Ofschoon de Bataven tussen de schatplichtige volken een bevoorrechte plaats innamen, hadden zij toch de wapens tegen de overheersers van allen opgenomen en in de eerste slag was de romeinse macht verstrooid en overwonnen. . . . De bataafse ruitery had de gebieden der Aedui en der Averni gezuiverd. . . . Door eigen kracht zouden zij Gallië bevrijden”. In het laatste gedeelte citeert Tacitus klaarblijkelijk de beweringen van Civilis.

Door zijn optreden tegen de Romeinen bevond Civilis zich in een hachelijke positie; hij had immers ook moeten strijden tegen andere Galliërs, die in nog niet afgevalen cohorten aan de zijde van Rome streden. Deze moeilijkheid pareerde Civilis op niet onverdienstelijke manier, terwijl hij tevens de kans op een burgeroorlog zo gering mogelijk maakte. De prefecten, die om hun hoge positie waarschijnlijk het moeilijkst in hun trouw aan Rome aan het wankelen te brengen waren, zond hij naar huis. Waar de krijgsgevangenschap of de dood normaal zou zijn geweest, toonde Civilis een grote welwillendheid, die hem de sympathie bezorgde van de gallische stammen. De manschappen, die naar huis wilden, kregen zelfs geschenken mede; hierdoor werden zijn goede bedoelingen wijd en zijd over het land bekend. Het ontbrak Civilis niet aan psychologisch inzicht!

Het is niet duidelijk, wat Tacitus bedoelt met het ter sprake brengen van de Aedui en de Averni. Was dit een verovering der Bataven van ná het uitbreken van de opstand? Dit blijkt niet dwingend uit de woorden. Of bedoelde Civilis misschien, dat de bataafse ruitery zó krachtig was, dat zij vroeger — in dienst der Romeinen — gehele landstreken had beheerst en dat zij ook nu niet van een kleintje vervaard was? Deze laatste opvatting is niet zeer waarschijnlijk, omdat Civilis bij zijn pogingen, om de gallische krijgslieden voor zijn plannen te winnen, niet licht een voorbeeld zal hebben aangehaald, dat de Bataven andere streken van Gallië onderworpen hadden. Doch hoe men de zin ook wil verstaan, duidelijk is, dat hij niet met de bewoners der Betuwe in verband kan worden gebracht. De Aedui woonden tussen Loire en Saône; hun hoofdstad was Autun. De Averni woonden in Auvergne, tussen de rivieren

Loire en Garonne. Dat dáár een militair optreden der Betuwe heeft bestaan, moet op grond van institutionele en feitelijke onmogelijkheden worden afgewezen.

Bij het lokken van krijgslieden werpt Civilis zich op als paladijn van de gallische vrijheid. Civilis schakelt de Bataven geheel gelijk met de gallische stammen; hij stelt hen zelfs tot voorbeeld; hij sluit met de belofte, dat zij door eigen kracht Gallië zullen bevrijden. Als Civilis bewoner der Betuwe is geweest en leider van de opstandelingen aldaar, dan had hij er zeker baat bij dat hij steun kreeg van de gallische stammen. Maar dat in de Betuwe een opstand uitbreekt om Frankrijk te bevrijden, is op zijn zachtst gezegd hoogst dubieus. Men zou met enige moeite nog kunnen aannemen, dat de Betuwe in opstand is gekomen tegen de Romeinen; doch geen zinnig mens kan volhouden, dat dit in verhouding tot Gallië petieterige landje met de gedachte speelde, dat het Gallië ging bevrijden. Laten wij nuchter en kritisch blijven!

Tot de Treviër Montanus, die met een boodschap naar de Bataven gezonden was en die door Civilis werd overreed tot aansluiting bij de opstand, laat Tacitus Civilis spreken (Hist. IV, 32): „Zie, ik, prefect van één cohort, de Canninefaten en de Bataven, een klein deel van Gallië, wij hebben de nutteloze vestingen der Romeinen uitgeworpen of de versterkingen door het zwaard of de honger uitgeroeid. Tenslotte zal de vrijheid op onze durf volgen of wij zullen overwonnen hetzelfde (als u) zijn”. Een klein deel van Gallië; het was inderdaad slechts een klein deel, dat het vuur van het verzet in Gallië brandend hield. Op zich was dit deel belangrijk genoeg; het had althans voldoende mankracht kunnen opleveren, dat de romeinse legioenen geruime tijd met de opstand te stellen hadden, al moet hier eerlijkheidshalve aan worden toegevoegd, dat het romeinse leger tengevolge van interne moeilijkheden en politieke verwickelingen te Rome veel van zijn parate kracht verloren had. Doch het belangrijkste accent van deze tekst ligt hierin, dat er uit Civilis' eigen mond de uitspraak valt, dat hij Galliër was. De Canninefaten en de Bataven worden een klein deel van Gallië genoemd; het is overduidelijk dat in deze nevenschikking het geheel en het deel zijn uitgedrukt. Dat de Betuwe tot Gallië behoorde, moet om een groot aantal gegevens worden uitgesloten. De tot heden staande historische mening, die toch door een mystificatie was misleid, maar van de andere kant op onoverkomelijke geografische moeilijkheden stuitte, nam dit zelfs niet aan. De Canninefaten woonden evenmin op de nederlandse kust; zij volgen de Bataven getrouw naar de westkust van Frankrijk, want hun nabuurschap met de Bataven is in meerdere klassieke teksten onweersprekelijk uitgedrukt.

De opstand der Bataven, die zich vrij spoedig tot andere gal-lische stammen uitbreidde, was een gallische zaak. We mogen gerust zeggen, teneinde de geografische situatie nóg scherper te stellen: het was een franse zaak en geen nederlandse. Tacitus verhaalt (Hist. IV, 67), dat de Sequanen, die Rome trouw ge-bleven waren, slag leverden tegen Sabinus en de Lingonen. De Sequanen woonden aan de benedenloop van de Seine; de Lin-gonen tegen het Vogezengebergte. Na deze slag kreeg de sym-pathie der gallische stammen voor de opstand een ernstige in-zinking. Tacitus vervolgt: „Door de voorspoedige slag der Se-quanen kwam het geweld van de oorlog tot staan. Langzaam aan brak bij de civitates het inzicht door, dat het behoorlijk was de verdragen na te komen. De Remii gingen hierin voor; zij zonden boden uit met de uitnodiging om gezamenlijk te overleggen, of er aan de vrijheid of aan de vrede de voorkeur moest worden gegeven”. De bereidheid tot het beëindigen van de strijd werd nog aanzienlijk gesteund door het bericht, dat een nieuw leger der Romeinen op komst was; daarom kwamen de civitates van Gallië in Reims bijeen (Hist. IV, 68). Kan het nog duidelijker worden uitgesproken, dat de opstand een franse zaak was, geografisch beperkt tot het midden van het huidige Frankrijk?

Bijzonder leerzaam is de toespraak, waarmede Cerialis de Treveri en de Lingonen voor Rome terugwon. Hier interesseert ons niet de aanvechtbare politieke uiteenzetting, waardoor hij aan de romeinse bezetting van Gallië de meest idealistische motieven toeschrijft; wèl de andere bijzonderheden van zijn rede (Hist. IV, 73): „Uw land en dat der andere Galliërs zijn de Ro-meinen niet binnengedrongen uit begeerte. . . . Het is voldoende bekend, hoeveel oorlogen wij tegen de Kimbren en de Teu-tonen gevoerd hebben. Wij hebben de Rijn niet bezet gehouden om Italië te beschermen, maar opdat geen tweede Ariovistus zich van het rijk van Gallië meester zou maken. Geloof gij, dat gij méér bemind wordt door Civilis, de Bataven en de Bo-venrijnse volkeren dan uw vaders en grootvaders dit waren door hún voorouders? Want de Germanen hebben altijd dezelfde re-den om de rivier naar Gallië over te steken: hun begeerte en hun hebzucht. Zij willen hun gebieden verlaten, hun moerassen en woestenijen opgeven, om uw vruchtbare bodem en uzelf te bezitten”.

De tactiek van Cerialis was raak! Hij intrigeerde op de aloude vijandschap tussen Galliërs en Germanen en wilde bij zijn toe-hoorders de indruk wekken, dat de Bataven dezelfde onzuivere bedoelingen hadden als de Germanen altijd ten opzichte van Gallië hadden gehad. Er zat wel enige schijn van waarheid in deze suggestie; nu de gallische stammen, ongeveer de laatste,

die Civilis steunden, op het punt stonden van hem af te vallen, en Civilis nog slechts hulp kreeg van Germaanse troepen, die hoogstwaarschijnlijk hun anti-gallisch sentiment niet volledig konden bedwingen, mogelijk in hun aansluiting bij de opstand nevenbedoelingen tegen Gallië hadden, was de politieke situatie niet onbelangrijk gewijzigd. Erg nobel was de zet van Cerialis niet; hij deed de Bataven beslist onrecht aan door hen op één lijn te stellen met de aartsvijanden der Galliërs. Er blijkt immers uit niets, dat de Bataven de opstand waren begonnen uit zucht naar verovering of uit begeerte naar enige suprematie in Gallië. Begrijpelijk, dat Civilis en Classicus hierop antwoorden met een even onfraaie reactie, namelijk dat zij poogden Cerialis door middel van een valse brief te misleiden (Hist. IV, 75). De rede van Cerialis had haar doel bereikt; de gallische stammen vielen Civilis af. Zelfs de Germanen begonnen te twijfelen; nu zij als kleinere groep opstandelingen overbleven, vreesden zij door de Romeinen verpletterd te worden. In de leiding van de opstand rezen ernstige meningsverschillen.

Tacitus verhaalt (Hist. V, 20), dat de Romeinen het Eiland binnendrongen en daar met een viervoudig leger de plaatsen Arenacum, Batavodurum, Grinnes en Vada bezetten. Arenacum, het franse Eragny, Grinnes, dat zeer waarschijnlijk identiek is met het Grinnibus der Peutinger-kaart, en Vada zijn in Nederland niet gelocaliseerd. Tacitus plaatst deze steden *in* het Insula Batavorum; zij kunnen derhalve niet zomaar „ergens in Nederland” worden gezocht. De tekstkritiek, op de romeinse auteurs toegepast, is in talrijke punten niet met de nederlandse gegevens te rijmen. Deze tekst is een sprekend voorbeeld. Voor de veilige interpretatie moeten drie series van gegevens worden incengepast: de teksten, de kaart van Peutinger en de geografie van Nederland, deze laatste aangevuld met de oudheidkundige vondsten. In veel gevallen passen de stukjes der legkaart niet; de geografie van Nederland verzet zich. Door de teksten en door de kaart worden bijvoorbeeld veel gegevens dwingend geplaatst binnen de begrenzing van het Eiland. Bij de toepassing van meerdere gegevens op Nederland werd de circumscripctie van het Eiland overschreden; veel wat dwingend in het Insula Batavorum moet liggen, is in Nederland buiten de Betuwe gezocht. Het kapitale geografische detail, dat het gebied der Bataven een eiland was, komt hierdoor ernstig in de knel. Teneinde verschillende gegevens enigszins aannemelijk te kunnen verklaren, moest de Betuwe zelfs tot aan de zee kust worden doorgetrokken, doch hiermede ging het begrip van het eiland en de juistheid van de naam geheel verloren. Het lijdt niet de minste twijfel, dat het door Tacitus genoemde Arenacum het

franse Eragny is; de localisatie der andere plaatsen moeten wij aan de franse historici overlaten.

Nijmegen zou de plaats zijn van de stad der Bataven! Als het Eiland der Bataven de Betuwe is geweest, dan ligt Nijmegen op de verkeerde oever. Willen de raakpunten der mededelingen over de Bataven en het Insula op Nijmegen toepasselijk zijn, dan moet de stad in de Betuwe liggen. De doublure tussen Noyon en Nijmegen is in veel opzichten frappant; in dit punt, de plaats van Noyon *in* het Insula Batavorum en de ligging van Nijmegen *buiten* het geïnterpreteerde Insula, ligt een afwijking van doorslaggevend gewicht. Deze kan niet worden teniet gedaan door de geforceerde verklaring, dat de Bataven ook op de zuidelijke oever van de Waal woonden; een verklaring overigens, die door geen enkele historische tekst wordt gesteund.

De laatste episode uit de strijd van Civilis tegen de Romeinen, namelijk het samentreffen der vloten op de rivier, kan eveneens met volledige zekerheid in Frankrijk gelocaliseerd worden. Tacitus beschrijft deze plaats als (Hist. V, 23): „spatium velut aequoris electum, quo Mosae fluminis os amnem Rhenum Oceano adfundit”. Op zichzelf beschouwd is deze zin moeilijk begrijpelijk op Frankrijk; vandaar dan ook, dat de plaats gezocht is geworden bij de samenvloeiing van Maas en Waal bij Gorkum. Een letterlijke vertaling geeft de zin goed weer en doet volledig recht aan de gedachtegang van Tacitus: „een brede watervlakte, waar de mond van de Maas de rivier de Rijn in de Oceaan uitstort”. De samenhang tussen de rivieren Rijn, Maas en Oise in het noorden van Frankrijk is door de teksten van Caesar en Tacitus duidelijk geworden. Hier gaat Tacitus iets verder; hij stelt het voor, alsof de Maas doorloopt tot aan de mond van de Oise. Bijzonder vreemd is dit niet; op een andere plaats doet hij namelijk hetzelfde. Wel voegt hij dáár erbij, dat de inwoners deze rivier de Vahalis noemen. Dezelfde gedachte ligt in de bekende tekst van Caesar opgesloten, die de Vahalis ook als een deel van de Maas, casu quo van de Rijn beschouwde. Vat men de uitdrukking van Tacitus op een andere manier op, dan is er nog minder reden tot verwondering. Immers er kan gelezen worden — en de tekst verzet zich hier-tegen niet —: waar de Rijn door de Maas naar de Oceaan stroomt. De plaats, die Tacitus bedoelt, lag derhalve aan de samenvloeiing van Oise en Seine; wij kennen haar onmiddellijk terug als de omgeving van Conflans-Ste.-Honorine, dat ook voor de Batua en de Noormannen een belangrijk punt van aanwijzing is geweest.

Door deze bijzonderheden uit Tacitus' verhaal van de opstand der Bataven blijft er niet de minste presumptie meer over, dat de gehele strijd of een onderdeel daarvan in Neder-

land gelocaliseerd kan worden. Zelfs de omgeving van Xanten moet volledig worden afgeschreven; het is reeds even zeker, dat hier niet de plaats van het Vetera kan zijn geweest. De localisaties, waardoor met meerdere of mindere aannemelijkheid andere geografische details van de strijd in onze streken waren geplaatst, behoeven niet meer weerlegd te worden. Deze terloopse mededelingen van Tacitus houden geen aanduidingen in, die de interpretatie ten gunste van Nederland nog kunnen redden. Het localiseren van deze details moet eveneens aan de franse historici worden overgelaten; hiervoor is vanzelfsprekend een nauwkeurige kennis der geografie en topografie van Frankrijk nodig.

In andere teksten geeft Tacitus waardevolle ophelderingen over het Insula Batavorum. De vestiging der Bataven in hun nieuwe vaderland beschrijft hij aldus ¹¹⁾: „Toen de Bataven zich over de Rijn begaven, waren zij een deel der Chatten, dat door onenigheid in de stam verdreven werd. Zij vestigden zich op de uiterste gebieden van de gallische kust in streken die nog niet bevolkt waren en bezetten een daar gelegen eiland, dat van voren door de zee wordt begrensd en aan de zijden en in de rug door de Rijn wordt omspoeld”. De bijzonderheden van deze tekst passen niet op de Betuwe. Eerstens ligt dit landschap noch op de gallische kust, noch aan de zee; als eiland zou het er nog mee door kunnen, maar niet als een eiland, dat aan één kant aan de zee ligt. Het franse Insula ligt wel aan de zee; het wordt door de rivieren Seine, Oise en Somme van het vasteland gescheiden. De ineenvloeiing der rivieren en de naam Rijn is inmiddels duidelijk geworden. Uit de beschrijving blijkt, dat Tacitus er vier kanten onderscheidde: een voorkant, een rugkant en twee zijden. Hier denkt men aan een rechthoek. Die is in de Betuwe in het geheel niet te vinden, waar de splitsing van Waal en Rijn geen kant, maar een spits toelopend land laat zien en aan de westelijke zijde het land zich verliest in een warreling van wateren en gronden. Eén blik op de kaart van het franse Insula laat zien, dat dit een vrijwel rechthoekig grondgebied is, waar de genoemde zijden onmiddellijk naar voren treden.

Uit deze tekst heeft men trachten af te leiden, dat de Bataven zich ook, in de Betuwe dan, langs de linkeroever van de Waal gevestigd hadden. Nu gebleken is dat de Bataven niet in Nederland woonden, vervalt deze veronderstelling vanzelf. De mening, dat Gallië zich tot aan de Waal heeft uitgestrekt, een opvatting, die in het probleem van kapitaal belang is, moet op tal van gronden verworpen worden. Bij het bespreken van de opstand van Civilis hebben wij de onhoudbaarheid ervan reeds

aangetoond; op andere wijze kan evenwel met deze opvatting definitief afgerekend worden.

Wat Gallië was, geeft Caesar nauwkeurig aan in de eerste paragraaf van zijn boek. Het is niet overbodig zijn beschrijving nogmaals te geven, en de bijzondere oplettendheid ervoor te vragen, dat Caesar de grens tussen Gallië en Germanië niet van zuid naar noord, doch van oost naar west localiseert. Caesar zegt: „Gallië is in zijn geheel verdeeld in drie delen, waarvan het ene bewoond wordt door de Belgae, het tweede door de Aquitaniërs en het derde door hen, die in hun eigen taal Kelten worden genoemd, in de onze Galliërs. . . . De Galliërs worden door de Garonne van de Aquitaniërs gescheiden, door de Marne en de Seine van de Belgae. . . . Verder wonen zij (de Belgae) het dichtst bij de Germanen, die aan de overzijde van de Rijn verblijven, met wie zij onophoudelijk oorlog voeren. . . . Het gedeelte, waarvan gezegd is dat het door de Galliërs wordt bezet, begint aan de rivier de Rhône; het ligt tussen de rivier de Garonne, de Oceaan en het gebied der Belgae. Van de streken der Sequanen en Helvetiërs reikt het tot aan de rivier de Rijn; het ligt in het noorden. Het gebied der Belgae begint aan de uiterste streken van Gallië; zij behoren tot het benedenste deel van de rivier de Rijn en bezetten het noordelijke en het oostelijke grondgebied. Aquitanië bestaat uit het gebied vanaf de Garonne tot aan het Pyreneeëngebergte en het deel van de Oceaan, dat aan Spanje raakt; het ligt in het zuiden en het westen”. Deze beschrijving klopt in haar detailpunten volkomen met de interpretatie over de gallische Rijn. Niet de huidige duitse Rijn wordt als grens van Gallië bedoeld, doch de rivieren (want de gallische Rijn bestond uit meer dan één rivier), die onder de naam van Rijn op het scheidingspunt van de gebieden der Galliërs en Germanen lagen, en zelfs gedeeltelijk de scheiding vormden tussen de gebieden der Galliërs en der Belgae. Het noorden van het gebied der Belgae geeft Caesar niet duidelijk aan; wel ligt in zijn woorden opgesloten, dat de Belgae eveneens beneden de gallische Rijn woonden. In verband met de andere teksten, die nog over de gallische Rijn gegeven zullen worden, kunnen de woorden van Caesar niet meer in deze zin begrepen worden, dat de Belgae in het oosten van het huidige België aan de huidige duitse Rijn grensden. Gallië heeft zich derhalve bij lange na niet tot aan de Waal uitgestrekt!

De kerkelijke indeling van het land was in de vroege middeleeuwen volledig op de romeinse bestuursinstellingen geschoeid; zij volgt deze geheel nauwkeurig. Waar duidelijke gegevens over de civiele bestuursgebieden verloren gingen, kan de verdeling in bisdommen nog veel ophelderen. Het Concilie van Nicea en dat van Antiochië hadden voorgeschreven, dat in

de hoofdstad van een provincie een aartsbisschop moest zetelen en dat daar de provinciale kerkvergaderingen gehouden moesten worden. Het Concilie van Calcedonië verbood in het jaar 451 de verdeling van een burgerlijke provincie in meer dan één aartsbisdom. Het concilie bepaalde eveneens, dat waar de keizer een nieuwe civitas vestigde, ook een nieuw bisdom moest worden opgericht. Het verband tussen de burgerlijke en de kerkelijke provincies is derhalve zeer nauw; zij hadden dezelfde geografie. De Kerk steunde geheel op de burgerlijke verdeling van het land; een wijs inzicht van Rome, dat altijd en overal werd toegepast, waar dit mogelijk was.

Uit de „Notitia provinciarum et civitatum Galliae”, opgemaakt onder keizer Honorius (394-423), blijkt dat het West-Romeinse Rijk verdeeld was in vier provincies, die ook kerkprovincies waren. De Provincia Belgica Prima was samengesteld uit het aartsbisdom Trier en de bisdommen Mets, Toul en Verdun. De Provincia Belgica Secunda, waarvan Reims de metropool was, kende de bisdommen, Soissons, Châlons-sur-Marne, Noyon, Atrecht, Kamerijk, Doornik, Senlis, Beauvais, Amiens, Téroüanne en Boulogne.

Door de namen der provincies wordt eveneens nauwkeurig de grens tussen Gallië en Germanië aangegeven. De Provincia Germanica Prima, aartsbisdom Mainz, had de bisdommen Straatsburg, Spiers en Worms. De Provincia Germanica Secunda omvatte het aartsbisdom Keulen en het bisdom Tongeren, later Luik. Het noorden van België en Nederland werden derhalve in het geheel niet bij Gallië gerekend.

Geen enkele tekst der romeinse klassieken verzet zich tegen de opvatting, dat het Insula in Frankrijk lag. Integendeel; zij wijzen alle even sterk op de juistheid ervan. Wel valt in alle teksten op, dat wat wij de rivier de Seine noemen, meestal Rijn wordt genoemd. Daarom ook kunnen wij moeilijk aannemen, dat op de plaatsen, waar de Rijn wordt genoemd en duidelijk de Seine eventueel de Somme is bedoeld, van tekstverminderingen kan gesproken worden. Het is opvallend, dat Tacitus nergens de Seine vermeldt; wel noemt hij op één plaats de Sequani als volksstam. Caesar vermeldt de Seine alleen in zijn eerste boek. Ook dit is weer te verklaren; het is meer dan waarschijnlijk, dat hij de rivier bedoelt vanaf haar oorsprong tot aan de samenvloeiing met de Oise; daarna noemde hij haar Rijn. Dit blijkt uit talloze teksten. Wij zullen er slechts een enkele aanhalen, die deze opvatting bevestigt; dit detail raakt immers ons onderwerp, het Insula Batavorum, slechts zijdelings. Na de boven geciteerde tekst over de Maas, Oise en Seine vervolgt Caesar ¹²⁾: „De Rijn ontspringt in het gebied der Lepontiërs

en stroomt in een lange loop door de gebieden der Nantuatiërs, Helvetiërs, Sequanen, Mediomatriciërs, Tribicoren en Treveri, en waar hij de oceaan bereikt, verdeelt hij zich in verschillende stromen rond vele eilanden". Wij hebben er reeds op gewezen, dat het laatste deel der beschrijving op de Seine past. Caesar, die klaarblijkelijk de gehele loop van de Rijn wil beschrijven, of die van één arm van de gallische Rijn, die immers uit meerdere rivieren bestond, noemt langs de rivier enige volksstammen, die in Frankrijk woonden. Van deze stammen zouden er enkele, zoals de Helvetiërs en de Treveri, met de huidige duitse Rijn in verband kunnen worden gebracht, ofschoon het zeer waarschijnlijk is, dat de localisatie van deze stammen eveneens onjuist is beïnvloed door de ingrijpend misleide interpretaties der klassieke teksten. Maar ten aanzien van de andere genoemde stammen, die onmogelijk alle in het oosten van Frankrijk kunnen worden gezocht en evenmin zuidelijker in Duitsland of noordelijker in de omgeving van Nederland, mag men zich afvragen, hoe deze naast de duitse Rijn geplaatst kunnen worden. Er heeft een diepgaand verschil bestaan tussen Caesar's opvatting van de Rijn en de onze.

In de *Annales* ¹³⁾ geeft Tacitus een helder geografisch bericht. „De Rijn”, zegt hij, „stroomt in één voortdurende stroom rond kleine eilanden en bij het begin van het land der Bataven verdeelt hij zich als het ware in twee rivieren. Hij bewaart zijn naam en de snelheid van loop, waarmede hij langs Germanië stroomt, tot hij de Oceaan bereikt. Naar de Gallische oever echter stroomt hij breder en kalmer; daar noemen de inwoners hem Vahalis, die ook weer spoedig de naam in die van Maas verandert; door een onmetelijk brede mond stroomt hij uit in de oceaan”.

Volgens Tacitus stroomt dus één Rijn naar het noorden en een naar de geallische oevers. „Ad” met de accusatief duidt de richting aan, „ad gallicam ripam”, en houdt in dat het doel wordt bereikt. De „bredere en kalmere” loop past volledig op de franse rivieren, die een geringer verval hebben dan de Rijn; in de onmetelijk brede mond kent men terstond de Seine-baai terug. De Seine, Oise en Maas beschrijft Tacitus tegen de stroom in. Hij begint aan de westkust van Frankrijk, noemt daar de eilanden, die door de lussen der Seine worden gevormd, wijst op de samenvloeiing van Seine en Oise, waar het land der Bataven begint, en belandt uiteindelijk bij de Maas; dan keert hij terug naar de Seine-mond. Plaatst men hiernaast de bekende tekst van Caesar, dan vindt men daar in omgekeerde volgorde de volledige bevestiging.

Al ligt de opvatting enigszins voor de hand, dat Tacitus tevens aan de noordelijke Rijn gedacht heeft, toch kan deze betwijfeld

worden. Wanneer zijn woorden, dat de Rijn „langs Germanië” stroomt, letterlijk nauwkeurig genomen worden — hetgeen bij Tacitus om zijn exactheid bij voorkeur dient te geschieden — dan mag evenzeer worden aangenomen, dat hij de Somme tegenover de Seine stelt. Uit zijn elders gegeven omschrijving van het Eiland der Bataven, dat hij door twee armen van de Rijn omvat noemt, blijkt dat hij de Somme eveneens met de naam van Rijn aanduidt. De huidige duitse Rijn stroomt, strikt genomen, niet langs maar dóór Germanië, op geruime afstand van de germaanse limes; terwijl de Somme de meest noordelijke arm is van die Rijn, welke de grens tussen Gallië en Germanië markeerde; deze rivier stroomt dus langs Germanië. De antithesis van de andere Rijnarm, die naar de gallische oever stroomt, blijft bij deze opvatting dezelfde kracht behouden. Dit verschil van uitleg doet evenwel niets af en brengt evenmin iets bij aan de interpretatie der teksten over de ligging van het Insula.

Plinius spreekt over de monden van de Rijn, Helinium en Flevium, die waarschijnlijk in Nederland gelocaliseerd mogen worden, en vervolgt dan: „Dit zijn de havens, waar de Rijn zich vanaf het zuiden in een meer uitstort; in het westen echter stort de Rijn zich in de rivier de Maas uit”¹⁴). Dit behoeft niet meer nader toegelicht te worden, nu ons de riviervverbinding tussen Rijn en Maas bekend is. Wel geeft deze tekst weer een onmiskenbare aanwijzing, dat de Romeinen de aftapping naar de westkust van Frankrijk als een arm van de Rijn hebben beschouwd. Deze tekst kan zonder bezwaar op Nederland toepasselijk worden verklaard; de havens zouden dan in de Zuiderzee gelegen hebben, de IJssel zou de noordelijke arm zijn, en in de Biesbosch ligt de samenvloeiing van Rijn en Maas. Deze interpretatie kan uit de tekst alléén niet bestreden worden; enkel zou men ertegen kunnen inbrengen, dat de projectie op te kleine schaal is, doch dit is ook niet afdoende. Naast de andere teksten is zij echter niet houdbaar meer.

Door deze gegevens over de loop en de namen der rivieren in Frankrijk is ook volkomen duidelijk geworden, hoe men de middeleeuwse bronnen moet verstaan, als zij spreken van de „Rhenus Patavus”. De Patabus der Peutinger-kaart wordt eveneens afdoende gedetermineerd. Beide zijn de Oise. Zo wordt de weg der frankische koningen opgehelderd, die zij volgens enige berichten in de annales genomen hebben van een genoemde plaats naar Noviomagus. In het jaar 806 hield Karel de Grote een rijksdag te Thionville. Daar maakte hij de verdeling van zijn rijk onder zijn drie zonen bekend. Daarna reisde de keizer van Thionville naar Noviomagus; de reis geschiedde per schip over de Moezel en de Rijn, zoals Einhard meldt. Regino van Prüm vervolgde dit bericht met de toevoeging: ad Niuma-

gam in Batua. Hierdoor staat vast, dat de bedoelde plaats Noyon was. Tot nu toe scheen dit bericht onwankelbaar op Nijmegen te wijzen; de rivieren lieten geen twijfel over. Karel reisde echter over de Moezel naar de Rijn via — hetgeen hier verzwegen is — de Maas en de Oise naar Noyon.

Met het woord Rijn in deze tekst duidt de schrijver niet de duitse Rijn aan doch de gallische, zodat de reis van Karel de Grote gereconstrueerd moet worden vanaf Thionville stroomopwaarts naar de plaats, waar de oude rivierverbinding met de westelijke rivieren, in casu met de Oise, werd bereikt. De middeleeuwse schrijvers immers blijken de naam van Rijn in het westen van Noord-Frankrijk geheel voor de hand liggend te hebben gevonden, dit blijkt uit de naam Rhenus Patavus voor de Oise. De verbindingen tussen de rivieren, aangelegd door de Romeinen, bestonden in de karolingische periode nog. Dit wordt nader bevestigd door het feit, dat de Peutinger-kaart, zoals wij die nu kennen, in de 13e eeuw van een oudere kaart werd gekopieerd door een franse monnik. De namen en de localisaties der rivieren en plaatsen in Noord-Frankrijk, die onze interpretaties over de ligging van het Insula Batavorum in Frankrijk bevestigen, moeten deze kopiïst geheel aannemelijk zijn gebleken. Was de naam van Renus in Noord-Frankrijk verloren gegaan, of wist de kopiïst niet meer dat een Renus in noord-west Gallië liep, dan had dit hem een kapitale fout moeten toeschijnen, die hij niet zonder correctie had laten passeren. Er zou aangenomen kunnen worden dat bij de overtekening van hem onbekende landstreken belangrijke fouten ingeslopen zijn, doch het eigen land kende hij toch voldoende om de globale overeenstemming van diens geografie met de romeinse gegevens te beheersen. Als hij derhalve de Renus in Noord-Frankrijk localiseert, dan blijkt dit begrip in zijn tijd nog levend te zijn geweest.

In het jaar 821 hield Lodewijk de Vrome een rijksdag te Aken; daar riep hij de rijksgraten naar Noviomagus. Na Pasen begaf de keizer zich per schip over de Maas naar Noviomagus. Waarom hier over de Maas? De keizer moest dus vanaf Aken eerst naar de Maas reizen, kon Nijmegen niet rechtstreeks bereiken, maar zou bij Mook of omgeving weer over land verder moeten gaan. Er was vanzelfsprekend voor geen kopiïst enige aanleiding om dit woord te veranderen; de keizer kon zowel Noyon als Nijmegen via de Maas bereiken. De overschrijvers van vóór de mystificatie begrepen dit vanzelfsprekend op Noyon; voor de kopiïsten van na de mystificatie, die dus Nijmegen interpreteerden, was de Maas geheel aannemelijk. Doch nu wij weten, dat de Maas een verbinding had met de Oise — en deze blijkt zelfs in de 13e eeuw nog bestaan te hebben, zoals de Peutinger-

kaart getuigt — ligt de interpretatie Noyon zo voor de hand, dat dit bericht onmogelijk ten gunste van Nijmegen kan worden aangewend.

Reeds voor het einde der eerste eeuw vóór Chr. moeten de Bataven met de Romeinen op goede voet hebben gestaan. Zij waren met de Romeinen door een verdrag verbonden, waarbij zij weliswaar de opperheerschappij van Rome erkenden, maar van de andere kant voorrechten hadden, die voor geen andere stam waren weggelegd. Hun verhouding tot Rome noemt Tacitus „antiqua societas”, een oude bondgenootschap *). In de tijd van Drusus hadden zij zich vrijwillig bij het rijk aangesloten en na de opstand van 69 en 70 keerden zij op dezelfde voorwaarden in het rijk terug ¹⁵⁾. Byvanck verklaart dit uit een berekenende politiek der Romeinen, die het land der Bataven voor de strategie nodig hadden, vooral in opzicht tot de verbindingen met Brittannië. Zeer terecht; alleen wordt dit argument volledig sluitend en nog klemmender, als men het land der Bataven op de westkust van Frankrijk plaatst.

De twee wegen, die op grond van de Peutinger-kaart in de Betuwe waren gedacht, zijn er nimmer gevonden. Hun aansluiting op andere bekende romeinse wegen is altijd een vraagstuk gebleven. Op het eerste gezicht is het al duidelijk, dat de afstanden van de Peutinger-kaart zeker niet in de Betuwe passen. Bij de interpretatie der kaart heeft men op twee gedachten gehinkt; van de ene kant maakte men de gegevens over het Insula en de Bataven op de Betuwe passend, van de andere kant moest er een ander deel van Nederland bijgetrokken worden om alle gegevens enigszins sluitend te krijgen. Bij het bodemkundig onderzoek, enige jaren geleden in de Betuwe geschied, verwachtte men sporen te vinden van de twee belangrijke wegen die op de Peutingerkaart staan aangegeven. Bij de grondboringen, die gemiddeld tot een diepte van 1.25 m. gingen en op een vrij intensieve kartering waren uitgezet, werd nergens een weg aangetroffen.

Uit alle gegeven valt af te leiden, dat het Insula Batavorum

*) Hier moet erop gewezen worden — en het kan niet met genoeg klem geschieden — dat de toepasselijkheid op Nederland van dit gegeven, het vroegtijdig contact tussen de Bataven en de Romeinen, de volledige onderwerping van de inheemse stam en de samenwerking tussen beide volken, ten stelligste weersproken wordt door het totaal ontbreken van romeinse relikten uit deze vroege periode. De „antiqua societas”, waarop Tacitus doelt, is beslist niet te rijmen met het feit, dat de eerste sporen der Romeinen in het midden van Nederland uit de tweede helft der eerste eeuw na Christus dateren. Wat tot heden als een onvolkomenheid der gevestigde historische mening kan worden aangevuld, kan nu als een essentieel gebrek worden signaleerd.

een belangrijk landschap is geweest, met een aanzienlijke bevolking en een vrij grote uitgestrektheid. Het franse Insula meet ongeveer 12.500 vierkante kilometers; de Betuwe nauwelijks 1700. Plinius geeft ¹⁶⁾ een lengte van het Eiland der Bataven op van 100 mijlen, dat is ongeveer 150 km. Ook dit detail klopt weer verbazend treffend in het franse Insula, terwijl het in de Betuwe niet passend is te krijgen, noch in de lengte noch in de breedte. Bij het franse Insula klopt het in beide richtingen, daar dit een vrijwel vierkant grondgebied is. Als Plinius bovendien bij de opgave van de uitgestrektheid van het Insula slechts één maat geeft, dan moet hij ook aan een rechthoek hebben gedacht; bij de Betuwe had hij niet met één maat kunnen volstaan.

Reeds in de eerste eeuw der romeinse overheersing leverden de Bataven belangrijke aantallen soldaten voor het leger. Voor de opsomming der bataafse onderdelen mogen wij naar Byvanck verwijzen ¹⁷⁾. Met deze gegevens zijn nog geen nauwkeurige aantallen van de soldaten bekend. En dit zou namelijk zeer interessant zijn. In Nederland betreft de dienstplicht op de huidige basis nauwelijks 0.75% der bevolking. Een vergelijking op deze verhouding tussen bevolking en lichte is vanzelfsprekend volkomen onmogelijk, daar er niet bekend is, hoe de inlijving bij de Bataven geschiedde, welke jaargangen werden opgeroepen, hoelang de soldaten dienden en welke verhouding van vrijwilligheid of plicht er in hun dienstnemen lag. Doch ook als er geen exacte cijfers beschikbaar zijn, kan toch een indruk verkregen worden. De vele afdelingen Bataven en de herhaalde malen, dat zij genoemd worden, tonen aan, dat uit het Insula belangrijke contingenten militairen zijn gerecruteerd. De leger-onderdelen, die in dezelfde tijd worden genoemd, hebben, op zijn laagst geschat, minstens 2 à 3000 man omvat, die in dezelfde tijd in dienst zijn geweest. Aan de hand van een voorzichtige, uit verschillende gegevens gededuceerde berekening komt Roblin tot een schatting van het aantal inwoners der Civitas Parisiorum op ongeveer 60.000; dit gebied besloeg 3000 vierkante km. ¹⁸⁾. Naar analogie hiervan en in verband met de bekende aantallen van bataafse militairen mag de bevolking van het Insula op minstens 200.000 worden geschat. Het behoeft geen betoog, dat dit getal in de Betuwe, waar zo opvallend weinig romeins gevonden is, niet kan hebben bestaan. De kleine helft van het bevolkingsgetal van het Insula bereikte de Betuwe pas in de 20e eeuw.

De bataafse militairen stonden bij de Romeinen in hoog aanzien; zij waren dapper, onbevreesd, behendig in het hanteren van wapenen en in het paardrijden. Nu het Insula Batavorum op zijn juiste plaats in Frankrijk is teruggebracht, is het treffend,

dat de militaire traditie voortgezet blijkt door de Picardiërs, die in deze landstreek woonden, en die vanaf de middeleeuwen tot ver in de 18e eeuw de schrik waren in bijna alle Europese veldtochten. Deze ethnologische merkwaardigheid, die op een geheel ander terrein dan dat der historie ligt, willen wij geenszins als een argument voor onze theorie aanvoeren; wij wijzen er slechts ter illustratie op.

Naast de inheemse militairen kende het romeins bestuur het instituut der „laeti”. Dit waren vreemdelingen, die door een romeins veldheer naar een andere woonplaats werden overgebracht. Zij kregen grond uit het staatsdomein toegewezen om de akkers te bebouwen, en zij leverden soldaten voor het leger. Zulke groepen zijn bekend als de „Laeti Batavorum et gentium Sueborum”, die gevestigd waren te Bayeux en Coutances. De „Laeti Francorum” woonden te Rennes; de „Laeti Nerviorum” te Famars bij Valenciennes; de „Laeti Batavorum Nemetacensium” te Atrecht; de „Laeti Batavorum Contraginnensium” te Noyon ¹⁹⁾. Dat de Laeti Batavorum naast hun stamnaam nog een plaatsnaam hebben, valt beslist op; uit de plaats van hun vestiging blijkt dat zij van niet ver uit de buurt kwamen. Zij zijn zeker niet uit de Betuwe naar Frankrijk geëmiigreerd!

Was de Peutinger-kaart er niet geweest, dan hadden wij hoogstwaarschijnlijk onze theorie in ons hart kunnen opbergen, hoezeer wij van de juistheid ervan overtuigd waren. Onze nieuwe interpretatie der bronnen, voor het merendeel negatief voor Nijmegen en Nederland, zou moeilijk dwingend gemaakt kunnen worden, omdat er een eeuwenoude historische mening tegenover staat, die niet gemakkelijk aan het wankelen te brengen is. Nu echter worden onze opvattingen door de Peutinger-kaart, een eigentijdse bron uit de romeinse periode, op waarlijk afdoende wijze tot historische zekerheid verheven.

Het gedeelte der kaart, dat ons om de interpretatie van een deel ervan op Nederland vertrouwd is, moet aan een nader kritisch onderzoek onderworpen worden. De eerste oppervlakkige indruk, die men van de kaart opdoet, is dat de tekenaar enige landschappen heeft afgebeeld, doorsneden door dikke lijnen van rivieren, die soms, maar niet altijd en overal, de afscheiding tussen de landstreken schijnen te vormen. Van beneden naar boven heten de drie landschappen: Lugdunenses, Belgia en Patavia; zij staan in kapitalen getekend. De rivieren heten, eveneens van beneden naar boven: Liger (Loire), aan de rechterkant der kaart Arar (Saône) genoemd; de daarop volgende rivier heeft geen naam, doch moet geïdentificeerd worden als de Seine; de Patabus, aan de rechterkant der kaart

Maas geheten; en de Renus. Boven de kaart staat, eveneens in kapitalen: Francia.

Het landschap Lugdunenses, voor het grootste deel beneden de Loire liggend, bevat de steden: Portunamnetu - Nantes, Juliomago - Angers, Caesaroduno - Tours, Cenabo - Orléans, Avericum - Bourges, Aquis Segeste - Montargis, Agetincum - Sens, Aucessio - Auxerre. De ligging dier plaatsen en hun onderlinge verhouding benaderen de geografische werkelijkheid vrij nauwkeurig. Op enige plaatsen gaat een weg in het hoger gelegen gebied over; dit wil dus zeggen, dat de twee gebieden vlak naast elkaar gelegen hebben. Dit punt is straks van veel belang voor de Patavia. Van Cenabo - Orléans naar Luteci - Parijs steekt de weg de rivier over. De kaart noemt een afstand van 47 mijlen, dit is omgerekend op basis van een gallische mijl, welke maateenheid hier moet worden toegepast, 104 km. De huidige weg tussen Orléans en Parijs telt 116 km.; de afwijking stelt niet op zulke ernstige wijze teleur, dat zij de localisaties zou kunnen tegenspreken, die overigens vast staan. Hieruit blijkt wèl, dat er niet te veel gebouwd kan worden op de afstanden der Peutinger-kaart.

Het volgende landschap heet Belgia. Ter meerdere duidelijkheid zij vooropgesteld, dat dit niet het huidige België is, doch het Belgia, door Caesar als een der drie delen van Gallië genoemd; dit schijnt wel eens over het hoofd te zijn gezien. Van links naar rechts vinden wij de steden: Rotumagus - Rouen, Sammarobriva - Amiens, Durocassio - Dreux, Autricum - Chartres, Caesaromago - Beauvais, Augusta Suessorum - Soissons, Luteci - Parijs, Meteglo - Melun, Durocortoro - Reims, Catui terris *) - Catalaunische velden. Wij noemen slechts de grote plaatsen, wier localisatie en identiteit met de romeinse namen buiten enige twijfel staan. Een poging om alle plaatsen te determineren is overbodig, daar de bovenstaande ons voldoende oriëntatie geven. Ook in dit gebied treft het weer, dat de ligging der plaatsen vrij nauwkeurig aan een moderne kaart aansluit.

*) De lezing van deze naam is niet geheel zeker. De moderne kopie der kaart uit de Geschiedkundige Atlas van Nederland leest Caturices, doch deze lezing is zeker onjuist; aan de letters Catui t. . bestaat geen twijfel. Als Caturices als stamnaam bedoeld is, dan is de tekenaar van zijn gewoonte afgestapt door deze naam op dezelfde wijze als de andere plaatsnamen aan een geknikte lijn te zetten. De Caturiges, die bedoeld zouden kunnen zijn, moeten volgens de algemene opvatting op de frans-italiaanse grens gelocaliseerd worden. Om deze redenen handhaven wij de lezing Catui terris, ofschoon ook deze enige moeilijkheden met zich brengt. Zij steunt vooral op de omstandigheid dat de Catalaunische velden, indien zij door de naam zijn aangeduid, zich op de kaart ter juister plaatse bevinden. De onduidelijkheid van de naam is waarschijnlijk hieruit voortgekomen, dat de 13e-eeuwse kopiïst de oorspronkelijke naam niet meer begrepen heeft.

Het staat derhalve als een paal boven water, dat de streek met deze plaatsen in Noord-Frankrijk ligt.

Aan de linkerkant der kaart wordt het landschap Belgica voortgezet, niet naar het westen, zoals de kaart bij oppervlakkige bezichtiging zou kunnen suggereren, maar naar het noorden. Van Sammarobriua - Amiens zet een weg zich voort over Teucera, Tervanna - Théroouanne, Castrum Menapiorum - Cassel naar Bononia - Boulogne-sur-Mer. Het totaal der afstanden tussen Amiens en Cassel stelt de Peutinger-kaart op 84 km., terwijl de werkelijke afstand 100 km. bedraagt. Als afstand tussen Castrum Menapiorum - Cassel en Bononia - Boulogne noemt de kaart 24 mijlen, dit is 53 km., terwijl de werkelijke afstand 73 km. telt. Boven deze weg loopt een andere van Castrum Menapiorum - Cassel naar Durocortoro - Reims. Op deze weg kunnen Turnaco - Tournai (dus geen Turnhout!), Virovino - Wervik met zekerheid en Bacaco Nerviorum - Bavay met grote waarschijnlijkheid gedetermineerd worden. Een zijtak van deze weg voert over Augusta Viromandorum - St. Quentin naar Soissons. De totale afstand van Cassel naar Reims stelt de kaart op 191 km.; een getal, dat de werkelijkheid zeer dicht benaderend weergeeft. Het landschap, dat ten westen en ten noorden van de door ons als Insula Batavorum geïnterpreteerde streek ligt, plaatst de tekenaar ten zuiden daarvan. Op dit vraagstuk komen wij straks terug.

Na deze constateringen gaan wij naar het derde landschap, de Patavia, dat voor Nederland is aangezien. Dat deze interpretatie falikant fout is geweest, kan met 16 bewijzen worden aangetoond:

1. Altijd is aangenomen, dat de Peutinger-kaart geen zuivere geografische weergave van het landschap biedt, maar dat zij meer een tabellenboekje zou zijn, op een willekeurige wijze of op een ons nog onbekend principie opgesteld. Waarschijnlijk ligt de juiste opvatting in het midden. Was het de samensteller alleen om de afstanden te doen geweest, dan had hij kunnen volstaan met een lijst; nu hij echter de rivieren tekent, de bergen, de lijnen der wegen, de plaatsnamen, de afstanden en de vignetten der steden, heeft hij op zijn minst een schematische weergave van het landschap beoogd, al doet deze ons misschien primitief aan. Door talloze details blijkt zelfs, dat de globale geografische situatie over het algemeen vrij goed wordt weergegeven, dat deze zelfs eenvoudiger, overzichtelijker en duidelijker is dan hetgeen wij van de middeleeuwse en latere karteringen gewoon zijn. Als romeins Nederland of het Insula Batavorum, een deel van Nederland, gecomprimeerd zou zijn tussen de Renus en de Patabus, waar zijn dan de rest van Neder-

land, België en Noord-Frankrijk, want uitgaande van Noviomagus moet de overzijde van de Maas onbetwistbaar op Frankrijk geïnterpreteerd worden, en dit bovendien reeds een flink eind het land in. De horizontale doorsnede der kaart geeft de geografische werkelijkheid vrij benaderend weer; er kan niet verondersteld worden, dat de verticale doorsnede zó sterk samengeperst zou zijn, dat de Betuwe op korte afstand van de streek van Soissons, Parijs, Beauvais en Reims zou liggen. Het landschap boven de Patabus heeft onmiddellijk aan deze streek gegrensd. Hierdoor blijkt zonneklaar, dat de Patavia niet Nederland is.

2. De Peutinger-kaart bestaat uit 11 bladen (oorspronkelijk 12). Zou men zich willen verdiepen in het zoeken naar het principe van de tekenaar, dan kan men zich afvragen, wat hij op één blad heeft willen uitbeelden; een gebied, dat een bestuurlijke eenheid vormde of tenminste een deel van een bestuurlijke eenheid, of heeft hij misschien méér het uitbeelden van een geografische eenheid op het oog gehad? Bij geen der twee mogelijkheden is de nederlandse interpretatie te verdedigen. Want de Betuwe vormt met Belgia geen geografische eenheid; bij deze uitbeelding zou een aanzienlijk tussenliggend gebied eenvoudig weggedrukt zijn. Als bestuurlijke eenheid kan het noorden van Frankrijk evenmin met de Betuwe worden samengevat. Is dit laatste, de afbeelding volgens de bestuursgebieden, het motief van de tekenaar geweest, dan moet de Betuwe gezocht worden onder Germania Inferior.

3. De Peutinger-kaart is in substantie van de 3e of 4e eeuw; zij werd in de 13e eeuw door een franse monnik gekopieerd. Het behoeft niet a-priori verworpen te worden, dat de kopiïst fouten heeft gemaakt; dit kan in tal van gevallen aangewezen en in andere gevallen minstens sterk vermoed worden. Doch er kan niet aanvaard worden, dat bij de tekenaar of de kopiïst zulke kapitale fouten zouden zijn ingeslopen, dat zij een landschap afbeelden, reikend van de Loire tot aan de nederlandse Nederrijn, waarin een grote middenmoot zou zijn weggevallen. Als het bovengedeelte van de kaart inderdaad Nederland is, dan ontbreekt immers de streek tussen Soissons en de Waal! Welk motief zou een geograaf kunnen hebben, om zulke zotte aaneenlapping van ver uit elkander liggende gebieden af te beelden en de suggestie op te dringen, dat dit een geografische eenheid is? Het is in zeker opzicht triest, dat wij genoodzaakt zijn dit in klare woorden uit te spreken, wat toch iedereen had kunnen en moeten zien.

4. Boven de Renus staat in kapitalen: Francia. Deze titel doet de deur dicht. Zou er sprake zijn van een kaart der Betuwe of van het midden van Nederland, dan kan Francia niet slaan op de inhoud der kaart, evenmin als op de streek, die ten noorden daarvan ligt. Kennelijk is het een opschrift, dat het onderstaande dekt. Niet alleen het gedeelte beneden de rivier de Patabus is Frankrijk, doch het gehele blad.

5. Beneden de Patabus worden de Osismi genoemd, een volk in het noord-westen van Bretagne. Ongeveer terzelfder plaatse geeft de kaart de Veneti, een stam door Caesar in één adem genoemd met de Osismi en aan de westkust van Frankrijk wonend. Hoe kan de Waal, want als zodanig is de Patabus gedetermineerd, naast of in de nabijheid van deze stammen gelopen hebben? Zo oliedom kunnen de oorspronkelijke tekenaar of zijn 13e eeuwse kopiïst niet verondersteld worden.

6. In de linker bovenhoek der kaart zijn boven de „flumen Renus” enige raadselachtige regels geplaatst, die tot heden niet verklaard zijn geworden. „Chamavi qui et Franci” was er met enige moeite te lezen; dit is zo duidelijk, dat het een zekere lezing biedt. Het „qui et Franci” heeft een diepere zin. Toen de kaart getekend werd, waren de Chamaven uit Gallië verdrongen en om hun weerspanningheid boven de gallische Rijn verplaatst. De tekenaar heeft willen benadrukken dat zij, ofschoon boven de Rijn wonend, toch nog Franci waren.

Op dezelfde plaats der kaart staat in hoofdletters: CRHEP-STINI. Wanneer men tussen de P en de S de u bijtrekt van de daarboven staande regel, komt men reeds een heel eind in de goede richting. Dat dit kan en mag, ligt voor de hand, want de u is in de boven staande woorden overbodig en de op de u volgende a is het begin van een nieuw woord. Hier heeft de kopiïst zich vergist en iets getekend, dat op een brabbeling lijkt, maar met een kleine correctie volledig begrijpelijk wordt. De P moet vervangen worden door een R. De verschrijving van één letter komt bij deze kopiïst meer voor; op dit gedeelte der kaart vindt men reeds Riger voor Liger en Rerviges voor Nerviges. Na deze reconstructie verkrijgt men het woord: CRHERUSTINI; dit duidt de volksstam der Cherusci aan, die door Caesar en Tacitus meerdere malen worden genoemd als een germaanse stam, aan de overzijde van de Rijn wonend. Derhalve niet in Duitsland, maar aan de overzijde van de gallische Rijn, boven het Insula Batavorum, of om het volledig duidelijk te zeggen, ten noorden van Noord-Frankrijk.

Het volgend woord in deze onduidelijke hoek der kaart moet men beginnen bij de a, die tussen de S en de T van het in hoofd-

letters geschrevene staat. Dan laat zich gemakkelijk lezen: Aplivarii. Op de kaart ontbreekt de i na de l, doch de dubbele tussenruimte tussen de l en de v duidt aan, dat hier een letter is verloren gegaan of per ongeluk werd overgeslagen. Met dit woord zijn de Ampsivarii bedoeld, eveneens een germaanse volksstam.

Met de nog resterende letters . . aci, die kennelijk het einde zijn van een afgebroken woord — het zwarte gedeelte wijst niet de zeekust aan, doch is een beschadiging — zijn de Rauraci of de Marsaci bedoeld, beide germaanse stammen.

De Chamavi, de Cherusci, de Ampsivarii en de Rauraci of Marsaci waren boven-rijnse stammen. Hoe kon de tekenaar deze boven de Rijn stellen, derhalve in het noorden van Nederland? Volgens de gevestigde mening immers worden deze stammen ver in Duitsland gelocaliseerd; Germania werd gedacht ten oosten van de noordelijke duitse Rijn. De plaatsing der stammen op de kaart is evenmin in overeenstemming te brengen met de opvatting, dat de Renus der kaart de nederlandse Nederrijn is. Bij deze opvatting wordt de localisatie der stammen ten noorden van de rivier, overwegend west, nog vreemder.

7. Het vraagstuk, dat de tekenaar een deel van Belgia ten zuiden van de Patabus plaatst, terwijl het in werkelijkheid in het westen en noorden ligt, is niet onoverkomelijk. Het gedeelte van Belgia ten noorden van Rouen en Amiens werd rechtuit gedacht en getekend, terwijl de landstreek geografisch anders gericht was. De tekenaar heeft twee streken naast elkander gelegd, die dóór elkander heen hebben gelopen, zodat het noorden beneden en het westen boven terecht kwam. Voor de reconstructie van de juiste geografische toestand moeten deze kaartgedeelten dwars over elkander gedacht en gelegd worden. Het linker deel van het Belgia der kaart geeft de wegen en de plaatsen naar het noorden, de Patavia bevat de wegen en plaatsen naar het westen. Maar beide duiden dezelfde streek aan; deze is in het linker deel van Belgia en in de Patavia gedeeltelijk gedoubleerd. Herhalingen van plaatsnamen, waardoor de identiteit der twee streken vast zou kunnen staan, heeft de tekenaar overbodig geacht, wíl hij immers de plaats in een van de twee streken noemt en een herhaling verwarrend had kunnen werken. De wegen kon hij niet herhalen, omdat hij in één gedeelte de naar het noorden gerichte wegen plaatst, en in het andere gedeelte de naar het westen gerichte.

Ofschoon de tekenaar niet een zodanige aanduiding heeft geplaatst, dat de identiteit der twee streken uit zijn tekening blijkt, kan deze toch worden vastgesteld. De Osisimi en de Veneti zijn in de streek van Belgia genoemd. Dit deel der kaart

moet evenwel als frans Vlaanderen geïnterpreteerd worden. De tekenaar heeft echter niet willen aangeven, dat de stammen daár woonden, maar dat zij ten zuiden van het Insula woonden. Hierdoor staat de overlapping reeds vast. De weg van Cassel naar Reims loopt, strikt geografisch gezien, door de Patavia; hij is niet dóór, maar onder de Patavia getekend. Een ander belangrijk punt is, dat er over de Patabus links van Noviomagus geen overgangen van wegen over de rivier getekend zijn, hetgeen op andere delen der kaart toch veel voorkomt. De reden hiervan is duidelijk: als deze overgangen, die van zuid naar noord gingen, getekend waren, dan had de tekenaar een rivier dwars over de wegen van Belgia moeten schetsen. Door deze drie punten wordt overtuigend aangetoond, dat de Patavia geheel identiek is met het linker deel van Belgia.

Door deze merkwaardigheid der kaart wordt eveneens een ander duister punt opgehelderd. De Patabus stroomt rechtuit naar links, ofschoon verwacht had kunnen worden, dat zij ergens in de daarbeneden stromende rivier, de Seine, zou vallen. Door de beschadiging van het blad weten wij jammer genoeg niet, wat er precies met de Patabus geschiedt. Bij het naast elkander afbeelden van twee gebieden, die bij nader toezien één gebied zijn, kon de tekenaar vanzelfsprekend niet meer de geografische nauwkeurigheid aanhouden, maar moest hij een tussenweg kiezen. Hij heeft dit op deze manier opgelost, dat hij de Patabus schematisch aangeeft, waarbij hij de nadruk erop schijnt gelegd te hebben, dat deze rivier bij het landschap der Patavia behoorde. Was hij geheel nauwkeurig tewerk gegaan, dan had hij de rivier of de rivieren tweemaal moeten afbeelden. Dit deed hij niet bij de plaatsen en heeft hij ook bij de rivieren nagelaten. Het Sammarobriva - Amiens, dat op de Somme ligt, plaatst hij immers in het midden van twee rivieren en op grote afstand daarvan; de Somme, die de Renus is, heeft hij in Belgia niet getekend. Mogelijk deed hij dit om een goede reden; als de tekenaar de geografie nauwkeurig had willen weergeven tot en met de eventuele doublures, had hij zijn opzet, een eenvoudige en begrijpelijke reiskaart, waarschijnlijk niet gediend.

8. De linkerzijde van de Patavia is derhalve geografisch zo ineengeweven met Belgia, dat er van schering en inslag gesproken zou kunnen worden. Het geografisch verband, aangetoond door een gedeeltelijke identiteit, kon niet duidelijker zijn uitgedrukt. Aan de rechterkant der kaart verlaat een weg van Noviomagus de Patavia en deze weg belandt in Belgia; aan die zijde staat het geografisch verband derhalve even sterk vast.

Van Durocortoro - Reims loopt een weg via een Noviomagus naar de Maas. De totale afstand tussen Reims en de Maas komt

neer op 81 km. Als deze Maas-overgang ten oosten of ten noorden van Reims wordt geplaatst, desnoods zo hoog naar het noorden als maar enigszins met de kaart overeen te brengen is, bereiken wij een punt, dat in de nabijheid van Atuaca ligt. Dat de horizontale verhoudingen der kaart overeenstemmen met de geografie, werd reeds vastgesteld. Waarom zouden de verticale verhoudingen zo grandioos mistekend zijn, dat op korte afstand van de Maas-overgang het Atuaca zou liggen, ten onrechte als Tongeren gedetermineerd, dat zich op nota bene 200 kilometers van deze Maas-overgang bevindt? De weg van Reims naar de Maas is immers de eerste nabij de weg van Noviomagus naar Atuaca, in Nederland van Nijmegen naar Tongeren gedacht. In Belgia en Lugdunenses kan men zien, dat de tekenaars over het algemeen de geografie op de voet volgt. Zou hij van de weg van Reims naar de Maas een gigantische sprong hebben gemaakt naar de buurt van Tongeren?

9. Reeds is duidelijk, dat Atuaca Tongeren niet kan zijn. Deze plaats is aan de ene kant verbonden met Noviomagus, aan de andere zijde met Juliaco. De weg loopt van Noviomagus over de Patabus en na Atuaca weer over de Maas. Hij leidt door het gebied boven Reims; dit staat buiten twijfel.

Wij hebben er reeds enige malen op gewezen, dat Nijmegen zowel op grond van de gegevens uit de middeleeuwse bronnen, die het Noviomagus in strikt geografisch verband met de Batua noemen, alsmede op grond van de Peutinger-kaart, op de verkeerde oever ligt. Noyon ligt geografisch geheel juist. De weg van Noviomagus naar Juliaco kan in Frankrijk met enige waarschijnlijkheid gedeeltelijk gevolgd worden. Het Ceulum is waarschijnlijk Coucy geweest, aan de overzijde van de Oise tegenover Noyon gelegen en op de kaart aan de overzijde van Noviomagus geplaatst; dit geografisch detail klopt ter plaatse volkomen. Blariaco staat etymologisch zeer nabij aan het franse Blérancourt. Catualium mag vermoedelijk gedetermineerd worden als Laon; Feresne als Varennes; Atuaca als Dun, Verdun of Audun; Cortovallio als Thionville en Juliaco als Saarlouis. Wij geven dit slechts als veronderstellingen. Bij de overvloedige bewijzen, dat de Patavia niet Nederland was, is een veronderstelling over een andere determinatie der romeinse plaatsen voor ons doel eigenlijk overbodig.

10. De weg van Noviomagus naar Vetera ligt op de kaart boven de weg naar Atuaca en moet derhalve in Frankrijk ten noorden van Reims worden gezocht. Mogelijk kan hij gereconstrueerd worden over Origny (Arenatio), Sedan (Colonia Traiana), Virton (Vetera) en Arlon (Aseiburgus). Op de kaart wordt

de afstand tussen Noviomagus en Colonia Traiana gesteld op 21 mijlen, dit is 46.6 km. en dit is inderdaad te weinig voor de werkelijke afstand tussen Noyon en Sédan. Doch het Itinerarium Antonini geeft andere getallen; het noemt Noviomagus wel niet, maar geeft tussen Arenatio en Colonia Traiana een afstand van 33 mijlen, dit is 73.3 km., hetgeen nog te weinig is voor onze veronderstelling, dat Arenatio Origny is, maar voldoende zal kunnen zijn, als deze romeinse plaats op een rechte lijn tussen Noyon en Verdun gelegen heeft. De afstand tussen Colonia Traiana en Vetera wordt opgegeven op 40 mijlen, dit is 88.8 km. De huidige weg tussen Sédan en Virton bedraagt ruim 61 km.; die tussen Virton en Arlon meet precies de 28 km., die Peutinger tussen Colonia Traiana en Aseiburgus vraagt.

Bij de ontleding van Tacitus' verhaal over de opstand der Bataven (zie blz. 105 e.v.) hebben wij naar onze overtuiging afdoende aangetoond, dat Vetera, hetwelk in die strijd een belangrijke plaats inneemt, niet Xanten kan zijn geweest. Wij vermelden slechts pro memorie, dat zowel Colonia Traiana als Vetera op Xanten zijn gedetermineerd; duidelijk botsten hier de interpretaties van de noordelijke met die van de zuidelijke richting. Beide determinaties waren onjuist.

11. Op het benedengedeelte der kaart staan meerdere Noviomagus-plaatsen vermeld. Deze toponiem komt zelfs in een opvallend veelvoud voor; in romeins Gallië is hij een sterk verbreide plaatsnaam. Als het kwestieuze Noviomagus veronderstellenderwijs even buiten beschouwing gelaten wordt, dan liggen al deze plaatsen in Gallië; bovendien alle beneden Noyon. Dit toont de kaart duidelijk aan. Iets hoger verschijnt dan een Noviomagus, een toponiem met duidelijk keltisch substraat, en dit Noviomagus zou Nijmegen zijn, op een afstand van meer dan 300 km. van de Noviomagus-haard gelegen. Op zulke aangenomenheid kan eigenlijk moeilijk met wetenschappelijke argumenten gereageerd worden; men zou eerder geneigd zijn om te zeggen: kom nou! Tussen het hoogste Noviomagus in gallisch Belgica komt geen ander Noviomagus meer voor dan dat aan de overzijde van de Patabus. Als deze toponiem voor Nijmegen gold en dit Noviomagus werkelijk Nijmegen aanduidde, dan zou de plaatsnaam over een geweldige afstand zijn overgesprongen.

Door de vroeg-middeleeuwse bronnen staat met volstrekte zekerheid vast, dat Noyon tot in de 11e eeuw Noviomagus heeft geheten. Evenmin kan betwijfeld worden, dat dit de authentieke naam is geweest voor romeins Noyon. Welnu, als Noviomagus naast de Patabus Nijmegen is, waar is dan het Noviomagus, dat Noyon was? Kan nog één ogenblik serieus worden staande gehouden, dat dit Noviomagus, op de juiste plaats ten opzichte van

Amiens, Beauvais, Parijs, Soissons en Reims gelegen, en volgens meerdere geografische details volkomen overeenstemmend met de plaats, waar op de Peutinger-kaart Noyon verwacht zou moeten worden, niet Noyon doch Nijmegen is geweest?

12. De interpretatie van de Patavia op Nederland is in strijd met de geografische details der teksten, hetgeen wij overvloedig hebben aangetoond, en met de details der Peutinger-kaart. De kaart toont aan, dat de landstreek en de plaatsen tussen twee rivieren liggen. Zou men het dwingend karakter der kaart willen ontkennen, dan blijft men evengoed in conflict met de teksten, die de begrenzing van het eiland weliswaar niet zo illustratief uitspreken als de kaart dit doet, maar het even duidelijk zeggen. Om een enigszins aanvaardbare localisatie der wegen en plaatsen te verkrijgen en daarbij tevens het geheel der interpretatie enigszins waarschijnlijk te kunnen laten klinken, moest men in Nederland talloze malen de rivieren oversteken, waar de kaart dit niet toelaat. Het begon reeds bij Nijmegen; de twee wegen immers naar het westen moesten wel tussen Rijn en Waal gezocht worden, wilde men aan dit kapitaal gegeven der kaart enigszins de hand houden. Door een kwaadaardig toeval klopten zowel de kaart als de misverstane teksten oppervlakkig gezien vrij aardig met het nederlandsche landschap, maar een groot aantal details, tot heden niet opgemerkt of niet als obstakel van gewicht onderkend, verzetten zich tegen de verklaring der Patavia op Nederland.

13. Geheel onbevredigend was het, dat het landschap der Patavia, volgens de teksten eigenlijk alleen op de Betuwe passend, geen geografische raakpunten bevat met het zuiden en noorden van Nederland. Bij de gevestigde mening viel dit bezwaar in het noorden niet zo erg op, omdat men immers — hierbij gesteund door de kaart — van mening was, dat Gallië zich tot aan of in de Betuwe had uitgestrekt en dat de tekenaar was opgehouden bij de grens van Gallië, aangeduid door de titel Francia. Maar in het zuiden viel het des te sterker op, waar geen enkel nederlands of belgisch oriëntatie-punt terug te vinden is.

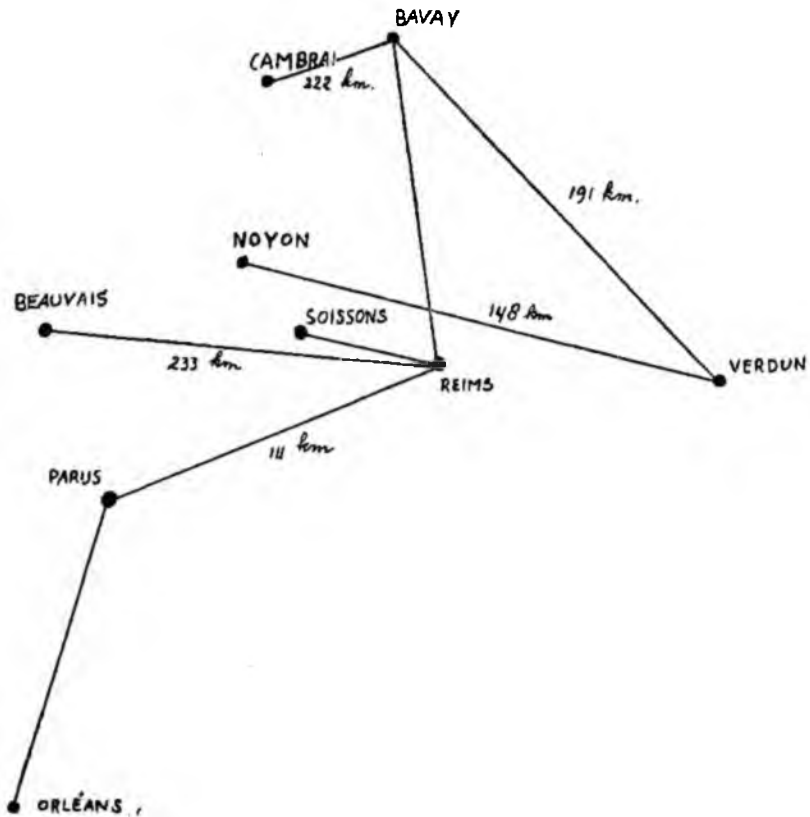
14. Bij het landschap der Lugdunenses wezen wij reeds op het feit, dat op de kaart steden verbonden zijn door wegen, die de rivieren oversteken. Langs deze wegen zijn afstanden genoemd, die met de geografie overeenstemmen; hierdoor wordt derhalve bewezen, dat de landschappen, door de rivieren van elkander gescheiden, in nauw en onmiddellijk geografisch verband tot elkander staan. Voor de Patavia is dit van groot be-

lang. Er kan immers ten aanzien van de steden, door de wegen, aan elkander hakend afgebeeld, een benaderende toepassing der driehoeksmeting plaats vinden. Parijs is door een weg verbonden met Durocortoro - Reims. De afstand vanaf Parijs over Meteglo, Condate en Riobe komt neer op een getal van 111 km. Deze weg sluit niet direkt aan op Reims, maar op een andere weg van Soissons naar Reims. Bij de weg tussen Soissons en Reims zijn geen afstanden genoemd, zodat deze voor ons doel slechts gedeeltelijk van belang is; de geografische verhouding tussen Soissons en Reims is er echter wél door uitgedrukt en in zoverre past de lijn volledig in de serie driehoeken, die vanaf de Loire tot Noyon nauwkeurig aaneensluit.

Reims is verbonden met Caesaromago - Beauvais. De kaart noemt een afstand van 233 km.; de hemelbrede afstand is 145 km. Houdt men rekening met de bochten der wegen en met het feit, dat de twee steden beslist niet in een rechte lijn door een romeinse weg verbonden waren, dan is de door de kaart opgegeven afstand geheel aanvaardbaar. Door een andere weg is Reims verbonden met Bacaco Nerviorum, dat hoogstwaarschijnlijk als Bavay moet worden geïnterpreteerd. Deze waarschijnlijkheid nog niet voldoende achtend, zetten wij deze driehoek uit op de volgende zekere plaats, namelijk Camaraco, Cambrai. Tussen Reims en deze plaats noemt de kaart een afstand van 222 km.; hemelsbreed bedraagt hij 120 km.

Bacaco Nerviorum is op zijn beurt verbonden met Atuaca; tussen beide noemt Peutinger een afstand van 191 km. Ook deze afstand is aanvaardbaar tussen Bavay en Verdun, Dun of Audun, waar wij Atuaca menen te moeten localiseren. Atuaca haakt weer vast aan Noviomagus; tussen deze plaatsen stelt de kaart een afstand van 148 km. Ook deze afstand is geheel aannemelijk tussen de buurt van Verdun en Noyon.

Door deze dwarsverbindingen tussen de andere meer horizontaal gerichte wegen-lijnen heeft de tekenaar der Peutingerkaart het geografisch verband van de drie landschappen dwingend uitgedrukt. Orléans is verbonden met Parijs; Parijs met Reims; Reims met Beauvais, Soissons, Bavay en Cambrai; Cambrai en Bavay met Verdun of zijn naastbijgelegen mogelijkheden; Verdun met Noyon. Deze verbindingen springen driehoeksgewijs van beneden naar boven. Er zijn zelfs gegevens genoeg voorhanden, om op de kaart de driehoeksmeting toe te passen. Het gaat er ons niet om, de lengte van de onbekende zijden der driehoeken vast te stellen; zelfs zonder deze berekening is het duidelijk dat Noviomagus Noyon is. Een geograaf kan dus het goniometrisch bewijs leveren, dat Noviomagus te Noyon en de Patavia in Frankrijk lag.

15. Er is naar onze overtuiging meer dan voldoende aangetoond, dat de Patavia in Frankrijk lag. Hiermede zouden wij kunnen volstaan. Er kan niet van ons verlangd worden, dat wij alle details van de Peutinger-kaart op dat gedeelte van Frankrijk verklaren, waarnaar wij de Patavia verwezen hebben. Hiervoor is een nauwkeurige kennis der Romeinse topografie en geografie van Frankrijk nodig. Toch zijn er enige punten in de landstreek Patavia, waar een gissing naar de juiste determinatie zelfs voor een Nederlands historicus niet al te gewaagd is. Deze zijn de toponiemen: Noviomagus, Lugdunum, Tablis, Castra Herculis, Flenis en Ad Duodecim. Over Noviomagus kunnen wij kort zijn; met tal van bewijzen is de identiteit tussen Noviomagus en Noyon aangetoond.

Het Lugdunum der Peutinger-kaart wordt in het Itinerarium

Antonini nader aangeduid met de omschrijving: „caput Germaniarum”. Er bestaat geen twijfel over, dat in beide bronnen hetzelfde Lugdunum is bedoeld; het moet naar alle waarschijnlijkheid als Calais gedetermineerd worden. „Caput” is hier niet in institutionele zin gebruikt. Noch het Katwijk der nederlandse interpretatie noch Calais kunnen als hoofdstad van Germania beschouwd worden. Het woord zal eerder in geografische zin verstaan moeten worden als het hoofd, de kop van Germania, de meest vooruitgeschoven post in verhouding tot Gallië, de zee en Brittannië. In deze zin past de uitdrukking volledig op Calais en in het geheel niet op Katwijk. Men zou het ook kunnen opvatten als een aanduiding van het eerste en voornaamste punt van scheiding tussen Gallia en Germania, op de Peutinger-kaart op treffende wijze geïllustreerd door het op korte afstand liggende Praetorium Agrippinae, dat zowel door zijn naam als door het opvallend grote vignet naar alle waarschijnlijkheid als een belangrijk institutioneel en strategisch centrum heeft gegolden. Ook in deze zin past de kwalificatie volledig op Calais, want in deze buurt lag de markante scheidslijn tussen Gallia en Germania. Een moeilijkheid vormen de bekende drie Rijnmonden, door Ptolemaeus genoemd. Twee ervan hebben wij met volle zekerheid kunnen determineren in de Seine en de Somme. Van de ene kant kan moeilijk aangenomen worden dat met de derde Rijnmond, die in nauw verband met de andere wordt genoemd en eveneens een element in de grensbepaling tussen Gallië en Germanië schijnt geweest te zijn, de nederlandse Rijn is bedoeld. Mogelijk heeft nog een andere franse rivier, in Het Kanaal uitstromend, een verbinding met de Rijn gehad, zodat de drie Rijnmonden alle op de franse kust lagen. Toch blijft het mogelijk dat met de derde Rijnmond werkelijk de nederlandse Rijn is aangeduid, want het heeft alle schijn, dat de klasieke schrijvers in hun beschrijving van de Rijn, waarin zij duidelijk onderscheid maken tussen de noordelijke en de westelijke arm, terdege de nederlandse Rijn betrokken hebben.

De interpretatie Calais voor Lugdunum wordt gesteund door het Tablis der Peutinger-kaart. Deze plaats mag immers met vrij grote zekerheid gedetermineerd worden als Etaples, ook Quentovic genaamd, naast Le Touquet gelegen; sinds de 12e eeuw is zij uit de bronnen als Etaples bekend. Tussen Tablis en Lugdunum worden nog Flenis en Forum Adriani genoemd. De afstand tussen Forum Adriani en Lugdunum is op de kaart niet aangegeven. De wel genoemde afstanden tussen Tablis en Lugdunum leveren een totaal op van 66 km. en deze afstand komt ten naaste bij overeen met die tussen Etaples en Calais.

De localisatie van Lugdunum te Calais wordt ook nog gesteund, zij het van iets verder dan Tablis, door het Castra Her-

culis der Peutinger-kaart. In de nederlandse interpretatie van de Patavia is deze toponiem immer een diep probleem gebleven; in Frankrijk ligt de interpretatie van deze naam belangrijk gemakkelijker. De romeinse Castra, uit de bronnen bekend, werden genoemd naar een stam, zoals Castra Menapiorum - Cassel, en Castra Batava, tegenwoordig Passau aan de Donau, of naar een romeinse veldheer, zoals Castra Sabini in Gallië, waarvan de juiste plaats onbekend is, of naar een bijvoeglijke distinctie, zoals Castra Nova, tegenwoordig Giulia Nuova, en Castra Vetera, bekend uit de opstand der Bataven. Castra Herculis zou, zo heeft men verondersteld, naar een romeinse god zijn genoemd. Het is echter opvallend, dat geen der andere castra-plaatsen naar een god is genoemd. Van een romeinse veldheer kan de naam evenmin afkomstig zijn, want een veldheer van die naam is in Gallië niet bekend; het zou toch wel vreemd zijn, als zijn naam wel in een toponiem terecht was gekomen maar niet in de historische bronnen. Zeer waarschijnlijk moet Castra Herculis voor een tekstverminking worden gehouden en moet er gelezen worden: Castra Ciceronis, Castra Quinti Tulli of Castra Tulli Ciceronis. Quintus Tullus Cicero was in de jaren 54-52 vóór Christus onderbevelhebber van Caesar in Gallië, waar hij zich onderscheidde in de oorlog tegen Ambiorix. In zijn boek doelt Caesar verschillende malen op de legerplaats van Cicero, zonder evenwel een nauwkeurige plaatsbepaling ervan te geven. Toen Caesar zich in het gebied der Aduatici bevond (V. 27), verbleef Cicero op ongeveer 50 mijlen daarvandaan. Aduatua moet ten noord-oosten van Reims gelocaliseerd worden. Na een overwinning van Caesar (V. 53) kreeg Labienus hiervan door middel van de Remii bericht; hij verbleef op ongeveer 60 mijlen afstand van de winterlegerplaats van Cicero. In een ander bericht wordt gezegd (VII, 90), dat Cicero door Caesar naar de kwartieren werd gezonden in het gebied der Aedui bij de Somme. Ofschoon deze berichten geen exacte gegevens bevatten, wijzen zij toch heel sterk naar de plaats, waar volgens de Peutinger-kaart Castra Herculis gezocht moet worden. De identiteit tussen de Renuis der kaart en de Somme staat vast. Er bestaat derhalve een zeer grote waarschijnlijkheid, dat de toponiem als Castra Ciceronis of als Castra C. Tulli gelezen moet worden, vooral omdat er in de toponiem der kaart en de mogelijk authentieke naam der legerplaats meerdere letters en klanken overeenkomen, die een verlezing of een verschrijving niet onaannemelijk maken.

Het Flenis der Peutinger-kaart moet waarschijnlijk als Fline beschouwd worden; de ligging van deze plaats op de kaart is evenwel moeilijk in overeenstemming te brengen met de werkelijke geografie. Ad Duodecim heeft een zeer reële kans van

determinatie in Montdidier, ten westen van Noyon gelegen. De Peutinger-kaart noemt een afstand van 18 mijlen tussen Noviomagus en Ad Duodecim, dit is 39.9 km. De hemelsbrede afstand tussen beide plaatsen is 33 km. Naast de grote etymologische overeenkomsten steunt de afstand de determinatie zeer sterk.

16. Na deze bewijzen bestaat er geen noodzaak meer, alle details der interpretatie op Nederland van het bovengedeelte der kaart opnieuw te onderzoeken en te weerleggen. Voor deze interpretatie is Noviomagus het voornaamste uitgangspunt geweest; samen met Renus en Patabus scheen dit ontwijfelbaar op Nijmegen te wijzen. De andere plaatsnamen echter waren moeilijk of onmogelijk met ons land in overeenstemming te brengen. Er zijn wel velerlei verklaringen gegeven om de kaart uit te leggen, doch een sluitend en bevredigend geheel werd nimmer bereikt. De commentatoren spreken elkaar op vrijwel alle punten tegen; in enkele gevallen kon in ons land een plaats worden aangewezen, waar een kleine overeenkomst in klank aan de juistheid der interpretatie enige schijn gaf, al bleven hierbij talloze etymologische en fonetische moeilijkheden onaangeraakt. Tot het aannemen van andere romeinse namen voor plaatsen werd enkel op de Peutinger-kaart overgegaan; die namen zijn noch door een tekst, noch door een archaeologische vondst bevestigd. Enige waarschijnlijke continuïteit vast te stellen uit de medievistische bronnen werd zelfs niet beproefd; dit is toch wel het minste wat gedaan moet worden, als het erom gaat een plaatsnaam terug te voeren tot een toponiem, die eeuwen ver terug ligt. Om het dus maar boud doch eerlijk te zeggen: de zogenaamde Peutinger-kaart van Nederland heeft altijd in de lucht gehangen. Iedere ingewijde wist dit trouwens; wij begrijpen alleen niet, waarom dit obstakel niet eerder is opgeruimd.

Misschien is het niet overbodig, ook nog langs een andere weg aan te tonen, dat de kaart niet op Nederland past. Het Noviomagus der kaart is een markant kruispunt; het is het middelpunt van vier wegen. Het zal geen bezwaar ontmoeten, als wij dit tot uitgangspunt van vier reisjes nemen.

De eerste weg, van Noviomagus naar Lugduno, loopt op de kaart ten zuiden, laten wij veiligheidshalve zeggen beneden een grote rivier. Noviomagus zou Nijmegen zijn en Lugduno Katwijk. De plaatsen hiertussen, namelijk Castra Herculis, Carvone, Levesano, Fletione, Lauri, Nigropullo en Matilone zijn in Nederland niet gelocaliseerd geworden. Voor de andere werd een plaats aangenomen; Albanianis is te Alphen gedacht. Alphen komt etymologisch en fonetisch zó weinig met Albanianis overeen (nog buiten beschouwing gelaten of de ger-

maanse evolutie aldus zou kunnen zijn geweest), dat de andere mogelijkheid in het authentieke *Insula* in Frankrijk, namelijk Abbeville, heel wat waarschijnlijker is. *Praetorium Agrippine* werd bij Valkenburg en *Lugduno* bij Katwijk gelocaliseerd. Reeds op taalkundige gronden vallen deze determinaties, tenzij men naamsveranderingen zou willen aannemen; zulke aangenomenheid vordert echter enig bewijs of adstructie. *Carvone*, waarvoor een poging is gedaan om het bij Kesteren te plaatsen (ook een etymologische hinkstapsprong!), is in schijn gedekt door een grafsteen van een romeins militair, bij Herwen gevonden, die vermeldt „*Carvio ad molem sepultus*”, te *Carvio* bij de dijk begraven. Doch *Byvanck* merkt terecht op, dat dit niets zegt; de dijk kan zowel op één als op honderden kilometers afstand gelegen hebben. Wij houden het op het laatste. Het totaal aantal mijlen tussen *Noviomagus* en *Lugduno* bedraagt 78; dit komt, omgerekend op basis van een gallische mijl, neer op ruim 163 km. Voor de afstanden van het beneden-gedeelte der kaart is de gallische mijl als maateenheid genomen, zoals blijkt uit de afstanden tussen de grotere plaatsen, wier localisaties vast staan. Er is, kennelijk „*pour le besoin de la cause*”, een strijdvraag ontstaan, of voor Nederland de gallische dan wel de romeinse mijl moet aangenomen worden; met geen van beide kwam men immers rond. Wij zien geen enkel redelijk motief om aan te nemen, dat de tekenaar op korte afstanden der kaart een andere maateenheid zou hebben gehanteerd; dat de kopiïst zich aan zulke ingrijpende verandering zou hebben schuldig gemaakt, die een nauwkeurige becijfering had vereist, moet uitgesloten worden. De werkelijke afstand tussen Nijmegen en de nederlandse kust bedraagt ongeveer 135 km; het verschil met de 163 der kaart is op zich geen onoverkomelijk bezwaar, doch van de andere kant niet onbelangrijk.

De tweede weg, zuidelijker dan de eerste gelegen en op de kaart eveneens tussen de twee grote rivieren geplaatst, loopt van *Noviomagus* naar *Foro Adriani*. Het begin- en het eindpunt van deze weg zijn in Nederland geplaatst te Nijmegen en Voorburg. De tussenliggende plaatsen hebben zelfs in schijn geen aanvaardbare localisatie in Nederland verkregen, met uitzondering van het *Grinnibus*, dat enkel op een becijfering der afstanden in Rossum is gedacht. De totale afstand tussen *Noviomagus* en *Foro Adriani* kan niet met zekerheid worden vastgesteld, omdat bij *Ad Duodecim* een romeinse 5 staat, maar vlak daarachter de kaart beschadigd is; er kan dus een getal bestaan hebben tussen 5 en 9 (want 9 schrijft de kopiïst wel eens als viiii), zodat de totale afstand gesteld moet worden tussen de 154 en 162 km. De werkelijke afstand tussen Nijmegen en Voorburg bedraagt 125 km.

Ten aanzien van de derde weg, van Noviomagus naar Colonia Traiana, blijkt allereerst de totaalafstand niet te kloppen met die tussen Nijmegen en Xanten, zoals de plaatsen tot heden werden geïnterpreteerd. De kaart geeft 39 km; de ware afstand is 48. De tussenafstanden der kaart zijn evenmin in overeenstemming te brengen met de localisaties der toponiemen in deze streek. Arenatio is voor Rindern aangezien; Peutinger geeft een afstand van 22 km; de ware afstand tussen Nijmegen en Rindern is 18. Tussen Arenatio en Burginatio stelt de kaart 6 km. Burginatio meende men als Kalkar aan te mogen wijzen; de ware afstand is 12 km. Tussen Burginatio en Colonia Traiana, in de nederlandse interpretatie Kalkar en Xanten, noemt de kaart 11 km, terwijl de werkelijke afstand 18 km bedraagt. Nu is de authenticiteit der getallen van de Peutinger-kaart om meerdere redenen aanvechtbaar; men kan echter niet alle onvolkomenheden der nederlandse interpretatie aan fouten van de kopiïst wijten.

De vierde weg, van Noviomagus naar Juliaco, blijkt nog duidelijker dan de andere niet op Nederland te passen. Op de kaart leidt deze weg van Noviomagus over de Maas naar Ceuclum. Dat deze rivier dicht bij de overgang van de weg Maas heet, scheen de interpretatie Cuyk voor Ceuclum onwankelbaar te maken. Peutinger geeft tussen Noviomagus en Ceuclum 3 mijlen, dit is 6.6 km. Nijmegen-Cuyk bedraagt 13 km. De volgende plaats Blariaco is met Blerick geïdentificeerd. De kaart noemt 22 mijlen, dit is 48.4 km. Cuyk-Blerick is inderdaad 48 km. Catualium is in Heel gedacht; als afstand tussen dit en Blariaco geeft Peutinger 12 mijlen, dit is 26.6 km; de ware afstand bedraagt 28 km. De volgende plaats Feresne zou Smeermaas zijn. Peutinger noemt die op 14 mijlen afstand van Catualium; dit is 31.1 km; de werkelijke afstand is 37.5 km. De daarop volgende plaats Atuaca is als Tongeren gedetermineerd; deze ligt echter zo bezijden de eventuele weg naar Heerlen en Gulik, dat de interpretatie om die reden al niet houdbaar is. Tussen Feresne en Atuaca noemt Peutinger 16 mijlen, dit is 35.5 km; de ware afstand tussen Smeermaas en Tongeren is 15 km.

Nu wij hier zijn aangeland, kan een dringende vraag niet achterwege blijven. Waarom zouden langs deze weg Cuyk, Blerick, Heel, Smeermaas zijn bedoeld en genoemd, die wel enige romeinse relikten bezitten, doch in de romeinse periode toch waarschijnlijk niet het belang van een grote of voorname plaats hebben gehad. Op het frans gedeelte der kaart ziet men immers, dat de wegen van punt tot punt uitgezet zijn op de grotere plaatsen, de steden, die nu nog belangrijk zijn en de plaatsen, die in de romeinse periode als belangrijk golden. In romeins Gallië moeten toch immers tal van plaatsen overgeslagen zijn.

Waar is Maastricht, de belangrijke Maas-overgang in deze streek, waar Aken, indien aangenomen moet worden, dat men bij Atuaca in deze omgeving zou zitten? Waar blijkt iets van het intensief geromaniseerde Zuid-Limburg en België?

Aan de andere zijde van de rivier blijkt het Atuaca aansluiting te geven op Cortovallio, dat Heerlen zou zijn; deze determinatie is zelfs op etymologische gronden verdedigd. Doch men behoeft geen linguïst te zijn om te zien, dat er tussen de twee toponiemen van enig taalkundig verband geen sprake is. Als afstand tussen Atuaca en Cortovallio geeft de kaart 16 mijlen, dit is 35.5 km; de ware afstand tussen Tongeren en Heerlen bedraagt ruim 41 km. Cortovallio-Juliaco stelt Peutinger op 12 mijlen, dit is 26.6 km. Heerlen-Gulik is 27 km.

In deze weg komen enige afstanden der nederlandse interpretatie merkwaardig goed overeen met de gegevens der Peutinger-kaart. Doch hierdoor late men zich niet verblinden; dit is niets méér dan een toevallige coïncidentie, waardoor echter onmogelijk de interpretatie ten gunste van Nederland kan worden gered. Het is immers duidelijk, dat in Nederland werd gezocht naar plaatsen, waar de afstanden geheel of nabijkomend kloppen met de kaart. Toen zulke verklaring enigszins sluitend gemaakt kon worden, werden andere factoren, die de interpretatie ten stelligste weerspreken, zelfs niet meer gezien.

Uit deze beschouwing der Peutinger-kaart zijn enige conclusies te trekken van kapitaal belang. Het landschap der Patavia ligt niet in Nederland, doch in Noord-Frankrijk. De Patabus is de Oise en niet de Waal; dat deze rivier aan de rechterkant der kaart Maas heet en aan de linkerkant Patabus, is volledig in overeenstemming met de teksten van Caesar en Tacitus, waardoor de rivierverbindingen en de overgang van de naam zijn verklaard. Dat er een Renus in Noord-Frankrijk liep, is geen interpretatie onzerzijds, om ten koste van alles en uitgaande van een „*petitio principii*” het *Insula Batavorum* in Noord-Frankrijk en het paleis van Karel de Grote in Noyon te kunnen plaatsen; de loop van een Renus in Frankrijk, door de klassieke teksten uitgedrukt en als zodanig door ons geïnterpreteerd, wordt op waarlijk afdoende wijze door de Peutingerkaart uitgebeeld. Eveneens bevestigt zij ontwijfelbaar, dat de middeleeuwse Batua in Frankrijk ligt; zo steunt zij onze konklusie, in verband met de Noormannen-geschiedenissen van doorslaand gewicht, dat de Noormannen in het *Noviomagus Noyon* bezocht hebben. En tenslotte — deze konklusie is niet de minst belangrijke — wordt door de juiste interpretatie der kaart de enige geschreven bron geëlimineerd, die de juistheid van de naam *Noviomagus* voor romeins Nijmegen tot heden dekte.

De door ons veronderstelde mystificatie tussen Noyon en Nijmegen is door onze tegenstanders ten onrechte verworpen. In de Peutinger-kaart kan als het ware een eigentijdse en authentieke foto worden gezien, die de mededelingen der klassieken over de ligging van het Insula Batavorum in noord Gallië op klare wijze illustreert. Wie dit nog wil ontkennen, betoont aperte onwil om een mythe prijs te geven.

De andere geografische bronnen, het Itinerarium Antonini en het werk van Ptolemaeus, bevestigen onze interpretatie der Peutinger-kaart geheel en al. Ofschoon de toepassingen der gegevens van het Itinerarium op Nederland reeds gevallen zijn door de overvloedige bewijzen, dat de Patavia in Frankrijk lag, is het toch niet overbodig het Itinerarium nader te beschouwen, vooral omdat het in meerdere punten de Peutinger-kaart toelicht. De beide bronnen hebben misschien een gemeenschappelijke oorsprong gehad, zodat zij in de tijd van hun ontstaan of van hun eerste roulatie vrij nauwkeurig op elkaar waren afgestemd. Daarna zijn zij echter een eigen weg gegaan, via talrijke afschriften met legio mogelijkheden van copiefouten of opzettelijke veranderingen; tussen de ene en de andere bron zijn tal van afwijkingen te zien. Of de een, of de andere, of beide zijn zij verminkt; er mag dus a priori aangenomen worden, dat zij niet in een onvervalste vorm tot ons zijn gekomen. De afwijkingen tussen de beide bronnen en de aperte fouten, die als zodanig kunnen worden aangewezen, heeft men tot heden geweten aan de afschriften, de onnauwkeurigheid en het misverstand der kopiïsten. Wij houden het echter voor zeker, dat ook de misleide interpretaties en de onjuiste determinaties van plaatsen een belangrijke rol hebben gespeeld. Een grote landstreek werd immers tussen Frankrijk en Nederland verwisseld; dit had vanzelfsprekend zijn gevolgen voor de nevengebieden. Toen dit misverstand eenmaal geboren was — het ontstond in de 12e eeuw! — zijn waarschijnlijk meerdere gegevens aan dit denkbeeld aangepast, met het gevolg dat de oudere en oorspronkelijke opgaven en mededelingen als foutief werden beschouwd, terwijl zij integendeel juist kunnen zijn geweest. Wat in de kronieken en zelfs in de oorkonden geschiedde en daar met tal van voorbeelden kan worden aangetoond, behoeft voor de geografische bronnen geenszins verworpen te worden; ook hier zijn verminkingen, misschien zelfs interpolaties ingeslopen of kwamen interpretaties tot uitdrukking, die de kopiïst zich mogelijk niet eens bewust was. Op de getallen der onderlinge afstanden tussen de plaatsen kan zowel bij de Peutinger-kaart als het Itinerarium vrijwel niet gebouwd worden. Cijfers en getallen zijn in palaeografisch opzicht de zwak-

ste plekken van oude handschriften, die — wie weet hoe vaak — gekopieerd zijn. Komt daar nog een eeuwenlang misleide interpretatie bij, waardoorheen de handschriften leefden, dan vervalt de zekerheid over de oorspronkelijke authenticiteit, vrijwel geheel. Ondanks al deze factoren, die de betrouwbaarheid afbreuk doen, zijn in de geschriften en de kaart nog veel sporen achtergebleven, die de weg wijzen naar de juiste interpretatie. Evenals de Peutinger-kaart bevat het Itinerarium dergelijke waardevolle aanknopingspunten.

In het Itinerarium worden enige wegen beschreven, die in verband met de Peutinger-kaart van belang zijn. De eerste weg, van Colonia Agrippinae-Keulen naar Harenatio (het Arenatio der Peutinger-kaart) is hierom van gewicht, dat door de juiste localisatie van Veteris, Burginatio en Arenatio in het noorden van Frankrijk nu vast staat, dat de weg niet in noordelijke maar in zuid-westelijke richting heeft gelopen. Tussen Arenatio en Burginatio geeft het Itinerarium een afstand van 10 mijlen; de Peutinger-kaart van 6 mijlen. De afstand tussen Burginatio en Veteris stelt het Itinerarium op 6 mijlen, terwijl de Peutinger-kaart Colonia Traiana tussenbeide noemt en een totaalafstand van 50 mijlen geeft. Berust de rangschikking der kaart hier min of meer op een rechtlijnigheid — hetgeen met name voor de interpretatie van deze streek tussen Nijmegen en Xanten is aangenomen — dan is het gegeven van het Itinerarium zeer fout. De afstanden van het Itinerarium verdienen waarschijnlijk nog minder vertrouwen dan die der Peutinger-kaart.

Ongeveer dezelfde weg wordt in het Itinerarium in omgekeerde richting onder deze kop beschreven: „A Lugduno, caput Germaniarum, Argentorato milia passuum CCCXXV: Van Lugdunum naar Argentoratum - 325 mijlen”. Het Lugdunum is zonder enige twijfel dat der Patavia op de Peutinger-kaart. Deze landstreek bevond zich in Frankrijk. Mogelijk moet de plaats gedetermineerd worden met Boulogne-sur-Mer. De Peutinger-kaart geeft hiervoor een sterke aanwijzing. Wij hebben boven reeds uiteengezet, dat de streek van Patavia op de kaart gedeeltelijk gedoubleerd is in het linker deel van Belgia. In het landschap Belgia staat Boulogne aangeduid als: Gesogiaci quod nunc Bononia. Deze terminologie, een uitleg, een nadere verklaring, aangevuld met de duidelijk middeleeuwse toponiem Bononia, wettigt het vermoeden, dat de uitdrukking geen authentiek gegeven der oorspronkelijke kaart is geweest, doch dat zij door de 13e eeuwse kopiïst werd bijgevoegd. Deze interpolatie plaatste hij naast Castrum Menapiorum, dat hem ongetwijfeld als Cassel bekend was, omdat Boulogne geografisch gezien daar het beste paste. Toch kon de plaats reeds als Lug-

dunum in de Patavia genoemd zijn maar onder die naam kan de kopiïst haar niet herkend hebben. De gedeeltelijke doublure in Belgia en Patavia heeft hij waarschijnlijk niet doorzien; misschien had ook hij reeds het denkbeeld, dat de daarboven liggende Patavia Nederland was en heeft hij Boulogne ingevoegd waar hij meende dit te moeten localiseren. Door de andere gegevens, die wij boven uiteengezet hebben, blijft het echter aanzienlijk waarschijnlijker, dat met Lugdunum Calais is bedoeld.

Door Lugdunum van de ene kant, dat ofwel als Boulogne ofwel als Calais geïnterpreteerd in elk geval op de franse kust gedacht moet worden, en door de gelijkkluidende plaatsnamen in het Itinerarium, namelijk Carvone, Harenatio en Burginatio van de andere kant, wordt duidelijk gemaakt, dat de weg door dezelfde streek liep, die door de Peutinger-kaart is aangegeven. De bewijsvoering voor de interpretatie der Peutinger-kaart geldt dus evenzeer voor het Itinerarium.

De afstand tussen Lugdunum en Colonia Agrippinae vat het Itinerarium samen in 325 mijlen, dat is 722 km. Hier vinden wij waarschijnlijk een voorbeeld, hoe de oorspronkelijke tekst ongerept bewaard is gebleven, terwijl in verschillende onderdelen afwijkingen zijn ingeslopen. De weg liep immers van Boulogne of Calais over Keulen naar Straatsburg en zo gezien is het getal van de afstand juist. Het was echter beslist onjuist, toen de weg gereconstrueerd werd van de nederlandse kust over Keulen naar Straatsburg. In de afstanden der plaatsen onderling zijn fouten geslopen. Dit blijkt al heel duidelijk in de afstand tussen Harenatio en Burginatio, die hier 22 mijlen bedraagt, op de Peutinger-kaart slechts 6 mijlen. De afstand tussen Colonia Traiana en Veteris is onduidelijk aangegeven; in de handschriften leest men wel eens 1 mijl, doch de Peutinger-kaart geeft 40 mijlen. Er kan niet met zekerheid worden vastgesteld, of in beide bronnen dezelfde weg is bedoeld, want zowel het Itinerarium als de Peutinger-kaart mogen niet met een dwingend principie van rechtlijnigheid geïnterpreteerd worden. Het verschil van 1 op 40 is echter te groot om de mogelijkheid te kunnen accepteren, dat er tussen de genoemde steden twee verbindingen bestonden met zulke enorme afwijking.

Aan deze weg worden de volgende plaatsen genoemd: Lugduno - Calais?; Albanianis - Abbeville; Traiecto - Atrecht; Mannaricio; Carvone - Carvin?; Harenatio - Origny; Burginatio; Colonia Traiana - Sedan; Veteribus - Virton; Colonia Agrippinae - Keulen.

Het spreekt vanzelf, dat bij de nederlandse interpretatie Traiectum voor Utrecht is aangezien. Bij de inmiddels dwingend geworden toepassing der Peutinger-kaart op Noord-Frankrijk

spreekt het nu vanzelf, dat Traiectum Atrecht is. Door tal van plaatsnamen immers, die op de kaart en in het Itinerarium dezelfde zijn, wordt onomstotelijk bevestigd, dat al deze steden in Noord-Frankrijk liggen. Daarom moet het Traiectum, dat op de Peutinger-kaart ontbreekt, eveneens aldaar worden gelocaliseerd. Atrecht is ons wellicht meer vertrouwd onder de naam van Atrebatum, doch in het Itinerarium en in meerdere vroeg-middeleeuwse bronnen (die derhalve ten onrechte voor Utrecht zijn opgevat), wordt het met Traiectum aangeduid. In ander verband wezen wij reeds op de historische vraagstukken met betrekking tot Utrecht. Het is reeds meer dan theorie, dat de Utrecht-doctrine besmet is met een even diepgaande „hinein“-interpretatie als in verband met Noviomagus-Nijmegen geschiedde. De belangrijkste vergissingen zijn niet voortgekomen uit een verwarring tussen Utrecht en Maastricht, die in incidentele gevallen konden worden aangewezen en rechtgezet, maar uit een fundamentele verwarring tussen Utrecht en Atrecht. Sinds een twintigtal jaren is het probleem over de naam van romeins Utrecht bijzonder acuut geworden door de ontdekking bij de opgravingen op het Domein van talrijke inscripties, waarin Utrecht onder de naam van Albiobola aangeduid schijnt. Men heeft aangenomen, dat dit de oorspronkelijke naam van Utrecht is geweest, die uiteindelijk door Traiectum verdrongen werd. De belangrijkste vraag is nu, wanneer dit laatste geschied is. Wij vermoeden, dat de Nijmeegse mystificatie eveneens een grote repercussie heeft gehad in Utrecht.

Bij de beschrijving van deze weg doet het enigszins vreemd aan, dat Noviomagus niet is genoemd. Van Carvone naar Arenatio is derhalve een andere route gevolgd dan over Noviomagus. In Nederland is deze vanaf Kesteren door de Betuwe gereconstrueerd met voorbijgaan van Nijmegen. Deze blijkens het Itinerarium belangrijke weg is door de oosthoek der Betuwe gedacht, een streek met een moeilijke en misschien wel onoverkomelijke waterstaatkundige toestand. Dit had een waarschuwing kunnen zijn tegen de lukrake localisatie van de weg in deze streek. In Frankrijk is het ontbreken van Noviomagus-Noyon geheel te verklaren; de weg passeerde Noyon op geruime afstand.

Een tweede weg noemt het Itinerarium tussen Colonia Traiana en Colonia Agrippinae. Op de Peutinger-kaart komt hij niet voor; wel worden er enige plaatsen van de kaart genoemd. De weg kan met een redelijke waarschijnlijkheid aldus gereconstrueerd worden: van Colonia Traiana-Sédan naar Mediolano-Mouzon worden 8 mijlen genoemd, dit is 17.7 km; de ware afstand is 15 km. Van Mediolano-Mouzon naar Sablonnes-Stenay eveneens 8 mijlen, 17.7 km; de ware afstand is 16 km. Van

Sablones-Stenay naar Mederiacum-Montmédy 10 mijlen, dit is 22.2 km; de ware afstand is 17 km. Van Mederiacum-Montmédy naar Theodurum-Le Tiche 8 mijlen, dit 17.7 km; de ware afstand is ruim 40 km. Van Theodurum-Le Tiche naar Coriovallum-Thionville worden 7 mijlen genoemd, dit 15.5 km; de ware afstand is 20 km. De afstand tussen Coriovallum en Juliaco komt overeen met die der Peutinger-kaart.

In de verdere opgaven der afstanden tussen Juliaco over Tiberiacum en Colonia Agrippinae moeten fouten schuilen; het Itinerarium stelt de totale afstand op 30 mijlen, terwijl uit de getallen van de eerste weg een totaal van 94 mijlen kan worden berekend. Hierbij is wel de correctie medegegeld, die moet worden aangebracht tussen Colonia Traiana en Veteris, welke afstand door de Peutinger-kaart op 40 mijlen wordt gesteld.

Als totale afstand tussen Colonia Traiana en Colonia Agrippinae geeft het Itinerarium 71 mijlen, dit is 157 km. Waarschijnlijk is hier weer een authentiek gegeven achtergebleven, dat aan vermindering of verandering ontsnapte of niet totaal maar slechts gedeeltelijk verminkt werd. De werkelijke afstand tussen Xanten en Keulen bedraagt 80 km; die tussen Sédan en Keulen ongeveer 200 km.

Het Itinerarium Antonini verzet zich derhalve niet tegen de interpretatie van de Patavia op Noord-Frankrijk. Integendeel; door meerdere duidelijke punten in de beschreven wegen wordt volledig bevestigd, dat de westelijke localisaties van het Itinerarium in Noord-Frankrijk hun juiste plaats vinden. Er worden zelfs enige punten opgehelderd, die uit de Peutinger-kaart in het geheel niet of onvoldoende duidelijk zijn, zoals de determinatie van Traiectum als Atrecht en de vermoedelijke identiteit tussen Lugdunum en Calais.

Het werk van Ptolemaeus, de geograaf uit de 2e eeuw na Christus, behoeft niet meer in alle details te worden nagegaan. De reconstructie van zijn kaart van West-Europa, die Byvanck voor de Geschiedkundige Atlas van Nederland opstelde en die behoudens enige detailpunten in het algemeen aanvaardbaar is, bevestigt onze interpretaties volkomen. De gallische Rijn markeert de grens tussen Gallië en Germanië. De steden, die in verband staan met het Insula Batavorum, zijn zonder enige twijfel in Noord-Frankrijk gelocaliseerd; zij bevinden zich bovendien in de onmiddellijke nabijheid van romeinse plaatsnamen, die met volstrekte zekerheid als noord-franse steden moeten worden geïnterpreteerd. De ligging van het Insula Batavorum in Frankrijk, door de klassieke schrijvers in hun teksten duidelijk uitgesproken, wordt door de klassieke geographen bevestigd. Ten onrechte is een deel van hun mededelingen

en gegevens in twijfel getrokken; niet zij, maar wij hebben fouten gemaakt.

Door het terugvoeren der Bataven naar hun juiste woonplaats valt er een nieuw licht op een oude strijdvraag tussen de taalkundigen en de historici ²⁰). Op grond van een aantal plaatsnamen, zoals Batavodurum, Lugdunum Batavorum, Noviomagus, die een keltisch substraat hebben, namen de linguïsten aan, dat er een belangrijk keltisch element in ons land aanwezig moet zijn geweest. De historici bestreden dit. Het blijkt nu dat de historici in de grond gelijk hadden en de taalkundigen geen ongelijk, met dien verstande echter, dat hun konklusies niet opgaan voor ons land, maar voor Noord-Frankrijk. De bewuste plaatsnamen zijn in ons land niet inheems geweest; zij werden hier slechts toegeschreven. Zouden de taalkundigen nu voet bij stuk houden en ook in Noviomagus een keltische vorm blijven zien, dan steunen zij onze opvatting, dat ook deze naam niet inheems is geweest, doch op een bepaald tijdstip naar hier is overgebracht.

De ware grens tussen Gallië en Germanië, die in de romeinse periode van oost naar west door Noord-Frankrijk liep en volgens Caesar om strategische redenen met de grote rivieren samenviel, is vermoedelijk de diepste historische oorzaak geweest van de taalgrens. Dat deze verschoof en de geografische barrières overschreed, is geheel verklaarbaar; politieke, sociale en economische factoren bewerkten, dat het frans in het noorden terrein won. Het nederlands heeft tot ver beneden de huidige taalgrens invloed gehad. In de 12e eeuw werd in Boulogne-sur-Mer nog nederlands gesproken, in Frans-Vlaanderen nog heden ten dage; het blijkt bovendien uit verschillende toponiemen in Noord-Frankrijk, die nu nog een franse en een nederlandse vorm hebben. De huidige taalgrens ligt niet precies op dezelfde plaats als de oude volkerengrens, maar zij houdt daar door haar benaderende plaats en vooral door haar opmerkelijke richting zeer zeker verband mede.

Vermoedelijk heeft het Eiland der Bataven ook een historisch relict nagelaten in de latere naamgeving der franse landschappen. In de omgeving van Parijs treft men het Ile de France aan, het stamland der Capetingers, dat ook een deel van het oude Eiland der Bataven omvat. Dit landschap toont zich geenszins als een eiland, dat volledig door een of meerdere rivieren omsloten is; geografisch gezien is het geen zuiver eiland. Dit wijst erop, dat de naam van Ile (eiland) niet uitsluitend of voornamelijk op geografische motieven berust. De naam van Insula is bewaard gebleven, terwijl de reminiscentie der Bataven verloren ging. Dit laatste is al zeer verklaarbaar, wijl immers de

historische wetenschap van het noorden de Bataven tot zich had getrokken. In de eeuwen, dat deze wetenschap slechts de allure had van legenden- en feiten-verzameling en de historische kritiek nog niet was gevonden, kon gemakkelijk een verwaaiing optreden van historische gegevens en een traditie ontstaan, die helaas nog al te vaak als onwrikbaar wordt beschouwd. In het eigen land moest de naam der Bataven wel teniet gaan, omdat de stammen, die in de eerste eeuwen in Gallië woonden of zich daar vestigden en mogelijk los en gescheiden van elkander leefden, tenslotte opgingen in het éne volk van Galliërs, Franken of Fransen, waarbij het oude stamverband altijd door minder betekenis kreeg. Logisch, dat de namen der stammen verloren gingen.

Als de naam van het franse *Insula* in het *Ile de France* een historisch relict is — hetgeen wij vermoeden — dan is hij slechts weinig van plaats verschoven. Deze verschuiving is volledig begrijpelijk, daar met de reminiscentie der Bataven ook het begrip van hun woonplaats en de juiste begrenzing van hun Eiland verloren gingen, zodat de naam gedeeltelijk naar een ander gebied schoof, dat om redenen van een latere historische ontwikkeling meer betekenis kreeg. Er bleef echter een belangrijk deel van de naam in stand én een deel van het vroegere Eiland bleef in het nieuwgenoemde landschap omvat; twee motieven derhalve om een nauw verband tussen de oude naam van *Insula Batavorum* en de nieuwe naam van *Ile de France* aan te nemen. De directe opeenvolging der twee namen kan niet dwingend bewezen worden, daar er begrijpelijkerwijs in de geschreven bronnen een vacuum ligt tussen de oude en de nieuwe naam. De evolutie der toponiemen geschiedt bovendien meestal in de volksmond; de fasen der evolutie zijn slechts hoogst zelden alle in de historische bronnen geregistreerd. De overeenkomsten in naam en plaats, al zijn beide slechts gedeeltelijk, benadrukken het verband. In Nederland ontbreekt elk naamkundig relict van het Eiland der Bataven; de naam der *Betuwe* is immers, zoals reeds werd bewezen, voortgekomen uit een ontlening.

Doch, zal men opwerpen, de ligging van het *Oppidum Batavorum* en van *Dorestad* is toch door de oudheidkundige opgravingen bevestigd. Over de opgravingen te *Wijk-bij-Duurstede* kunnen wij geen oordeel geven. Wel moet vooropgesteld, dat beide opgravingen geschied zijn en gericht waren volgens een vooropgezette mening. In *Wijk-bij-Duurstede* zocht men welbewust naar karolingische resten en die werden blijkbaar gevonden. Wij kunnen noch willen bestrijden, dat er karolingische resten gevonden zijn; het staat echter als een paal boven water

dat deze niet van Dorestadum waren, want deze stad lag aan de kust van Frankrijk. In Nijmegen speurde men naar bataafse overblijfsels en die heeft men ook gemeend te vinden. De veiligste methode ligt omgekeerd: als er iets gevonden wordt, dat ontwijfelbaar in een zekere periode gedateerd moet worden en waarvoor daarna de inpassing in de historie wordt gezocht. Dit is vanzelfsprekend niet altijd mogelijk. Historie en oudheidkunde moeten hand in hand gaan; dikwijls zijn beide betrokken in dezelfde zaak en moeten er wederzijds theorieën worden opgebouwd, die uit elkanders gegevens bevestiging of verwerping vinden.

Uit de opgravingen van de Kopse Hof te Nijmegen, waar Prof. Holwerda omstreeks 1917 een vluchtburcht der Bataven meende te ontdekken, scheen de bevestiging te kunnen worden afgeleid dat het Oppidum Batavorum — dat men reeds lang vergeefs had gezocht! — ter plaatse had gelegen. Doch er moet ernstig rekening worden gehouden met de mogelijkheid, dat Holwerda geen bataafse resten heeft aangetroffen. Een belangrijk gegeven van de Kopse Hof werd over het hoofd gezien. Rond de stad Nijmegen lag in de middeleeuwen een landweer, een verdedigingsgordel van wallen en hekken, met hier en daar houten gebouwen, die als forten en tijdelijke verblijfplaatsen voor de soldaten dienden. De landweer is in de huidige plattegrond der stad nog duidelijk te zien. De Wolfkuilseweg, de Groenestraat, de Groenewoudseweg en de Broerdijk geven vrij nauwkeurig het verloop ervan aan. De Broerdijk is er zelfs een rechtstreeks overblijfsel van. In het oosten van de stad eindigde de landweer precies op de hoogte van de Kopse Hof; de daar plotselinge steile helling met een verval van ruim 80 meter maakte een voortzetting van de landweer onmogelijk en overbodig. Daardoor was de Kopse Hof wel een strategisch punt van de eerste orde; van daar kon een groot deel van het omliggend gebied worden overzien, tot in de Betuwe, over de gehele Ooy-polder en zelfs tot ver in de Duffel. En vooral niet te vergeten over een groot gebied van de Waal. Naar het oosten en zuiden bestreek de Kopse Hof eveneens een groot gebied.

Dat de Kopse Hof in de middeleeuwen als strategisch punt is gebruikt, blijkt uit de kroniek van Willem van Berchen ²¹): „Omstreeks 1350, toen Dirk van Lent zich met de zijnen in de kastelen van Lent en Buynsweerd (onder Beuningen) ophield, bezorgde hij de stad Nijmegen voortdurend veel last. Daarom sloeg Eduard van Gelre met de Nijmegenaren het beleg om Buynsweerd en nam het in; hij nam er ongeveer 26 man gevangen. Deze liet hij op een heuvel, „Hoefberge” genaamd, onthoofden. Hun hoofden werden op staken in de rondte van de heuvel gezet; dit tot afschrikwekkend voorbeeld voor de vijan-

den. Om deze doodstraf wordt die heuvel tot op de huidige dag door de inwoners „Mons Capitis”, Hoofdberg genoemd.”

Het lijkt geen twijfel, dat deze plaats met de Kopsse Hof gelijk gesteld moet worden, al heeft zich in de huidige naam een merkwaardige stijlfiguur ontwikkeld. Men kan aannemen, dat er een herhaling van dezelfde gedachte is ontstaan: kop in de betekenis van hoofd en hof als verbastering van hoofd. Doch ook is mogelijk, dat kop in de plaats is getreden van berg; een sterk uitspringende heuvel wordt nu nog kop genoemd. Hoe precies de stijlfiguur is ontstaan, kan gevoeglijk in het midden blijven; zeker is dat Hoofdberg en Kopsse Hof volledig identiek zijn.

Het was vooral in Nijmegen te verwachten, dat er ter plaatse ook romeinse culturresten in de grond zaten. Door deze fatale coïncidentie kon het niet uitblijven, dat de bouwresten met de Bataven in verband werden gebracht, vooral omdat men dergelijke resten zocht en de interpretatie zeker niet onbelangrijk beïnvloed is door een vooropgezette mening. Waarschijnlijk is hier sprake geweest van twee verscheiden cultuurlagen, die niet voldoende uit elkander gehouden zijn en ten onrechte in onderling verband werden gebracht, terwijl zij in tijdsorde ver uit elkaar kunnen gelegen hebben. De middeleeuwse versterkingen werden ook, gelijk bekend is, uit hout en aarde gebouwd. En hout en aarde, eventueel paalgaten, zijn met het blote oog niet te determineren, zelfs niet op eeuwen na. Tegenwoordig zijn nieuwe methoden ontwikkeld, die een vrij nauwkeurige datering mogelijk maken. Wat Holwerda voor een bataafse vluchtburcht heeft aangezien, is vermoedelijk niets anders geweest dan een middeleeuwse versterking.

Onze theorie wordt volkomen rond door de berichten, die meedelen, hoe de Bataven in het Frankrijk werden opgenomen. De Panegyrici Latini (geschreven in de 3e en 4e eeuw) vermelden, dat de Franken in het land der Bataven vielen. Keizer Constantinus wist hen omstreeks 300 te verdrijven. Hieruit blijkt, dat het Insula Batavorum ook te lijden heeft gehad van de zogenaamde Frankeninvallen, welke geheel Gallië teisterden. Nederland behoorde nog altijd onder Germania Inferior.

Regino, die in de 10e eeuw schreef, deelt mede, dat het land der Bataven, dat eertijds tot het continent van Gallië behoorde, omstreeks 600 in het rijk der Franken werd opgenomen. De vroegste historici hebben het land der Bataven in de overgangstijd tussen het romeins bestuur en de karolingische periode op zijn eigen en authentieke plaats gelaten. Na de 12e eeuw volgde de misvatting, toen de verwarring tussen Noyon en Nijmegen

een grandioze dislocatie van talrijke gegevens met zich bracht.

Als wij nu terugkeren naar de tekst van Einhard, dan staan wij er perplex over, dat hij zolang een zo geweldige waarheid in zich verborgen heeft gehouden. Slechts één detail vordert nog verklaring. Einhard zegt, dat de rivier het Eiland der Bataven *in het zuiden voorbijstroomt*. Dit is in het franse *Insula* toch niet precies het geval. Doch deze opmerking is geen fundamenteel bezwaar van zoveel gewicht, dat het tegen de andere argumenten op zou kunnen wegen. De mededelingen van klasieke en vroege schrijvers over de kompas-richting kunnen nimmer dwingend zijn; op dit punt is hun voorstelling zelden geheel juist of bestaat een grote kans op verschrijvingen door latere afschrijvers. Zeer waarschijnlijk heeft Einhard wél juist geschreven, maar werd zijn tekst door een kopiïst verminkt, die al de nu bekende mystificatie in het hoofd had en dit detail van Einhard meende te moeten corrigeren. Dit is uit de medievistische teksten het enige woord, dat zich tegen onze interpretaties verzet; wij menen niet tegen de historische kritiek te handelen door de juistheid van dit woord te verwerpen.

De konklusies ten aanzien van de Bataven, romeins Nijmegen en romeins Nederland zijn van oneindig meer belang dan de kwestie, of er in Nijmegen al dan niet een paleis van Karel de Grote heeft gestaan. Het karolingisch paleis is zelfs zeer ondergeschikt geworden, al was het dan het uitgangspunt van het onderzoek. Het romeins Noviomagus, door de grafschriften der bataafse militairen onverbrekkelijk met het *Insula Batavorum* verbonden — *Ulpia Noviomagus Batavus* — is niet Nijmegen geweest; het *Ulpia Noviomagus* moet even beslist met *Noyon* geïdentificeerd worden als het karolingische *Noviomagus*. De stad, door Traianus omstreeks het jaar 105 met het romeinse stadsrecht begiftigd, was eveneens *Noyon*. Het staat zelfs geheel op losse schroeven of Nijmegen in de romeinse periode wel de naam *Noviomagus* gedragen heeft. De stadsfeesten van het jaar 1955, waarmede Nijmegen zijn stichting door Traianus vierde, zijn derhalve een waardige slot-apotheose geweest voor een mystificatie, die in de westerse geschiedenis haar weerga niet had. *) Het is te hopen, dat nu een punt wordt gezet achter

*) Enige tijd nadat wij voor het eerst onze twijfel aan het bestaan van een karolingisch paleis in Nijmegen openbaar hadden gemaakt, nam de Gemeenteraad van Nijmegen het besluit een som van f 100.000 (!) te reserveren voor een op te richten standbeeld van Karel de Grote. Dit beeld is kennelijk bedoeld als tegengif voor de twijfel aan de historische traditie, een twijfel die zelfs in Nijmegen door velen wordt gedeeld. Het staat nu vast, dat een standbeeld van Karel de Grote geen enkel bestaansrecht heeft in Nijmegen, evenmin als het beeld van Traianus, tenzij men deze zou willen oprichten als een ironisch uitroepteken achter een mystificatie, of als afscheidsgebaar

deze mystificatie, die de Nijmeegse geschiedenis op een waarlijk macabere wijze heeft misleid. Want niet alleen de materie zelf der mystificatie, een legende, is voor historische waarheid doorgegaan, doch het moet voor elkeen duidelijk zijn en zeker voor de historisch geschoolden, dat een legendarische voorgeschiedenis, vooral als deze totaal legende was, sinds de 12e eeuw ten onrechte als waarheid aangezien, de historische bronnen en de daarop steunende interpretaties op een funeste wijze heeft beïnvloed, ook in zaken, die ogenschijnlijk ver van het karolingisch paleis af staan.

Men begripe ons vooral goed: Wij willen geenszins de realiteiten voorbijzien of wegpraten, die het oudheidkundig onderzoek in Nijmegen aan het licht bracht. Wel degelijk heeft Nijmegen een romeinse bezetting gehad, met een legerplaats en een burgerlijke nederzetting. Naar alle schijn is deze nederzetting zelfs de belangrijkste geweest van romeins Nederland. Doch het is gebleken, dat de overeenstemming tussen de realia en de historie, tussen de vondsten en de bronnen, onjuist is gezien. Haast automatisch volgt hierop de vraag, wat romeins Nijmegen dan wèl is geweest. Het zou volledig bevredigend zijn, als hierop het antwoord gegeven kon worden; doch dit is op het ogenblik nog onmogelijk. Zulk onderzoek op een tabula rasa, die pas is gevlaakt, vraagt tijd en bijzonder veel overleg; na onze bewijsvoering, waarvan wij de geweldig destructieve gevolgen in alle oprechtheid betreuren, kan slechts door een diepe bezinning op de bronnen en de resultaten van het oudheidkundig onderzoek het negatieve door iets positiefs vervangen worden. Hierbij zal de eenmaal opgetreden mystificatie een voortdurende aansporing kunnen zijn, de historische en archaeologische gegevens met uiterst strenge kritiek te behandelen. Het kan er vanzelfsprekend niet om gaan, spoedig voor de figuur van de legendarische Karel de Grote een representant te verkrijgen, of voor romeins Nijmegen een toeschrijving te vinden. Nu bestaat de kans, dat Nijmegen gaat zoeken naar zijn ware geschiedenis en het is zeer waarschijnlijk, dat deze ons meer zal boeien dan zijn legendarische om het eenvoudige feit, dat de historische waarheid altijd meer bevredigt dan welke legende ook.

aan een gewogen en te licht bevonden historische traditie. Aan de belangrijke som kan Nijmegen een andere bestemming geven, ditmaal niet legendarisch. Daar het zelden voorkomt, dat de historische wetenschap tot direkte financiële gevolgen leidt, beschouwen wij het als een uitzonderlijk voorrecht, dat wij door middel van een historische studie in staat zijn aan de gemeente Nijmegen een materieel voordeel te bezorgen, subsidiair een overbodige uitgave te vermijden.

- 1) Byvanck, Nederland in de romeinse tijd, blz. 211.
- 2) Caesar, De bello gallico, IV, 10.
- 3) Holwerda, Ned. vroegste geschiedenis, blz. 33, 64.
Bycanck, o.c. blz. 25, 41, 202.
- 4) Roblin, o.c. blz. 119.
- 5) Tacitus, Hist. V. 19.
- 6) Tacitus, Ann. XIII, 53.
- 7) Tacitus, Ann. XI. 20.
- 8) Dio Cassius, Hist. Rom. X. 30.
- 9) Suetonius, Claud. I.
- 10) Tacitus, Ann. II. 8.
- 11) Tacitus, Hist. IV. 12.
- 12) Caesar, De bello gallico, IV, 10.
- 13) Tacitus, Ann. II. 6.
- 14) Plinius, Hist. Nat. IV. 29.
- 15) Byvanck, o.c. blz. 202.
- 16) Plinius, Hist. Nat. III, 29.
- 17) Byvanck, o.c. blz. 204, 366, 510.
- 18) Roblin, o.c. blz. 337.
- 19) Byvanck, o.c. blz. 634.
- 20) Holwerda, o.c. blz. 34, 40; Byvanck, o.c. blz. 46.
- 21) A. J. de Mooy, De Gelderse kroniek van Willem van Berchem, 1950,
blz. 8; Sloet, id. blz. 108.

Aken en Nijmegen

Over de realiteit ener residentie van Karel de Grote te Aken bestaat niet de minste twijfel. Zij wordt immers bevestigd door de meest positieve mededelingen der bronnen, die niet voor een tweezijdige interpretatie vatbaar zijn. Bovendien bezit Aken een groot aantal rechtstreekse relikten van de palts op historisch en oudheidkundig gebied. Tenslotte staat naast dit alles, hoewel hieruit voortgekomen, een onwankelbare traditie.

Wijl Nijmegen en Aken als de meest noordelijk gelegen paltzen van Karel de Grote zijn beschouwd en die van Aken de dichtstbijzijnde bij Nijmegen, ligt het voor de hand deze twee met elkander te vergelijken. Hierdoor worden belangrijke en doorslaggevende konklusies mogelijk, die zich ten stelligste tegen de aanwezigheid van een karolingische residentie te Nijmegen verzetten. Te Aken waren of zijn nog verschillende elementen aanwezig, die als essentiële zaken met een karolingisch paleis verbonden zijn. Als geen der verworvenheden van Aken, rechtstreeks uit het karolingisch paleis ontstaan en in sommige gevallen daar noodzakelijkerwijs mee verbonden, in Nijmegen aanwezig is, dan houdt dit zeer gewichtige vragen in.

De residentie

De frankische annalen berichten op het jaar 765, dat Pepijn de Jongere het Kerstfeest en het daarop volgende Paasfeest te Aken vierde. De residentie heeft dus reeds vóór Karel de Grote de belangstelling der Pepijnen genoten. Nijmegen verschijnt plotseling in het jaar 777, althans volgens de tot heden gevestigde mening. Karel de Grote zou een geheel nieuwe residentie te Nijmegen hebben gebouwd, waaraan geen langer of korter verblijf van een andere vorst is voorafgegaan. Een dwingende noodzaak kan vanzelfsprekend niet worden gelegd in een vroegere belangstelling van een vorst voor een bepaalde plaats; het kiezen van een nieuwe residentie behoeft op zich niet verworpen te worden. Bij zulke vestiging moet er evenwel rekening mede gehouden worden, dat een vorst niet op een willekeurige plaats een paleis bouwde, maar dat zijn verblijf ter plaatse, dat resulteerde in de bouw van een vaste verblijfplaats, noodzakelijk steunt op de aanwezigheid van een koningsgoed. Daarom is het al zeer onwaarschijnlijk, dat Noviomagus Nijmegen betekent, wijl er immers een ander Noviomagus bestond, dat tevoren reeds een residentie der merovingers heeft gehad, waar

het koningsgoed dus aanwezig was. Evenals te Aken, waar Karel de Grote een nieuw paleis bouwde, ofschoon er vroeger al een hof bestaan had, bouwde hij te Noyon een nieuw paleis, waar voordien ook reeds een had bestaan.

De bouw van het paleis te Aken en van het daaraan nevenschikte Munster begon in het jaar 780. Het paleis van Noviomagus werd in 777 gebouwd. De prioriteit van het laatste maakt het reeds weinig aannemelijk, dat dit paleis te Nijmegen heeft gestaan.

Het paleis van Aken was van oorsprong een open hof en het had niet de bouworde van een burcht. Het gebied van dit hof omvatte het territorium van de huidige oude stad; het strekte zich uit van de Augustijnerkerk en de Nieuwpoort in het noorden tot de Munsterplaats en de Ursulinenstraat in het zuiden; en van de Büchelstraat en Buchkremerstraat in het oosten tot aan de Kockerellgasse en de Klostergasse in het westen. Deze uitgestrektheid van de immuniteit van het hof berust niet alleen op historische interpretaties, maar zij is door archaeologische vondsten nauwkeurig bevestigd. Op verschillende plaatsen zijn resten van muren ontdekt, die uit de karolingische periode dateren. Enige huisnamen, bijvoorbeeld „*Zur goldenen Kette*” op de Markt en het voormalige „*Haus zur Kette*” in de Groszköltnstrasse herinneren aan de afsluiting van het hofgebied door kettingen. De palts lag derhalve in het midden der stad; beter gezegd, de stad ontwikkelde zich rond het paleis.

Vrijwel hetzelfde vindt men te Maastricht, waar de karolingische palts in het midden der oude stad lag. Het mag als een noodzakelijk gevolg worden beschouwd, dat de burgerlijke nederzettingen rondom een karolingische palts ontstonden en dat de palts het middelpunt werd van de stad, die in de middeleeuwen ontstond en groeide. In Nijmegen lag de burcht excentrisch ten opzichte van de stad en op geruime afstand daarvan. In oorsprong en in uitgroei zijn hier duidelijk twee onderscheiden territoria te zien; dat van de stad en dat van de burcht, die aanvankelijk geen geografisch contact hadden. Ten zuiden van de Barbarossa-ruïne ontstond zeer weinig bebouwing; ten oosten daarvan kwam er zelfs geen. Toch was dit terrein voor een uitleg der stad en voor de bebouwing meer geschikt dan de laaggelegen gronden langs de oever van de Waal, waar regelmatig overstromingen voorkwamen, doch waarop de stad wel aangewezen was, omdat men daar eenmaal begonnen was met de aanleg. Het oudste Nijmegen, dat aan de Waalvoever lag, ging immers aan de burcht vooraf! Deze verhouding tussen burcht en stad dateert uit de 12e eeuw, toen namelijk de tendens leefde, aan een stad en een burcht onderscheiden territoria te geven, die strikt en dikwijls tot in kleinzielige details van

elkander gescheiden moesten blijven. Die tendens bestond nog niet in de karolingische periode, waar de grondpolitiek niet bekend was en die zeker niet gebezigd werd als uitdrukkingmiddel van machtsverhoudingen. Het topografisch beeld van Nijmegen toont oppervlakkig gezien reeds overduidelijk, dat de stedenbouwkundige opzet en de verhouding tussen stad en burcht niet kan dateren uit de tijd van Karel de Grote.

Ten zuiden van de Akense palts werd de grens van het hofgebied aangeduid door de goederen der abdij van Stavelot en door het frankische dorp. Het bezit der abdij wordt omschreven in een oorkonde van 1137 en het bevatte een kapel, toegewijd aan de H. Aldegonda, een merovingische prinses, en 30 huizen. De grond der abdij evenals het frankische dorp, waar vrije boeren woonden, waren niet afhankelijk van de palts; deze zaken waren dus niet noodzakelijk met het paleis verbonden. Dat deze en dergelijke vestigingen te Nijmegen ontbreken, houdt evenwel een even negatieve gevolgtrekking in als zij voor Aken positief is: de aanwezigheid van een palts werd de aanleiding tot vestigingen.

De vrij grote oppervlakte van de palts te Aken was nodig voor de behoeften der hofhouding. Naast het eigenlijke gevolg van de koning stond een omvangrijke groep handwerklieden en handelaars, zoals uit verschillende capitularia blijkt. De woonplaatsen der kooplieden hebben waarschijnlijk aan de noordzijde van de huidige Markt gelegen; het ghetto der joodse handelaars, waarvan nog de naam Judengasse is overgebleven, lag buiten het paltsgebied. Tussen het hof en de Ursulinenstraat stonden de huizen der rijksgroten, die langer of korter bij het hof aanwezig moesten zijn. En nu weer Nijmegen. Men kan niet aannemen, dat er op een plaats van een grote en voorname residentie, zoals de bronnen Noviomagus noemen, geen andere gebouwen dan het paleis stonden. In Nijmegen ontbreken deze geheel. Zij zijn niet historisch bekend; evenmin hebben zij archaeologische relikten nagelaten. Het is derhalve geen ongefundeerde konklusie aan te nemen, dat zij niet hebben bestaan. In een academische beschouwing van het probleem rond Noviomagus kan men inderdaad afstand nemen van de noodzakelijke bijkomstigheden en alleen aandacht besteden aan het bestaan van het paleis. Doch dan wordt over het hoofd gezien, dat een paleis op gronden van practijk en redelijkheid geen solitair bestaan kan hebben gehad. Men zou zich hieruit nog kunnen redden met de bewering, dat de residentie Noviomagus geen groot paleis was, maar dat zij eerder de rang had van een jachtslot, waar de tros der hovelingen, vrijen en dienstbaren derhalve niet zo groot behoefde te zijn als bij een voornamere residentie. Doch deze opvatting wordt door de bronnen nadrukkelijk weerspro-

ken, die het paleis van Noviomagus van grootse aanleg en important belang verklaren. In dit opzicht mist Nijmegen derhalve weer een kenmerk, dat als essentieel voor een palts te beschouwen is.

Het paleis zelf van Aken is in zijn fundamenten en in enige delen van het opgaande muurwerk in het huidige Raadhuis bewaard gebleven. De vroegere wachttore van het paleis is zelfs tot 20 meter boven het grondniveau in karolingische resten aan te wijzen. Het paleis had een langwerpige rechthoekvorm van 54 bij 10 meter; in het westen werd dit gebouw afgesloten door een halfronde bouw: de Markttoren van het Raadhuis. De plaats van het paleis blijkt niet op goed geluk gekozen te zijn; hier werd de hand gehouden aan een opmerkelijke bijzonderheid van alle oud-germaanse koningsverblijven, namelijk dat het paleis een strenge oriëntatie had; het was in zijn lengterichting zuiver west-oost gericht. Hiertegenover staat zelfs een geheel anders gerichte ligging van het Raadhuis en het Munster, zodat de aanleg der straten en de richting der huizen geheel afwijkend geworden is. Het hoofdgebouw van de Nijmeegse burcht was pal noord-zuid gericht; relikten uit de karolingische periode zijn te Nijmegen niet aanwezig.

Het is uiteraard moeilijk een vergelijking te trekken tussen de werkelijke palts van Aken en het niet bestaande paleis van Nijmegen. Wel moet met klem worden vastgesteld, dat te Nijmegen geen enkel relict, hoe gering ook, van een karolingisch gebouw is overgebleven. Elders hebben wij reeds geschreven, dat er ook geen archaeologische vondst aanwezig is uit de frankische periode, noch in een gebouw, noch als losse vondst. Er is derhalve geen vergelijking tussen Aken en Nijmegen op dit punt mogelijk. Toch is dit negatief gegeven van veel belang; zo heel verschillend hebben de omstandigheden te Aken en Nijmegen niet gelegen, dat in de eerste plaats de palts in aanzienlijke resten behouden bleef, terwijl hij te Nijmegen volledig en onaspourbaar verloren zou zijn gegaan.

Er zou opgeworpen kunnen worden dat, als Karel de Grote reeds een paleis of een koninklijk huis in Noyon bezat, hij het nieuwe paleis niet te Noyon maar te Nijmegen bouwde. *Mutatis mutandis* zou dit bezwaar ook voor Aken moeten gelden, waar het echter beslist niet opgaat. Kaemmerer heeft deze moeilijkheid op afdoende wijze weerlegd door te wijzen op een treffende bijzonderheid uit de frankische annalen. De merovingische en karolingische vorsten hadden bij voorkeur met hout gebouwd; dit was het bouw materiaal vóórdat in het eigen land de bouwsteen werd ontdekt of hij van elders werd geïmporteerd. Karel de Grote voerde een nieuwe bouwstijl in; zowel voor Aken als voor Noviomagus vermelden de bronnen, dat hij „ex topho la-

pide" bouwde, met tufsteen. De uitdrukkelijke vermelding van het materiaal had de bedoeling duidelijk te maken, dat de koning een nieuwe bouworde voorstond. Evenals te Aken verving hij te Noyon het primitieve paleis door een stenen bouwwerk. De opeenvolging van twee paleizen te Aken en twee te Noyon duidt derhalve in het geheel niet aan, dat die van Noviomagus op twee verschillende plaatsen stonden. Integendeel; evenals te Aken, waar deze gang van zaken overduidelijk blijkt, bouwde hij te Noyon een stenen paleis, dat een minder representatief gebouw vervangen moest.

Het kerkelijk centrum

Het kerkelijk centrum van de Akense palts werd gevormd door de koninklijke kapel, die heden nog in de achthoekige centraalbouw van het Munster bewaard is gebleven. Deze kapel werd in het jaar 805 door paus Leo III gewijd. Vroeger had deze kapel langwerpige noord- en zuid-vleugels, die vermoedelijk tot woningen van de hofgeestelijkheid dienden. In het geheel zag de middeleeuwer, naar analogie van het pauselijk paleis te Rome, het Lateraan van het noorden.

De kerk was toegewijd aan de H. Moeder Gods; volgens Einhard was zij het voornaamste bouwwerk van de keizer. Dat haar vorm en haar bouwtrant aan Ravenna of Byzantium zou zijn ontleend, wordt tegenwoordig niet meer aanvaard, al ligt er enige overeenkomst met de byzantijnse stijl. De binnenzijde van de achthoek draagt het achtregelig vers van Alcuinus, dat eindigt met: „*Quod Carolus princeps condidit...*”, het bouwwerk, dat keizer Karel stichtte, een nominatieve vermelding van de bouwheer. Op de bovengalerij — de achthoekige centraalbouw bestaat immers uit twee verdiepingen — lag de kerk van keizer Karel; de keizerlijke loge was voor de keizer en zijn gevolg de hofkerk. Hier wordt nog keizer Karel's marmeren troon bewaard, die een der voornaamste symbolen van het Duitse Rijk werd en waar vanaf 936 tot 1531 de gekroonde koningen bezit namen van de rechtsmacht. Met het paleis was de kerk door een overdekte gang verbonden.

Het verband tussen het paleis en een kerk moet als een allerdringendste noodzakelijkheid worden beschouwd. Waar een paleis stond, daar kan een kerk onmogelijk worden weggedacht. Dit blijkt uit de gegevens over de franse merovingische en karolingische paltsen, die alle naast het paleis een of meerdere kerken hadden. Dit klemt nog meer te Nijmegen, waar de residentie ver van de andere gelegen was, en in de naaste omgeving geen kerk bekend is uit de karolingische tijd. Een directe nevenschiktheid als te Aken is niet dwingend noodzakelijk;

echter wel de aanwezigheid ener kerk in de naaste omgeving. De bronnen spreken herhaaldelijk uit, dat Karel de Grote diverse kerkelijke feesten te Noviomagus vierde; vanzelfsprekend heeft hij deze kerkelijk gevierd. En in Nijmegen heeft in zijn tijd geen kerk gestaan. Wat altijd voor de Karolingische Kapel gehouden is, de kapel op het Valkhof, stamt geenszins uit de tijd van Karel de Grote. Deze kapel is toegewijd aan St.-Nicolaas en dit patronaat wijst de stichting der kapel onverbiddelijk terug tot na 1087. Immers, pas in dat jaar begon de verering van St.-Nicolaas in Europa door te dringen. Voor het aannemen der mogelijkheid van een patronaatswisseling is geen enkele grond. Een andere kerk, de St.-Gertrudis, die volgens Van Berchen op het Kelfkensbos had gestaan, mist elke historische waarschijnlijkheid. Er moet derhalve worden vastgesteld, dat het zogenaamde karolingisch paleis te Nijmegen geen kerk bezat. Dit detail is zo merkwaardig en vreemd, dat hierdoor het bestaan van het karolingisch paleis radicaal wordt tegengesproken.

Toch ligt er een zekere overeenkomst tussen de St.-Nicolaaskapel van Nijmegen en de centraalbouw van het Akense Munster. Deze is niet te zoeken in het uitwendige en ook niet in de afmetingen, die te Nijmegen slechts op zeer kleine schaal het Akense Munster benaderen. Maar desondanks zijn er, vooral in het inwendige, tussen de beide bouwwerken meerdere punten van overeenkomst. Toen de St.-Nicolaaskapel werd gebouwd, los van de latere burcht van Frederik Barbarossa, was de verhouding tussen Nijmegen en Noyon nog niet ontstaan en verkeerde Nijmegen nog niet in de onjuiste mening over het bezit van een karolingisch paleis. Evenmin bestond toen de bestuurlijke en ideële band tussen beide steden, die later Nijmegen ertoe dreef, Aken in verschillende opzichten na te willen volgen. De bouw en de vorm van de St.-Nicolaaskapel kan dus moeilijk door Aken zijn beïnvloed. Wel is het mogelijk, dat de kapel na het ontstaan der voor het merendeel ongefundeerde relaties tussen Nijmegen en Aken verbouwingen heeft ondergaan, waarbij een welbewuste navolging van het Akense Munster tot een tendentieuze vormgeving heeft geleid, die eeuwen lang als een aanduiding van de relatie vanaf de oorsprong is opgevat. Het is in dit opzicht van veel belang, dat de deskundigen, die momenteel de restauratie der St.-Nicolaaskapel uitvoeren, tot de mening overhellen, dat het gebouw overwegend een creatie is uit de 14e eeuw. Op talrijke argumenten, die wij uitvoerig in het volgend hoofdstuk uiteen zullen zetten, kan evenwel niet aanvaard worden, dat de eerste stichting der kapel in de omgeving der 14e eeuw gelegen heeft. De technische en architectonische bijzonderheden, die nu kritisch worden ontleed,

benadrukken echter wel, dat de kapel betrekkelijk laat een vormgeving heeft ontvangen, die niet origineel was. Zulke imitatie, waaraan een bepaalde bedoeling of overtuiging ten grondslag lag, is niet zo onwaarschijnlijk als dit op het eerste gezicht zou lijken. Bij de verbouwing van het Nijmeegse Stadhuis in het midden der 16e eeuw werd het Akense tot voorbeeld gekozen, zoals wij nog zullen zien.

Het frankische dorp

Ten westen van de Akense palts lag het frankische dorp, dat de boeren „Acha” noemden. Het heeft in oude toponiemen en straatnamen relikten nagelaten. Aan de Vismarkt stond het „Grashaus”, waarvan de voorgevel nog in het gebouw van het Stadtarchiv bewaard is gebleven. De open plaats achter dit gebouw heette het „Gras”. Die naam wijst op de vroegere dorpsplaats, het middelpunt van een boerendorp. Voorbij het Grashaus loopt de Schmiedgasse; de smid was immers een der voornaamste handwerkers temidden van boerenbedrijven. Deze straat voert naar de vroegere Radermarkt, nu Munsterplaats geheten, waar de rad- en wagemakers hun bedrijf uitoefenden, dat ook nauw met de boerenarbeid verbonden was.

Het dorp Aken was een eenheid, die méér betekende dan een toevallige samenvoeging van menselijke elementen. Reeds vroeg vormde deze gemeenschap een kerkelijke gemeente. Tot aan de Franse Tijd werden alle kinderen van Aken in de doopkapel van het Munster gedoopt. Die doopkerk bestond reeds vóór de bouw van de paltskapel en werd bij de bouw van het Munster daarin opgenomen. Haar ingang lag niet aan de zijde van de Domhof, maar merkwaardig genoeg aan de kant van het vroegere frankische dorp.

In de onmiddellijke nabijheid van het Valkhof te Nijmegen heeft geen nederzetting bestaan. De aanwezigheid aldaar van de St.-Nicolaas-kapel zal nog worden verklaard. Het oudste deel van Nijmegen lag aan de Waaloever, op ruime afstand van de burcht en op een aanzienlijk lager niveau. De stad vertoont bovendien alle kenmerken van een handelscentrum, waarop haar plaats aan de oever van de rivier en op een markant punt van de stroom eveneens wijst. Zij kwam niet tot stand door landbouwers, maar zij werd gesticht door kooplieden; dit wijst haar bestaan sinds het jaar 777 af. In de Nijmeegse toponiemen zijn geen reminiscenties bewaard, die maar in de verste verte zouden kunnen herinneren aan de bewerking van de grond of het in cultuur brengen van bosgebied of heide. De stad kreeg veel later wél een agrarische inslag, doch dit geschiedde lang na de middeleeuwen, toen Nijmegen het grootste deel van zijn

handel verloren had. Vanaf haar oorsprong had zij die zeker niet.

De stadrechten

Voor het Kerstfeest van het jaar 1165 had Frederik Barbarossa te Aken een rijksdag bijeengeroepen, om er door de heiligklaring van zijn roemrijke voorganger Karel de Grote zijn tegenstander, paus Alexander III, een slag toe te brengen. Otto III had reeds in het jaar 1000 het graf van de grote keizer laten openen, om de dode zijn bijzondere verering te betuigen. In 1165 werd het gebeente door de tegenpaus Paschalis uit het keizersgraf in de paltskapel verheven en op het altaar ter verering uitgesteld. Deze met een politieke bedoeling verrichte heiligverklaring van Karel de Grote is door Rome nooit bevestigd, maar ook niet tegengesproken; zij werd stilzwijgend geduld, voornamelijk in de oude bisdommen Luik en Salzburg. Aan dit feest herinnert de grote lichtkroon, door Frederik Barbarossa aan het Munster geschonken. Naast de heiligverklaring van haar grondlegger verkreeg de stad Aken de verlening van een nieuwe rechtsvrijheid, het zogenaamde Karel-privilegie, dat op 8 januari 1166 door Barbarossa werd gegeven. Na een uitvoerig voorwoord, waarin de legende is verwerkt over de ontdekking der warme bronnen te Aken door een romeinse vorst, Granus genaamd (= Aquisgranum), en hun wederontdekking door Karel de Grote, volgt de tekst, die de diepste zin van het nieuwe privilege inhoudt: *„Niet alleen de geestelijken en leken, maar ook alle inwoners en allen, die zich hier vestigen, zullen voortaan onder een zekere en vrije wet zonder enige dienstbaarheid hier mogen leven. Niemand die van grootvader of oerouder af tot deze koningszetel behoort, zelfs als hij elders verblijft, mag door een koning of keizer in leenroerigheid worden gebracht”*. Met de vroegere vrijen, de geestelijken en leken der parochie Aken, werden nu de anderen gelijk gesteld, namelijk de koninklijke dienstbaren en andere halfvrije inwoners van de palts. Hierdoor werd van het dorp, het Munster en de palts een nieuwe en grotere rechtsgemeenschap gevormd, de stad. Het Karel-privilegie is voor Aken het eerste en het voornaamste stadrecht, dat later ontelbare malen door koningen en keizers werd bevestigd.

Al is de gelijkenis tussen Aken en Nijmegen in veel opzichten frappant, in dit laatste is er een diepgaande tegenstelling. Allereerst moet herinnerd worden aan de zogenaamde Barbarossasteen, die elders reeds besproken is. Bij de bouw van de burcht te Nijmegen heeft Barbarossa niet de minste toespeling gemaakt op Karel de Grote; de inscriptie op de gedenksteen grijpt terug

op Julius Caesar. Het moet dan ook voor zeker worden gehouden, dat voor Frederik Barbarossa de karolingische traditie te Nijmegen niet bestond. De vestiging van een residentie van het Duitse Rijk rond 1155 heeft Nijmegen zelf geen onmiddellijk voordeel gebracht, noch een verandering in zijn rechtspositie. De stad zou zich toch zeker niet de kans hebben laten ontgaan, evenmin als Aken dit deed, als de bouw van de burcht door Barbarossa werkelijk het herstel was geweest van het paleis van Karel de Grote, om daaruit een belangrijk politiek, economisch of juridisch voordeel te behalen.

De eerste bekende oorkonde, waarin Nijmegen zekere rechten verwierf, dateert van 1230; de daarin vervatte bepalingen houden geen stadrecht in, daar zij de elementaire zaken van het stadrecht niet raken; maar het zijn voorrechten, die ofwel een vroeger gegeven stadrecht veronderstellen (hetgeen om andere redenen echter weinig waarschijnlijk is), ofwel gegeven zijn om de weigering van het stadrecht te verzoeten. Wel legde Hendrik VII in de oorkonde van 1230 de basis voor de bestuurlijke relatie tussen de twee steden, die nadien enige eeuwen lang het Nijmeegse recht beheerste. De diepste aanleiding hiertoe moet gezien worden in de inmiddels gevormde mening, dat Nijmegen door de karolingische palts een zekere gelijkwaardigheid met Aken bezat.

Want sinds 1230 streeft Nijmegen naar een gelijk recht als Aken. In de meeste oorkonden, waarin een recht verleend of verbreed werd, wordt de vergelijking tussen Aken en Nijmegen getrokken, ofwel door de aanvragers, ofwel door de koning of keizer. Nijmegen heeft de gelijkshakeling met Aken in enige opzichten bereikt, doch niet in alle. Nu is beter te begrijpen, waarom dit niet over de gehele lijn geschiedde, en waarom Nijmegen sinds 1247 een hopeloze strijd streed, eerst om aan de verpanding van het Rijk van Nijmegen aan Gelre te ontkomen en daarna, toen deze ook voor de stad onafwendbaar was, een vruchteloos beroep deed op haar vermeende statuut van rijksstad in de onwil om te aanvaarden, dat zij Gelders was. Haar rechten steunden niet op de historie; zij waren van te jonge tijd. Deze rechten werden door de tegenstanders van Nijmegen niet botweg ontkend; maar zij hadden, juist omdat zij van recente datum waren en eigenlijk ver boven de stand van Nijmegen lagen, de stad niet de politieke kracht en de economische macht bezorgd, om de expansie van Gelre met vrucht te kunnen afslaan. Vóór 1230 zijn immers geen rechten aan Nijmegen verleend, want geen der keizerlijke oorkonden, die voorrechten aan de stad verlenen, grijpen verder terug dan 1230. Had er een vroegere beschikking ten gunste van Nijmegen bestaan, dan zou deze ongetwijfeld in de een of andere keizerlijke oorkonde ge-

noemd of geïnserieerd zijn. De oorkonde van 1230 bevat niet de verlening van het stadrecht; waarschijnlijk heeft Nijmegen dit zonder meer tot zich genomen en uitgeoefend. Dat dit straffeloos kon geschieden is zeer verklaarbaar nu bekend is, hoe door de mystificatie van het karolingische Noviomagus Nijmegen een traditie kreeg toegemeten, die door allen zonder uitzondering als waarheid werd aanvaard. Wie zou eraan gedacht kunnen hebben, dat deze stad, bestaande sinds Karel de Grote, rechten uitoefende zonder recht?

Door de relatie tussen de beide steden, na het ontstaan van de mystificatie als reeds uit de tijd van Karel de Grote beschouwd, kreeg Nijmegen een bepaalde obsessie om zich tot de lijn van Aken op te trekken. Het streefde ernaar, een zo volledig mogelijk evenbeeld van Aken te worden; een pendant in de beeldengalerij. Aan dit verlangen kwamen de keizers enigszins tegemoet; zij verleenden rechten en privileges aan Nijmegen met verwijzing naar de rechten van Aken; Nijmegen mocht dezelfde rechten als Aken genieten. Dit kan niet in deze zin worden verstaan, dat Nijmegen in alles volledig gelijk zou zijn aan Aken en dat alle rechten, die Aken bezat of opnieuw verwierf, vanzelf voor Nijmegen golden. Automatische aftapping van rechten en privileges was niet mogelijk. Het blijkt dan ook, dat Nijmegen geen gebruik heeft gemaakt van alle rechten van Aken, ofwel omdat dit wegens het verzet van Gelre niet mogelijk was, ofwel omdat zij niet te Nijmegen toepasselijk waren of gewoonweg omdat Nijmegen er geen behoefte aan had. Volledig gelijkgeschakeld waren de twee steden dus niet, al doen de termen van enige oorkonden dit vermoeden.

Indrukwekkend schijnt de serie keizerlijke privileges, die Nijmegen bezit. Zij werden verleend door: Hendrik VII in 1230; Richard in 1257; Rudolf in 1282 (twee stuks; één ervan met een duidelijke strekking tegen de hertog van Gelre); Albert in 1304; Hendrik VII in 1310; Lodewijk V in 1324 en 1338; Karel IV in 1349 en 1357 (de laatste is de zogenaamde Gouden Bul); Wenceslaus in 1384; Frederik III in 1442; Karel V in 1549 en Rudolf II in 1576.

Door hun aantal, termen, zegels en afkomst geven deze keizerlijke brieven een overweldigende indruk. Toch moet men zich niet door de glans van de keizersfiguur laten verblinden bij het nawegen van het juiste gewicht der privileges. In veel gevallen waren het niets anders dan oratorische uitlatingen van de welwillendheid van de hoogste bestuurder; gunstbrieven, waaraan dikwijls het verlangen naar een tegenprestatie in de vorm van politieke steun ten grondslag lag, die kort na de kroning in groot getal vanuit de keizerlijke kanselarij over het Rijk werden verspreid, als het ware aan de lopende band. Nijmegen, dat zich

in het begin van de 14e eeuw begon te ontwikkelen tot een stad, die in politiek opzicht meetelde en economisch ver de vleugels had uitgeslagen, heeft niettegenstaande de talloze keizerlijke brieven de strijd om de onafhankelijkheid tegen Gelre verloren. Aan de oudste rechten, door Hendrik VII in 1230 verleend en hoofdzakelijk bestaande uit een onduidelijk en slechts zijdelings uitgesproken recht van zelfbestuur en tolvrijheid in het Duitse Rijk, werd later maar weinig substantieels toegevoegd. De nadelige gevolgen der verpanding van het Rijk van Nijmegen, die de inlijving der stad bij Gelre met zich zou brengen, konden door geen keizerlijke brief verhinderd worden, zolang de verpanding zelf niet opgezegd werd en de pandsom gerestitueerd was. Nijmegen en het Rijk van Nijmegen lag de keizers niet na aan het hart; een terugkoop van het pand schijnt nimmer overwogen te zijn. Er zijn zelfs aanwijzingen, dat de stad in de 14e eeuw het plan heeft gehad zichzelf en het Rijk van Nijmegen van Gelre los te kopen door de pandsom voor de keizer bijeen te brengen. Dan zou de vrijheid verkregen en in één slag het Rijk van Nijmegen verworven zijn. Een waarlijk groot idéé, dat wel mislukken móest!

In de keizerlijke gunstbrieven leest men, dat aan Nijmegen rechten verleend werden zoals Aken en andere rijkssteden die genoten. Er moet echter een scherp onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende onderdelen dezer oorkonden; de arenga (de inleidingsformule) is van een geheel andere betekenis dan de dispositio (beschikking). In bijna alle Nijmeegse privilegie-brieven valt het op, dat in het eerste deel een gelijk-schakeling tussen Nijmegen met Aken en andere rijkssteden in hooggestemde volzinnen wordt vermeld. Het tweede gedeelte — de eigenlijke verlening van het recht — is meestal in heel wat nuchterder termen gesteld en slechts een enkele maal bevat het een verwijzing naar de rechten van Aken. Op dit tweede gedeelte komt het aan; hier vindt men de juiste waarde der oorkonde uitgedrukt. Nijmegen heeft bij herhaling om een volledige gelijk-schakeling met Aken gevraagd, doch hierop vrijwel nooit de volle keizerlijke sanctie verkregen. De Nijmeegse magistraat, de burgerij en de latere historici hebben de draag-wijdte der keizerlijke brieven sterk overdreven.

Hoe verder de tijd voortging, des te categorischer werd de verlening van rechten aan Nijmegen, ofschoon de stad hoe langer hoe meer van het Duitse Rijk los groeide. Blijkbaar hebben de keizers er altijd door minder bezwaar tegen gehad, de stad in haar verlangens tegemoet te komen. Want deze stad, aan Gelre verpand en daardoor in toom gehouden, zou niet licht tot misbruik van haar macht geraken en in het Rijk een positie vererven, die de keizers niet aangenaam was. Om het feit, dat zij de

stad illusies gaven, hebben de keizers zich blijkbaar niet druk gemaakt. In het jaar 1355 verleende keizer Karel nieuwe voorrechten aan Aken. Deze brief kwam pas na ongeveer een eeuw ter kennis van de stad Nijmegen, toen hij ook voor Nijmegen van kracht werd verklaard. Op dat tijdstip kon hij vanzelfsprekend niet meer de draagwijdte hebben, die hij ten tijde van zijn uitvaardiging had. Het Nijmeegs recht werd verrijkt met een archaïstisch schriftstuk, dat weinig of geen praktische betekenis had. Overigens werd deze brief op het tweede plan teruggedrongen door de privileges van Frederik II, in 1442 zowel aan Aken als aan Nijmegen verleend. Op 21 juni van dat jaar verleende de keizer aan Aken de bevestiging en uitbreiding der rechten, door de vroegere keizers geschonken. Op 11 augustus volgde een brief voor de stad Nijmegen. Hierin worden slechts enkele punten van het stadrecht met name genoemd. Wel staat erin vermeld, dat ook voor Nijmegen mocht gelden, wat de keizer onlangs aan Aken had toegezegd, „alsof die brief van woord tot woord hier ingevoegd was”. Dit is een spraakvorm, die niet al te letterlijk moet worden opgevat. Dat Nijmegen in de helft der 15e eeuw nog beschouwd werd tot het Duitse Rijk te behoren, was slechts een historische herinnering, die geen praktische betekenis meer had. Mogelijk heeft keizer Frederik — en met hem andere keizers — de brede, veel en niets zeggende formulering gekozen, dat Nijmegen volgens de rechten van Aken mocht leven, omdat hij wist, hoe moeilijk Nijmegen dit kon realiseren. De stad moest er dan maar van maken, wat zij in haar eigenaardige positie bereiken kon!

Van keizer Rudolf II verkreeg Nijmegen in 1576 een privilegebrief, die al de andere in de schaduw stelde en de band tussen Nijmegen en Aken en de gelijkwaardigheid van beide steden zo uitdrukkelijk uitsprak als tevoren nimmer was geschied. In deze brief nam de keizer de door Frederik III in 1442 aan Aken verleende oorkonde in haar geheel op en voegde eraan toe, dat dit alles onveranderd en letterlijk voor Nijmegen zou gelden. In de verlening der Nijmeegse rechten van 1442 was naar deze voor Aken uiterst belangrijke brief slechts verwezen. Uit de brief van keizer Rudolf zou men een volledige gelijkschakeling mogen aflezen, de uiteindelijke voldoening van een streven van Nijmegen gedurende enige eeuwen, ware het niet, dat deze brief gegeven is in een tijd, toen het keizerlijk gezag in de Nederlanden vrijwel niets meer betekende. De privileges van 1576 waren in wezen niets anders dan een stukje kanselarij-proza over verouderde historische toestanden, die in een irreële machtsuiting als herstelbaar werden gedacht. De opvallende voorrechten der stad waren niet te verwezenlijken; zij hebben geen enkel praktisch resultaat opgeleverd. Evenmin heeft de oor-

konde bewerkt — hetgeen mogelijk haar verborgen opzet was — dat Nijmegen zich vrij zou maken van Gelre en de Nederlanden. Het enige, dat de brief misschien mede bevorderd heeft, is dat Nijmegen met enige schijn van recht een min of meer platonische liefde voor het Duitse Rijk kon blijven voeden en zich in sommige gevallen kon beroepen op haar vroegere positie als rijksstad, ofschoon ook deze titel reeds eeuwen lang in de praktijk der politieke en economische verhoudingen geen inhoud meer had. Doch ook dit vasthouden aan de vroegere status is voor Nijmegen geen onverdeeld voordeel geweest.

De filiatie.

Zoals Nijmegen zich in bestuurlijk opzicht naar Aken richtte, zo heeft het ook in de interpretatie en de uitoefening der rechtspraak Aken naar de ogen gezien. Het haalde zijn recht te Aken; dat wil zeggen, als er over de opvatting of toepassing van het recht twijfel ontstond, dan vroeg Nijmegen advies aan Aken. Tussen de twee steden ontstond zodoende een verhouding als tussen moeder en dochter; de ene gaf raad, de andere ontving die. Vandaar noemde men dit rechtsgebruik de filiatie, de dochterverhouding. Op het punt van de rechtspraak liggen tussen Aken en Nijmegen grote overeenkomsten, doch uit de details der rechtsverhouding tussen de twee steden blijken weer bijzonderheden, die de filiatie in een eigenaardig licht stellen.

Wat in de rechtsverhoudingen het eerste opvalt, is dat Nijmegen ook de vier afzonderlijke rechtbanken kende, die Aken bezat: het Schepengericht, het Raadsgericht, het Burgemeestersgericht en het Buitengericht. Dit laatste heette in Aken het „*Baumgericht*”; deze naam heeft ongetwijfeld dezelfde betekenis als Buitengericht, namelijk, dat het nog in de openlucht werd gehouden, toen de andere gerichten reeds van de oudgermaanse praktijk waren afgeweken van het rechtspreken onder de blote hemel en in een gebouw een vaste zetel gevonden hadden. Vermoedelijk zijn de Nijmeegse gerichten ontstaan naar het voorbeeld van de Akense en behoeft niet langer gezocht te worden naar de oorzaken van deze verdeling der rechtspraak te Nijmegen; plaatselijke omstandigheden hebben daartoe waarschijnlijk niet geleid. Het Nijmeegse Burgemeestersgericht kwam tot stand in het begin der 14e eeuw; dit sluit weer volledig aan bij de andere factoren der gelijkenis tussen Aken en Nijmegen, die omstreeks dezelfde tijd door Nijmegen werden overgenomen of opzettelijk volgens het Akense voorbeeld werden nagestreefd.

Van meer belang was het rechthalen van Nijmegen in Aken. Het gebruik was ontstaan, dat de Nijmeegse Schepenen voor

rechtszaken en de Nijmeegse magistraat voor meer bestuurlijke zaken het oordeel vroegen van de Koninklijke Schepenstoel van Aken. Zulk gebruik was nimmer van boven voorgeschreven en maar zelden door schriftelijke overeenkomsten geregeld; het geschiedde geheel op basis van vrijwilligheid. De praktijk van het rechthalen in Aken loont de moeite van een nadere beschouwing.

Uit het jaar 1314 is het eerste gegeven bekend over het rechthalen. In dit jaar vroeg Nijmegen aan Aken om een uiteenzetting van de rechten en privileges der stad. Het is duidelijk, dat Nijmegen deze gegevens nodig had of gebruiken wilde in het verzet tegen de expansie-politiek van de hertog van Gelre. Een zeer geëigend middel hiertoe was de volle nadruk te leggen op de privileges, door de vorsten van het Duitse Rijk verleend. In deze strijd werd begrijpelijkerwijs overdreven; Nijmegen gaf aan de relatie met Aken meer betekenis, dan uit de brief van Hendrik VII van 1230 af te leiden was.

Aken verstrekte de gevraagde inlichtingen. De voornaamste bepalingen van het Akense recht waren: 1. De inwoners van Aken zijn vrij, aan niemand onderworpen; zij genieten overal, waar zij zich bevinden, de rechten van de stad. Niemand mag hen in persoon of in hun goederen aantasten. 2. In het gehele Duitse Rijk geniet Aken vrijheid van tol. 3. De stad behoeft geen beden of belastingen op te brengen dan die, waarin zij zelf toestemt. 4. De burgers mogen slechts tot dienst in een keizerlijk of landsheerlijk leger verplicht worden op de voorwaarde, dat zij bij „schijnender sonne” uittrekken en dezelfde dag bij „schijnender sonne” in hun huis terugkeren. 4. Door de Richter, die keizerlijk ambtenaar is, mag niets tegen de burgers ondernomen worden dan uit kracht van een schepenvonnis. 6. De stad mag eigen belastingen heffen en deze zelf gebruiken. 7. De stad mag haar eigen instellingen, verordeningen en wetten vaststellen.

Waarschijnlijk golden enige van deze punten reeds voor Nijmegen; andere waren echter nieuw. Zo was Nijmegen wel degelijk onderworpen aan de belastingen van de hertog van Gelre, die ook zonder de vrijwillige toestemming van de stad geheven werden. Op de Akense brief nam Nijmegen ook de andere gunstige bepalingen gaarne aan, als het lukte die door Gelre aanvaard te krijgen. Vooral punt 4, de beperking van de herediens tot de „schijnender sonne”, was een pracht motief om de hertog bij zijn oorlogen en krijgstochten hulp te weigeren. Aken had dit voorrecht in 1248 van koning Willem verkregen. Aan Nijmegen is dit voorrecht nimmer expressis verbis verleend; het werd zonder veel bezwaar van Aken overgenomen. Zo de hertog van Gelre hierdoor al onaangenaam getroffen

was, de toepassing ervan kon hij moeilijk verhinderen, omdat de keizerlijke brieven, met enige bravour geïnterpreteerd, die uitleg toelieten. Op de duur heeft Nijmegen dit voorrecht, evenals zovele andere, niet kunnen handhaven.

In het consult van 1314 is bijzonder opmerkelijk, dat Nijmegen op het punt der stadsprivileges rechtstreeks contact met Aken opnam. De gelijkvormigheid met Aken, die Nijmegen zich tot doel had gesteld, werd blijkbaar niet vlug genoeg bereikt over de keizerlijke kanselarij!

Lang heeft het gebruik bestaan, dat van een vonnis van de Nijmeegse Schepenbank in civiele zaken beroep kon worden ingesteld op de Schepenstoel van Aken. Het is niet met zekerheid bekend of deze gewoonte ouder is dan het begin der 15e eeuw. Wij zijn geneigd het appèl niet vroeger dan deze tijd aan te nemen, wijl er immers in de overigens belangrijke brief van 1314 niet over gesproken wordt en deze practijk niet blijkt uit andere bronnen, noch te Nijmegen, noch te Aken. Doch hier is grote omzichtigheid geboden, omdat de Nijmeegse geschiedbronnen zeer gehavend bewaard zijn gebleven en de oudste Akense stukken in een stadsbrand van 1656 verloren gingen.

In het jaar 1418 werd de Nijmeegse schepen Sander van Rindinhaven naar Aken gezonden, om er advies te halen over de vraag, of de Richter en de landsheer het recht hadden, een burger of ingezetene van Nijmegen in arrest te stellen en iets tegen hem te ondernemen buiten schepenvonnis. Over dit punt was volgens de stukken twijfel ontstaan. Dit betekent waarschijnlijk, dat de vraag door de stad in ontkennende en door de hertog van Gelre in bevestigende zin werd beantwoord. De eigen en onafhankelijke rechtspraak was een der meest fundamentele rechten van Aken en werd naar alle waarschijnlijkheid ook reeds langer door Nijmegen als een der stadrechten beschouwd. Bepaald vreemd doet het daarom aan, dat over dit belangrijk punt een consult te Aken nodig was. Twijfel hieromtrent had misschien eerder kunnen rijzen in een vroegere periode van de groei der rechtspractijken van Nijmegen en niet nadat het beginsel ten gunste van Aken, en zijdelings ook van Nijmegen, in verschillende keizerlijke brieven was neergelegd. Het heeft er dan ook alle schijn van, dat de rechtsbedeling van Aken niet zonder méér als die van Nijmegen gold, en dat de gelijkwaardigheid van beide steden meer speculatieve dan practische waarde heeft gehad. Mogelijk ook heeft de hertog van Gelre de analogie tussen Aken en Nijmegen aan het wankelen gebracht en moest Nijmegen zich haasten deze weer te stutten.

Tussen 1420 en 1430 werd vanuit Nijmegen meerdere malen beroep ingesteld te Aken of advies gehaald in bestuurlijke en

rechterlijke zaken. Het gebruik, in 1418 voor het eerst uit de bronnen kenbaar, was vaste gewoonte geworden.

In 1433 verklaarde de Schepenstoel van Aken op formele wijze, op een daartoe gedaan verzoek van de stad Nijmegen, dat hij bereid was de zaken van beroep in civiele gedingen te behandelen en aan de Schepenen van Nijmegen advies te geven in kwesties, waarin zij „nyet wijs en weere” (geen raad mee wisten). Allereerst vraagt het feit, dat een verzoek hiertoe van Nijmegen was uitgegaan, sterk de aandacht; als dit appèl in gereguleerde vorm vroeger had bestaan en eventueel in onbruik was geraakt, dan zou deze zaak op een andere manier opgenomen zijn geworden. De Akense brief spreekt er bovendien van, dat te Nijmegen verschil van mening bestond over de vraag, of dit appèl wel geoorloofd was; dit wijst eveneens op een betrekkelijk nieuw gebruik. In het antwoord van Aken wordt met geen woord gerept over hetgeen voorheen gebruikelijk was. Had er vroeger beroep op Aken bestaan, dan zou hierover zeker uitdrukkelijk gesproken zijn; minstens had men een toespeling op de oude gewoonte kunnen verwachten. De veronderstelling dringt zich derhalve wel heel sterk op, dat het appèl op Aken op officiële wijze werd geregeld, nadat het een tiental jaren in gebruik was geweest, doch dat het voordien niet als vast staande regel had gegolden.

Dit kan nog nader geadstrueerd worden uit de stadsrekeningen. Uit de weinige rekeningen, die van vóór 1418 bewaard zijn gebleven, blijkt niet, dat vanuit Nijmegen te Aken advies is gehaald. De beknopte omschrijving der posten laat geen volledig zekere conclusie toe; wel wijzen enige plaatsen erop, dat rechtskundig advies is gehaald te Arnhem, vermoedelijk bij de hertog.

Ondanks de zo formele overeenkomst van 1433 is het appèl op Aken toch weer in onbruik geraakt. In 1524 vroeg de Nijmeegse magistraat in Aken advies over de kwestie, of de stad het recht had de goederen van een terdoodveroordeelde in beslag te doen nemen. Aken antwoordde, dat de goederen van een terdoodveroordeelde niet geconfisceerd mochten worden, maar ter beschikking van de erfgenamen moesten blijven, want het Akens recht huldigde de opvatting, dat een terdoodveroordeelde geacht werd met zijn lichaam de volle schuld betaald te hebben. Belangrijker dan deze uitspraak is echter het slot van het advies. De Schepenen van Aken zeggen letterlijk: „*Zouden zich bij U andere zaken voordoen, waarover wij beter bericht kunnen geven, wilt U ons daar dan ook in erkennen*”. Blijkbaar stelde Aken het appèl op prijs; uit het antwoord blijkt eveneens, dat in het rechthalen verslapping was opgetreden.

Het is treffend, dat het appèl op Aken opnieuw opgenomen

of krachtdadig vastgehouden werd in tijden, dat Nijmegen in moeilijkheden verkeerde en aan de grondrechten der stad werd getornd. Ook nu was dit het geval. Karel van Egmond, hertog van Gelre, berokkende de stad jarenlang enorme moeilijkheden; de hertog voerde een politiek, die Nijmegen een gruwel was. Omgekeerd was de stad zijn voornaamste interne vijand en tegenstander. Karel van Egmond trachtte de stad op alle manieren afbreuk te doen en haar rechten te beknotten. Doch Nijmegen verzette zich met kracht; een van haar strijdmiddelen was de nadruk te leggen op haar voormalige positie van rijksstad en het appèl op Aken te doen handhaven, dat zij als een der elementen van haar uitzonderingspositie in Gelre aanvoelde. Het rechthalen te Aken kreeg zodoende politieke nevenbedoeelingen; dit heeft de juridische verhouding tussen de twee steden vertroebeld en een accent daaraan gegeven, dat niet geleidelijk en historisch was gegroeid.

Dat het appèl op Aken vrij plotseling een bijzonder reliëf kreeg, blijkt uit een opvallende archivalische bijzonderheid van het Nijmeegse Legerboek. In het jaar 1428 werd een nieuw cartularium voor de stad aangelegd. In dit boek, Legerboek geheten, schreef men alle privilegiebrieven en andere oorkonden over, deels om een gemakkelijk te consulteren verzameling der oorkonden te hebben, deels terwille van het afschrift ingeval een oorkonde in het ongerede zou geraken. Dat het nieuwe register in 1428 werd aangelegd, blijkt uit een post der rekening van dat jaar: „*Van enen nyen privilegiënboeck, daer alle onser stat privilegiën ende brieven, alt ende nye, in geschreven staen, ende te bynden, tsamen 8 Rh. gulden*”. De eerste brief, die hierin opgenomen werd, was die van Aken uit het jaar 1433. Later schreef men ook geleidelijk aan alle vroegere oorkonden in dit boek over. Zoals ieder boek begon ook dit met folio 1. Omstreeks 1540 werden echter enige katernen aan het Legerboek toegevoegd, en wel voorin. De cijfers der bladzijden van het gehele boek werden veranderd; de oorspronkelijke folio 1 werd nu folio 30. In dit bijvoegsel, dat in de tijd der verandering van het cartularium als zeer voornaam werd beschouwd, zijn de stukken verzameld, die op de betrekking tussen Nijmegen en Aken en op het appèlrecht slaan. De verhouding tot Aken was derhalve in een actueel stadium gekomen; zij werd zò belangrijk geacht, dat het gehele Legerboek een ingrijpende wijziging moest ondergaan. Ook is duidelijk, dat aan de Akense relatie een waarde werd toegekend, die zij voordien niet had.

In de strijd om het behoud van de eigen rechtsmacht, waarmede Nijmegen het appèl op Aken onverbrekelijk verbonden achtte, deed de stad tenslotte een beroep op Karel V; in 1549 besliste de keizer, dat het appèl op Aken mocht blijven bestaan.

Doch wéér moet er na dat jaar in de verhouding tussen Aken en Nijmegen iets misgelopen zijn, of verslapten de betrekkingen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de veranderingen in de politieke sfeer daar mede schuld aan zijn geweest. Het oude hertogdom Gelre ging teniet; de strijd van de Nederlandse gewesten tegen de heerschappij van Spanje van de ene kant bracht een in veel opzichten nieuw statuut voor de van Spanje afgevallen streken, van de andere kant poogde Philips II door een streng regiem zoveel mogelijk te behouden.

In het jaar 1571 vroeg de magistraat van Nijmegen een zeer opmerkelijk advies aan de Schepenstoel van Aken. Dit bestond uit vier principiële punten: 1. Is het juist dat Nijmegen, daar het als een oude rijksstad beschouwd moet worden — weliswaar aan de hertogen van Gelre verpand — en in veel punten van dezelfde privileges als Aken geniet, in Aken van „onoverdenkelijke” tijden af adviezen heeft gehaald in criminele en civiele zaken? 2. Kan van een oordeel der Schepenen van Nijmegen in civiele zaken op de Schepenstoel van Aken beroep worden ingesteld? 3. Heeft te Aken, ingeval een misdadiger ter dood wordt veroordeeld, beslag op diens bezittingen plaats? 4. Laat Aken zich welgevallen, dat aan zijn door keizers en koningen verleende privileges afbreuk wordt gedaan? Op de vragen 1 en 2 antwoordde Aken: „wissen wir ons solcher Consultationen und Appellationen wohl zu erinnern”. De memorie hiervan bestond dus nog te Aken! Een zodanige formulering wijst nu niet direkt op een altijd trouw onderhouden gewoonte. Eerder mag eruit worden afgeleid, dat Aken wel van deze gewoonte op de hoogte bleek te zijn, doch dat er de laatste tijd niet meer de hand aan gehouden was.

Op het derde punt, over de inbeslagname der goederen van een terdoodveroordeelde, antwoordde Aken ontkennend. Bij deze uitspraak werd gewezen op het rechtsbeginsel: Wie aan geld of goederen gestraft is, dien laat men aan lijf en leven ongestraft. Het alternatief van deze regel had dezelfde waarde. Deze vraag was ook in het jaar 1524 door Nijmegen gesteld; opvallend is echter, dat men noch te Nijmegen noch te Aken aan het consult van 1524 gedacht heeft, hetwelk toen toch afdoende beantwoord was. In verband met de kettervervolging en de criminele processen, die hieruit voortvloeiden, waren de omstandigheden wel enigszins veranderd; de rechtsbeginselen echter — het blijkt uit het antwoord van Aken — hadden geen noemenswaardige wijzigingen ondergaan. Waarschijnlijk hebben de rechtbanken, door de landsregering ingesteld, wèl inbeslagname der goederen van een terdoodveroordeelde toegepast; de eventuele batige saldo's van de criminele processen kwamen aan andere instanties dan de stad ten goede. Dit rechtvaardigt

tot op zekere hoogte de hernieuwde vraag van Nijmegen, maakt haar althans begrijpelijk. Doch het hernieuwde consult over een reeds vroeger beantwoord punt houdt ook in, dat de Akense adviezen niet sterk in de herinnering stonden en dat zij overwegend slechts dan gevraagd werden, als door bepaalde omstandigheden behoefte was aan een advies, dat Nijmegen gebruiken kon.

Het vierde punt, weliswaar als laatste geplaatst, moet als het voornaamste van dit consult beschouwd worden; het laat duidelijk merken, waar bij Nijmegen de schoen wrong. Aken antwoordde hierop heel omzichtig met een gewikte en gewogen zin: De Schepenstoel was van mening, dat de keizer geen inbreuk op de rechten en privileges der steden zou toelaten. Aken waagde zich niet ver van de kant af op het politieke ijs, dat spiegelglad in de vraag van Nijmegen blonk!

Was het antwoord van Aken niet in alle opzichten even bevredigend, toch werd na het advies van 1571 weer de hand gehouden aan het appèl op Aken, niettegenstaande, misschien juist door de voortdurende tegenstand van het Hof van Gelre. Het appèl van vonnissen van de Schepenbank van Nijmegen op de Schepenstoel van Aken bleef nog tot 1749 bestaan.

De Rijksstad

Nijmegen heeft de titel van rijksstad gedragen en zich bij voorkeur hierop beroepen, als het zich onttrekken wilde aan verplichtingen, die door Gelre werden opgelegd. Typisch is, dat de meeste nadruk op deze titel in de 16e eeuw werd gelegd, toen hij door een voorgeschiedenis van ongeveer vier eeuwen zijn grond reeds verloren had.

In de uitbreiding, consolidatie en afronding van het graafschap, later hertogdom Gelre, werd een belangrijke stap gezet, toen Otto van Gelre in 1247 de burcht van Nijmegen en het daarbij behorend gebied — later Rijk van Nijmegen genoemd — van koning Willem in pand ontving tegen een som van 10.000 mark zilver. Deze verpanding had geen definitief karakter; de mogelijkheid ener inlossing van de pandsom was opengelaten, waardoor het pand weer automatisch aan de keizer terug zou vallen. Toen in 1248 de pandsom tot 16.000 mark zilver verhoogd was, werd een eventuele inlossing nog bezwaarlijker. Nadien werd de pandsom nogmaals verhoogd, zodat zij uiteindelijk op ongeveer 25.000 mark stōnd; een andere bron noemt zelfs 27.000 mark. De pandsom is nooit ingelost, zodat het nieuw verworven gebied tenslotte volledig bij het hertogdom Gelre gerekend werd en ging behoren. Reeds in de eerste helft der 14e eeuw tekende zich duidelijk af, dat het Rijk niet van plan was het pand ooit in te lossen.

In de eerste verpanding was de stad Nijmegen niet begrepen; in de akte werd zij niet genoemd, echter ook niet uitgezonderd. Nijmegen blijkt zich wel degelijk en vrij spoedig de gevaren gerealiseerd te hebben, die konden ontstaan uit het feit, dat de stad geheel omsloten werd door het gebied van Gelre. Doch veel effectieve machtsmiddelen bezat zij niet; in het Rijk van Nijmegen had zij immers geen zeggenschap. Op zich had zij niet voldoende kracht om de nadelige gevolgen der verpanding te ontwijken. Zij moest derhalve van buiten hulp zoeken en zij vond deze hierin, dat zij de band met het Duitse Rijk tegen Gelre in beslist vast wilde houden. In het jaar 1278 sloot Nijmegen een accoord met Keulen. Keulen verleende vrije handel aan de burgers van Nijmegen; eventuele geschillen tussen de kooplieden zouden door de wederzijdse schepenbanken worden beslist. Zo er oorlog zou ontstaan tussen Gelre en de stad Keulen, dan zouden de burgers van Nijmegen, „die erkend werden te behoren tot het Roomse Rijk”, hiervan geen nadeel of hinder onder vinden. In dit accoord mag een goedgeslaagde operatie worden gezien tegen de expansie-politiek van Gelre. Hetzelfde beginsel werd in 1282 door keizer Rudolf uitgesproken, toen hij verklaarde, dat de burgers van Nijmegen onder de keizer en het Rijk stonden; zij mochten daarom noch door de hertog van Gelre noch door iemand anders gearresteerd of in hun goederen aangetast worden.

In het begin van de 14e eeuw werd de verpanding ook voor Nijmegen een feit. Er waren nog enige schermutselingen aan voorafgegaan, doch die hadden het onafwendbare gevolg der verpanding van het Rijk van Nijmegen niet kunnen verhinderen. In 1310 bezwoer Reinald van Gelre de rechten der burgers van Nijmegen. Geleidelijk aan voltrok zich de volledige inlijving der stad bij het hertogdom, zij het dan dat Nijmegen vast bleef houden aan een hoge maat van zelfstandigheid en talloze malen teruggreep naar zijn vroegere positie, als het met Gelre in conflict kwam. Van de andere kant echter lijdt het niet de minste twijfel, dat Nijmegen onderdeel van Gelre was geworden en dat de stad zich dit terdege bewust was.

Haar statuut van rijksstad hield hiermede eigenlijk op te bestaan. Toch bleven de koningen en keizers privileges aan Nijmegen schenken of bevestigen. Ligt daarin dan niet besloten dat Nijmegen, althans van duitse zijde, nog als een duitse stad werd beschouwd? Geenszins; het Rijk van Nijmegen werd door Gelre bezeten op basis van pandschap. Hypothetisch bestond de mogelijkheid, dat dit gebied en de stad nog eens geheel tot het Rijk zouden terugkeren; onder deze reserve kon Nijmegen nog beschouwd worden als tot het Duitse Rijk te behoren. Doch na bepaalde tijd verslaptte die band al meer en meer; het besef

der verpanding werd naar de achtergrond verdrongen en in zijn plaats trad de opvatting, dat het pand onaflosbaar door Gelre werd bezeten. Na het begin der 14e eeuw immers is deze zaak nimmermeer tussen Gelre en het Rijk opgenomen.

Vóór de verpanding van 1247 is niet bekend, of Nijmegen ooit op een rijksdag beroepen is. Het staat vrijwel zeker vast, dat de stad na de verpanding op geen enkele rijksdag vertegenwoordigd is geweest. De enige maal, dat Nijmegen in verband met een rijksdag voorkomt, was in 1543, toen de stadsbode Gerit van Ravensteyn een reis maakte naar de rijksdag van Neurenberg. Wat precies diens opdracht is geweest, vinden wij niet vermeld; waarschijnlijk ging het er toen alleen om, politiek nieuws te vernemen. Uit de zending van een stadsbode kan echter onmogelijk de vertegenwoordiging worden afgeleid van een rijksstad, die tot het medebestuur van het Rijk geroepen was.

De titel van rijksstad in de juridische zin van het woord gaat voor Nijmegen derhalve niet op. Wel blijft het feit, dat de stad na de vorming van het hertogdom Gelre nog enige tijd beschouwd werd als te behoren tot het Roomse Rijk, voor Nijmegen zeer opmerkelijk. Tot goed begrip van de positie der stad en de verhouding tot Gelre moet dit scherp in het oog worden gehouden. Het verklaart tevens de vele en dikwijls bittere conflicten met Gelre, die wellicht als een aperte onwil en dwarsdrijverij van Nijmegen zouden kunnen worden opgevat, wanneer wordt voorbijgezien dat bij de stad door verschillende, al of niet reële omstandigheden illusies waren gewekt. Dat de meeste dezer illusies op irreële zaken steunden, was haar schuld niet!

Het bezit van de titel rijksstad voor Nijmegen wordt in zekere zin bevestigd door het wapen van de stad, dat de tweekoppige adelaar vertoont en gekroond wordt door de rijkskroon, twee symbolen van het Duitse Rijk. Maar het is een treffende illustratie der tendentieuze navolging van Nijmegen, dat het wapen van Aken werd overgenomen; de adelaar en de rijkskroon waren de emblemen van Aken, waar zij de oorsprong en de staat der stad diepzinnig verbeelden. Doch dit wapen dekt in Nijmegen geenszins de waarde der stad, evenmin als haar voor geschiedenis. Het werd, waarschijnlijk in de 15e eeuw, aangenomen uit de zucht om Aken in alles na te volgen. Het borstschild van de adelaar draagt in het Nijmeegse wapen de Gelderse leeuw; dit is zeer waarschijnlijk een toevoeging uit het begin der 16e eeuw, zoals uit de stadsrekening van 1511 kan worden afgeleid.

Aan de ontleningen van Aken is nog geen einde. Evenzeer als Nijmegen het ideële bezit van Aken trachtte te imiteren, zo stak de stad zich ook uiterlijk in het kleed van de rijksstad, die zij

zich tot voorbeeld en ideaal genomen had. Eerder wezen wij reeds op de grote overeenkomsten tussen de Nijmeegse St.-Nicolaas-kapel en het Munster van Aken, waarin wij een tendentieuze imitatie zien. Bij de verbouwing van het Nijmeegse stadhuis in de Burchtstraat, welke verbouwing in de jaren 1552-1554 geschiedde, opmerkelijk toen Aken om de filiatie en de rechtsverhouding — denk aan het Legerboek! — zo sterk in de Nijmeegse belangstelling stond, werd het Nijmeegse stadhuis een nabootsing van het Akense. De overeenkomst tussen beide gebouwen is zó frappant, dat men eerder van een getrouwe copie dan van een benaderende imitatie mag spreken; de vlakverdeling, de ramen en de keizersbeelden zijn in beide gebouwen in dezelfde compositie aanwezig. Wel had het Akense raadhuis drie verdiepingen, het Nijmeegse slechts twee; dit laatste is kleiner. Deze ontlening werd te Nijmegen niet zoals zovele andere vergroot of overdreven, maar hier legden de financiële konsekventies beperkingen op. Bijzonder opvallend is evenwel, dat de drie verdiepingen van het Akense raadhuis toch aan het Nijmeegse op een enigszins vermakelijke manier werden nagebootst, tenminste aan het uitwendige van het gebouw. De begane grond, inwendig corresponderend met de hoge schepenhof, is door een lijst in twee gedeeld, die zelfs door de ramen heen ononderbroken wordt voortgezet, zodat van buiten de indruk kan ontstaan, dat het gebouw drie verdiepingen telt. Deze architectonische bijzonderheid is zeer onlogisch, want constructief noodzakelijk is de lijst niet en als uitdrukking der inwendige structuur is zij volledig overbodig, zelfs misleidend. Zij wordt echter begrijpelijk nu wij weten, dat de architect de drie leden van het Akense raadhuis kost wat kost heeft willen navolgen, doch dat hij dit — het huidige stadhuis was immers een verbouwing van een bestaand gebouw — niet meer geheel kon verwezenlijken. Dit belette hem niet aan het uitwendige de imitatie zover mogelijk door te voeren. Deze merkwaardigheid benadrukt het verband tussen beide gebouwen dan ook op zulke overtuigende wijze als geen ander detail dit zou kunnen doen. Te Aken ligt de ingang in het midden, te Nijmegen aan een kant. Dit is de enige afwijking van belang, die te Nijmegen wel om de inwendige ruimte-verdeling noodzakelijk was, doch die strikt genomen in strijd is met de symmetrie van de gevel. In de bouwonderdelen zijn te Nijmegen eigen en nieuwe elementen aanwezig; de stilering der lijsten, frontons en médaillons is duidelijk renaissance, terwijl de gehele gevel sterk gotisch aan doet. De bouwmeester, de Maastrichtse architect en beeldhouwer Willem van Neurenberg, heeft de opdracht aanvaard het Akense raadhuis na te bootsen, maar het detail-werk kon hij niet meer in zijn verouderde vorm leveren, wyl deze hem en de

mensen van zijn bouwloods niet meer in de handen en beitels zat. Het Nijmeegse stadhuis is altijd beschouwd als een zeer bijzonder bouwwerk, waar het samentreffen van gotiek en vroeg-renaissance een harmonieuze gestalte heeft gevonden; het gebouw kan echter niet representatief worden geacht voor het einde der gotiek, daar dit element als het ware postuum aan het Nijmeegse stadhuis werd bijgebracht. Geenszins was het de eigen stijl van Willem van Neurenberg; de Latijnse School, enige jaren vóór het stadhuis gebouwd, waar Willem ook de hand in heeft gehad, toont een zuiverheid van stijl, die practisch geen gotische reminiscenties bevat. *)

Het koningsgoed

Zo duidelijk als de opgang van de rijksstad Aken uit de karolingische palts zich laat aflezen, even helder blijkt te Nijmegen de afwezigheid van zaken, die uit een koningspaleis voortkwamen.

Na de keizerlijke beschikking van 1166, waarbij de ministerialen en de koninklijke halfvrijen van het gebied van de Akense palts de volle burgervrijheid verkregen, kwamen ook de koninklijke goederen van de oorspronkelijke palts voor het merendeel in het bezit van de stad. Toen het paleis van Aken niet meer voortdurend als keizerlijke residentie werd gebruikt, werden de goederen en rechten ervan verkregen door de riddersgeslachten. Van lieverlede groeide het leen tot een vast bezit, dat de stad uit handen van de bezittende ridderfamilies verkreeg.

In de 13e eeuw begon het koninklijk paleis, dat reeds lang niet meer blijvend was bewoond, tekenen van verval te vertonen. Dit bouwvallig paleis nam de stad over, ofwel door koop, ofwel in leen, ofwel als schenking van het Duitse Rijk. Op de fundamenten ervan stichtte Aken het nieuwe Raadhuis. In het jaar 1334 was de opbouw in volle gang; in het jaar 1349 wordt

*) Men mene niet, dat de imitatie van Aken voor Nijmegen iets van historische aard is, daterend uit een afgesloten periode en alleen daar voorgekomen. Ongeveer dezelfde aspiraties als voorheen, nu echter belangrijk afgezwakt en ontdaan van de institutionele, politieke achtergronden en tendenzen van vroeger, hebben gesproken, toen Nijmegen enige jaren geleden de Keizer Karel-prijs voor cultuur instelde, die Aken weer enige jaren tevoren had ingesteld. Hierin kan een merkwaardig voorbeeld worden gezien, hoe historische verworvenheden van een stad — al of niet gebaseerd op een juiste interpretatie, al of niet terecht — handelingen van een hedendaags bestuur bepalen. Als zulke ongefundeerde imitatie door Nijmegen in onze tijd geschiedt, dan duidt dit ten sterkste aan, dat de andere door ons gesignaleerde imitaties van Aken voortgekomen zijn uit dezelfde tendens.

in de nieuwe feestzaal het kroningsmaal gehouden voor koning Karel IV.

De koninklijke baden gingen in 1226 over in het bezit van het Kapittel van het Munster en in het jaar 1267 verkreeg de stad deze. Andere delen van het oude paltsgoed bleven als keizerlijke hoflenen nog lang in handen der ridderschap. Toen zij eindelijk in eigendom aan de stad overgingen, behielden zij nog de naam der geslachten, die deze goederen in bezit hadden gehad. Het Manderscheider Leen verwierf de stad in het jaar 1531. Het Schleidener Hofleen, dat verschillende gerechtigheden omvatte, kocht de stad gedeeltelijk in het jaar 1428 van de Heren van Schleiden aan. Het Hergenrather Leen wordt sinds 1580 in het bezit der rijksstad genoemd. Slechts één deel van de vroegere palts, de immuniteit van het Munster, bleef als kerkelijke immuniteit bestaan.

De problematiek van een koningsgoed ligt in Nijmegen zeer eigenaardig. Vóór de 12e eeuw blijkt de aanwezigheid ervan niet. Tot heden meende men in de verdere omgeving van Nijmegen koningsgoederen te kunnen localiseren. Als zodanig zijn genoemd: de goederen in de Betuwe, die van St.-Walrick te Overasselt en die van Heerewaarden. Of Heerewaarden identiek is met het in de oudste bronnen genoemde „*Herivurde*” staat na de ophelderingen met betrekking tot het karolingisch paleis en de transplantatie van de toponiem Batua volledig wankel. Wordt een koningsgoed in de Batua aangenomen, dan behoeft het geen betoog meer, dat dit vóór de 12e eeuw in Frankrijk lag en niet in de Betuwe. De goederen van St.-Walrick ten slotte houden nog de meeste waarschijnlijkheid in, dat zij van een oorspronkelijk koningsgoed afkomstig zijn. Maar van deze is zó weinig bekend, dat zij op geen enkele manier tot adstructie kunnen dienen voor het bestaan van een paleis te Nijmegen. Hun bestaan wijst zelfs in een geheel andere richting: als een franse abdij, dicht bij Noyon gelegen, in de omgeving van Nijmegen goederen verwerft, dan hebben de omstandigheden, tengevolge van welke zij dit bezit kreeg, eerder in haar nabijheid gelegen dan in de buurt van het verafgelegen bezit. Met andere woorden: dat het klooster van St.-Walrick, in het bisdom van Amiens gelegen, in de omgeving van Nijmegen goederen uit handen van een karolinger ontvangen heeft, houdt bij lange na niet in, dat deze karolinger te Nijmegen verbleef. Overigens vermoeden wij sterk, dat St.-Walrick te Overasselt ongeveer hetzelfde mysterie bevat als Nijmegen, Elst en de Batua.

De aanwezigheid van een koningsgoed blijkt voor het eerst in de 13e eeuw, toen Gelre de burcht en het Rijk van Nijmegen, van koning Willem in pand ontving. Een koningsgoed in de strikte zin was dit gebied niet; het maakte deel uit van het

duitse Rijk en het was op geen enkele manier speciaal aan de kroon, aan het vorstenhuis, aan het koninklijk of keizerlijk domein verbonden. Er zou kunnen worden staande gehouden, dat dit gebied, verbonden met de burcht van het Valkhof, van oorsprong een karolingisch domein is geweest. Deze opvatting kan niet door een bron gesteund worden; bovendien wordt zij afdoende weerlegd door het feit, dat er te Nijmegen geen karolingisch paleis is geweest. De problematiek van een mogelijk Nijmeegs koningsgoed culmineert eveneens in de chronologische cesuur der mystificatie.

Dat voor de stad zelf of voor haar naaste omgeving vóór de 12e eeuw geen gegeven ter beschikking staat over een koningsgoed, moet beschouwd worden als een essentieel gebrek van Nijmegen. Immers, de aanwezigheid van zulk domein naast een paleis, dat een voorname residentie was, moet als een noodzakelijke voorwaarde worden gezien. Er kan moeilijk aanvaard worden, dat de reminiscentie van het domein volledig zou zijn verloren gegaan. Nog minder kan aangenomen worden, dat de gehele of de gedeeltelijke overdrachten van rechten, bezit en heerlijke titels zo obscuur zouden hebben plaats gehad, dat zij geen spoor in de historie hebben nagelaten.

Rijk van Aken en Rijk van Nijmegen

Uit de mark Aken, een grondgebied rond de stad, is later het Rijk van Aken ontstaan. De verandering van een landelijke nederzetting tot een rijksstad was een gevolg van de stichting der stad in het jaar 1166. Hierdoor ontstond een tegenstelling tussen de ommuurde stad en het vrije land, waardoor geheel nieuwe economische en maatschappelijke voorwaarden ontstonden. Grote stukken ongecultiveerd gebied, die vroeger als een bescherming rond de stad lagen, waren langzaam aan door de verdergaande cultivering ingekrompen, zodat de stad van delen van haar natuurlijke beschermingsgordel was beroofd. Toen de stadsmuren waren gebouwd, boden deze bescherming aan de stedelingen en ook aan de dorpers, die in de naaste omgeving buiten de stad woonden. In de verhouding tussen de stad en het omringend gebied groeiden gewoonten, die tot rechten werden; omgekeerd kreeg de stad zekere bevoegdheden in dit gebied. Het was daarom de officiële erkenning van een reeds de facto bestaande toestand, dat keizer Lodewijk van Beieren in het jaar 1336 aan de rijksstad het Rijk van Aken toeweest.

Het is zeer opmerkelijk, dat Nijmegen het Rijk van Nijmegen kende. Maar de verhouding van dit gebied tot de stad heeft geheel anders gelegen dan te Aken. Nimmer heeft de stad enige macht of bevoegdheid gekregen in dit gebied, buiten het zoge-

naamde Schependom, de dorpen Hatert, Neerbosch en Hees. Het Schependom lag als een gordel van enige kilometers breed rond de stad. Het Rijk van Nijmegen was onderworpen aan de rechtsmacht van de burggraaf van Nijmegen, die het bestuurde in naam van de landsheer. Hij oefende er het administratieve bestuur uit en de rechtsmacht. Zelfs in het Schependom had de burggraaf zekere rechten; dit houdt in, dat de competentie der stad over het Schependom een latere verworvenheid is geweest, doch dat de rechtsmacht van de landsheer ook over dit, de stad begrenzend gebied primair was.

De saamhorigheid van de burcht op het Valkhof en het Rijk van Nijmegen is onmiskenbaar. Dit wordt door verschillende oorkonden benadrukt. Het Rijk van Aken stond niet in verband met het koninklijk paleis. Opmerkelijk is wel, dat in de verschillende oorkonden, waar vanaf 1247 de verpanding van de burcht en het Rijk van Nijmegen wordt gegeven of bevestigd, de term „*Rijk van Nijmegen*” niet voorkomt. Deze naam stamt waarschijnlijk uit het einde der 14e eeuw, mogelijk nog later, en berust op een welbewuste navolging van Aken; de tendens om zich in alles met Aken gelijk te stellen, treedt dan immers te Nijmegen in meerdere punten sterk naar voren. Door die term werd het Rijk aan de stad vastgeknoopt, waarmede het volstrekt geen bestuurlijke relaties bezat. Kennelijk is die naam voortgesproten uit het streven van Nijmegen, om dit gebied onder zijn direkte invloedssfeer te brengen. „*Rijk van Nijmegen*” drukt derhalve geen bezit uit, evenmin een tweede bestuursgebied van de stad; de naam bevat een verlangen, een ideaal, dat nimmer werd bereikt. Andere gegevens, voornamelijk uit de rechtspraktijken, wijzen erop, dat het rechtsgebied van het Rijk van Nijmegen ouder was dan het rechtsgebied van de stad. Tot ver in de 18e eeuw immers zijn in het Rijk van Nijmegen relikten overgebleven van germaans recht, die in de stad niet bestonden of daar reeds lang door andere waren vervangen. Het Rijk van Aken groeide uit een natuurlijke ontwikkeling; het Rijk van Nijmegen werd slechts in naam aangenomen uit de zucht, om de overeenkomst met Aken in alle bereikbare punten door te voeren.

Schromelijk is de overdrijving, die Nijmegen beging, toen het in dit punt de overeenkomst met Aken doortrok. Het Rijk van Aken, dat Aken tenslotte in bezit verwierf, was te beschouwen als een natuurlijke bescherming, die door verdedigingswerken en uitkijkposten nog was versterkt, zodat de stad door een vijand niet verrast kon worden en de burgers de tijd kregen de wapens te grijpen en de stad in staat van verweer te stellen. Het gebied, dat hiervoor nodig en practisch het meest doeltreffend was, komt overeen met de gordel van het Nijmeegse Sche-

pendom rond de stad; het Schependom had voor Nijmegen de functie van het Rijk van Aken voor Aken. Het gebied met deze funktionele strekking was te Nijmegen reeds aanwezig, dat echter niet de naam van Rijk droeg. Toen deze naam van Aken werd overgenomen, verviel Nijmegen in dezelfde overdrijving als met betrekking tot andere Akense ontleningen. Het Rijk van Nijmegen was vele malen groter dan het Rijk van Aken; het had voor de stad geen direkte strategische betekenis en het werd hierom ook niet begeerd. Evident is, dat Nijmegen deze verworvenheid van Aken ook wilde bezitten, maar aan de zin van het Akens bezit voorbijging. De doelstelling werd tot ver boven het onwerkelijke opgeschroefd. Het is daarom geen wonder, dat de stad dit gebied nimmer heeft kunnen verwerven.

Konklusies

Uit de vergelijking tussen Aken en Nijmegen zijn enige konklusies te trekken, die van veel belang zijn voor het vraagstuk; sommige hebben op zich genomen reeds voldoende gewicht om het bestaan van een karolingisch paleis te Nijmegen te verwerpen.

Verschillende bijkomstigheden, te Aken door en bij de palts aanwezig en daarmee noodzakelijkerwijs verbonden, ontbreken te Nijmegen. Het is niet aan te nemen, dat Nijmegen deze wel gehad heeft, maar dat zij zijn verloren gegaan, daar er niet de minste reminiscentie van is overgebleven.

Het streven van Nijmegen naar het bezit van een gelijk recht als Aken berust geenszins op oudere banden, die tot de karolingische periode teruggevoerd kunnen worden, maar het ontstond in de 13e eeuw. Het steunde voornamelijk op de inmiddels ontstane mening, dat Nijmegen de oude karolingische residentie Noviomagus was. Hieruit ontsproot een zeer concreet verlangen van Nijmegen naar de gelijkvormigheid met Aken. De gunstige beschikking der koningen en keizers, die aan dit verlangen gedeeltelijk tegemoet kwamen, ging niet uit van een terugblik op de historische antecedenten. De gelijkwaardigheid met Aken, in zoverre als zij althans bestaan heeft, werd afgesmeekt; zij groeide niet uit een ontwikkeling waarvoor Nijmegen vóór de 13e eeuw de voorwaarden in zich had. Het stadrecht van Nijmegen is te vergelijken met een aangenomen kind, dat niet in de schoot der aannemende moeder groeide.

Het rechthalen te Aken is door Nijmegen vrij laat en met grote tussenpozen onderhouden. Het was een opzettelijk in het leven geroepen gewoonte, en is niet voortgekomen uit een historische ontwikkeling of een gemeenschappelijke oorsprong van beide steden. Er waren politieke nevenbedoelingen aan ver-

bonden; desondanks bleef het rechthalen geruime tijd een labiele gewoonte.

Het prerogatief rijksstad moet met de grootste voorzichtigheid benaderd worden. Vrije rijksstad is Nijmegen zeker niet geweest. Na het vroege begin der 14e eeuw kan slechts onder groot voorbehoud van rijksstad gesproken worden.

Dit alles toont aan, dat de positie van Nijmegen sinds het begin der 14e eeuw er een was als van een bouwsel zonder fundamenten. De meeste rechten en titels der stad waren ontleend; niet ter plaatse gegroeid en verankerd in de historie. Dit verklaart ook gedeeltelijk, waarom het bouwsel niet in stand kon blijven, maar door Gelre onder de voet werd gelopen. Het statuut der rechten en vrijheden van de stad was een waterscheut; het was te jong en had slechts speculatieve of academische waarde. Daarom had het de stad niet zoveel kracht kunnen bijbrengen, dat zij voor Gelre onaantastbaar was.

De groei en de ontwikkeling van Aken volgt in topografisch, kerkelijk, bestuurlijk, juridisch en economisch opzicht geheel uit de lijn van het paleis van Karel de Grote. Sinds het einde der 8e eeuw is deze groei nauwkeurig te zien; de verschillende stadia ervan volgen logisch uit elkaar. In Nijmegen is van een ontwikkeling op dezelfde gebieden sinds de 8e eeuw geen sprake. In verband met dit gegeven en de elders uitgesproken twijfels over het bestaan der stad dringt zich de waarschijnlijkheid bijna als zekerheid naar voren, dat Nijmegen vóór de 12e eeuw „*terra inculta*” is geweest. De opgang der stad sindsdien en de manier, waarop dit geschiedde, tonen aan, dat de historische verworvenheden van Nijmegen voor het grote deel ontleningen zijn geweest, die vanaf de 13e eeuw van Aken werden overgenomen. Door deze ontleningen werd Nijmegen een zwakke afdruk van Aken, de échte palts van Karel de Grote; doch de mystificatie werd er geweldig door gesteund.

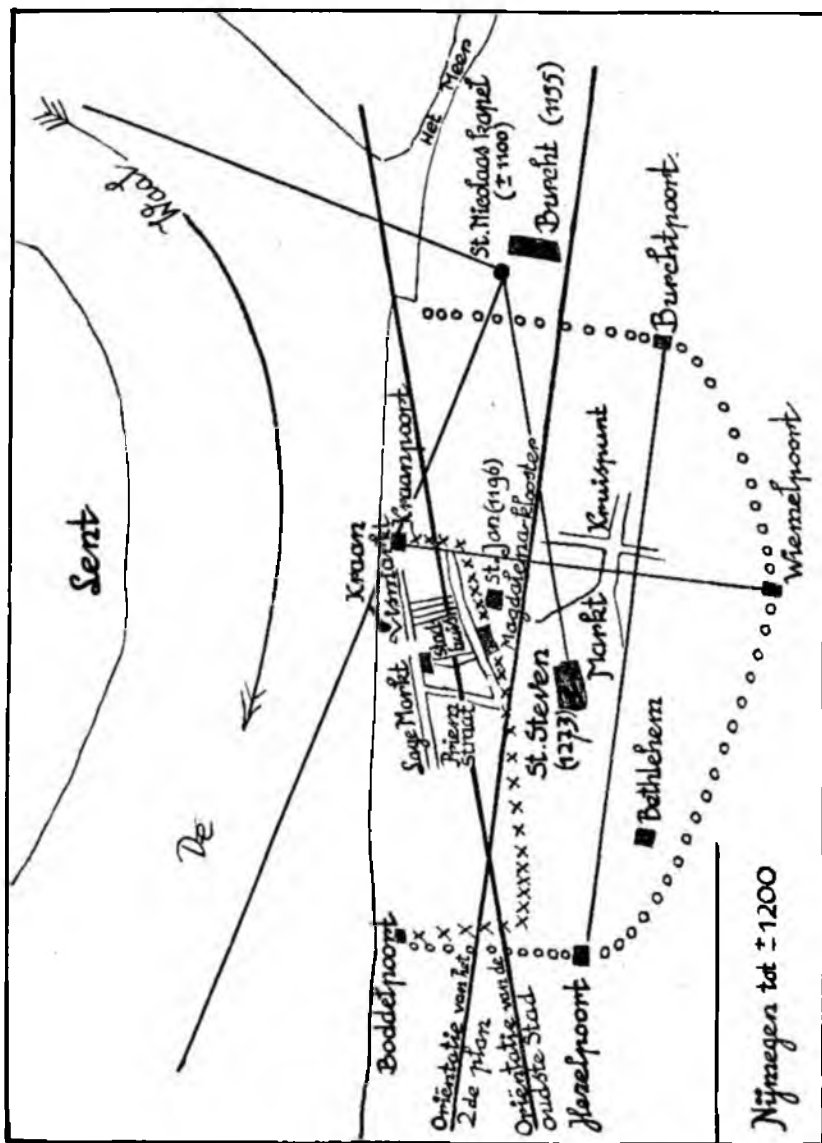
¹⁾ De gegevens over Aken zijn ontleend aan: W. Kaemmerer, *Geschichtliches Aachen*, Aachen 1955.

De topografie van Nijmegen

Indien aangenomen moet worden, dat het Valkhof vóór de 12e eeuw geen burcht droeg, dan moet ook het beeld gewijzigd worden, hetwelk men zich vrij algemeen over de stedenbouwkundige ontwikkeling der stad heeft gevormd en waarin het Valkhof een centrale of minstens een kardinale plaats innam. En eveneens omgekeerd. Als de stad Nijmegen los van het Valkhof is gegroeid, dan wijst dit erop dat zij ontstond in een tijd, toen er geen paleis lag. Op het eerste gezicht zou men dit als een redenering uit een vicieuze cirkel kunnen beschouwen. Doch de zaak ligt anders. Het verband tussen het karolingisch paleis en de gedachte stedenbouwkundige ontwikkeling van de vroegste stad is een cirkel, die op één der punten, ofwel in het bestaan van het paleis, ofwel in de veronderstelde groei van de stad, verbroken moet worden. Uit de bronnen is overtuigend gebleken, dat het karolingisch paleis Noviomagus niet te Nijmegen heeft gelegen; de laatste sporen van mogelijke twijfel worden weggenomen door gegevens uit de topografie, waardoor vastgesteld kan worden, dat Nijmegen vóór de 12e eeuw geen paleis of burcht heeft gehad.

Er zijn vanzelfsprekend geen oude bronnen bekend, die ons mededelen, waar het oudste Nijmegen is gesticht en hoe het zich ontwikkelde heeft. De reconstructie van de stedenbouwkundige groei kan dus alleen geschieden door de verzameling van een groot aantal details, die mits juist geïnterpreteerd een veilige konklusie mogelijk maken. Over de stedenbouwkundige ontwikkeling van Nijmegen is een groot aantal hypothesen opgesteld, die geen van alle overtuigen. Geen studie over de topografie der stad heeft afstand kunnen nemen van het karolingisch paleis; alle berusten derhalve op een foutief uitgangspunt, dat tot een onjuiste reconstructie leidt van Nijmegen tot omstreeks 1400. Dit is slechts één uit de talloze voorbeelden, hoe diepgaand de historische wetenschap door het karolingisch paleis van Nijmegen werd misleid.

Als algemene lijn der ontwikkeling van Nijmegen kan het volgende gegeven worden: Het eerste begin van Nijmegen heeft niet gelegen in het noord-oostelijk deel der stad, in de omgeving van het Valkhof, noch aan het bekende kruispunt, dat de Broerstraat, Grotestraat, Burchtstraat en Stikke Hezelstraat in de plattegrond der stad vormen, doch in het laaggelegen deel der binnenstad ten westen van de Grotestraat, met waarschijnlijk de Priemstraat als middelpunt. Vandaar heeft de stad zich naar

het oosten en zuiden uitgebreid. Tegen het einde der 14e eeuw had zij het heuvelplateau bereikt, waar een nieuw centrum ontstond.

De globale oriëntatie en twee stadsplannen

Het vroeg-middeleeuwse Nijmegen, vermoedelijk in de 11e eeuw ontstaan, was een nederzetting langs de oever van de Waal ten westen van de Grotestraat. Het bestuurlijk centrum werd gevormd door het raadhuis, dat in de nabijheid der Meipoort lag, en de oude waag. Dat aan de rivier ook het handelscentrum lag, blijkt uit de aanwezigheid van de Lagemarkt, de Vismarkt en de Kraan.

In de 13e en 14e eeuw beleefde de stad een gunstige tijd. Tengevolge van veranderingen in de economische situatie en verschuivingen in de produkten van aan- en doorvoer, die niet persé op de haven en de rivier waren aangewezen, verdeelde het handelscentrum zich: één deel, de vroegere produkten en het eigenlijke vervoer betreffende, bleef aan de Waal. Het andere deel zocht het hogerop, op de Markt. Hier verrezen het gewandhuis, teken van een nieuw opgekomen industrie, het vleeshuis en uiteindelijk de waag.

De juiste vorm der oudste stad is niet bekend. Er zijn echter een paar punten om haar bij benadering te omschrijven. De Boddelpoort was een zeker en de Hezelpoort een waarschijnlijk grenspunt aan de westkant. Deze laatste is echter meerdere malen verschoven en heeft in de oudste stad dichterbij het centrum gelegen, echter wel in de richting van de Hezelstraat, want deze straat is drie maal verlengd. De kloosters, meestal duidelijke merkpalen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling, tonen aan, dat de stad in de 12e eeuw nog niet de heuvels bereikt had, maar geheel in de vlakte gebleven was. Het Magdalena-klooster in de Nonnenstraat, het klooster Bethlehem op de Hessenberg en de Commanderie van St. Jan op de St.-Jansheuvel wijzen dan ook, zij het benaderend, de grens van de stad in de 12e en 13e eeuw aan.

De oudste stad had waarschijnlijk de vorm van een 'langwerpige rechthoek. Dit is trouwens de meest voorkomende en meest rationele vorm van een kleine stad. Het is bovendien de typische vorm van een rivierstad; dat Nijmegen door en aan de rivier is ontstaan en los van de burcht (de stad was er eerst!) staat buiten twijfel. De rechthoek was in zijn geheel vrijwel zuiver oost-west gericht, met de lange zijden op noord en zuid. Die oriëntatie is nu nog in enige straten, met name de Nonnenstraat, de Lagemarkt en Achter de Vismarkt te zien.

Hiermede correspondeert de oriëntatie der St.-Stevenskerk

volkomen. De kerk werd in de 13e eeuw gebouwd; bij haar stichting lag zij buiten de stad. Een oorkonde, die het tegendeel beweert, is vals; hierop komen wij nog uitvoerig terug. De kerk werd vanzelfsprekend niet zó gebouwd terwille van de aanpassing aan de oriëntatie der stad, doch om de gebruikelijke kerkoriëntatie, die hier zonder bezwaar kon worden toegepast en die bovendien door een gelukkig toeval volledig overeenstemde met de oriëntatie der stad. De richting der kerk is niet zuiver oost; zij wijkt enige graden naar het noorden af.

Van deze eerste opzet en het grondplan, dat door de oriëntatie van stad en kerk een zekere gerichtheid gekregen had, werd later afgeweken, zodat men in de plattegrond van Nijmegen reeds terstond twee plannen kan ontdekken; de nieuwe stad kreeg een andere oriëntatie. Er zijn enige factoren aan te wijzen, die dit beïnvloed hebben.

Als men de vier poorten der stad, die sinds het begin der 15e eeuw, en mogelijk nog vroeger, als de hoofdboorten beschouwd werden, de Hezelpoort, de Burchtpoort, de Kraanpoort en de Wiemelpoort, door lijnen met elkander verbindt, dan treft het dat die lijnen een volmaakt rechthoekig kruis vormen. Dit kan geen toeval zijn, maar moet uit een welbewuste planning zijn ontstaan. Vanzelfsprekend behoeft dit niet in te houden dat de stad, begrensd door de vier poorten, na de oudste stad in één worp geprojecteerd en gebouwd is. Tussen de oude stad van vóór de 13e eeuw en die van na de uitleg in het begin der 16e, waardoor de stad haar bekende vorm kreeg, hebben verschillende kleinere en grotere ontwikkelingsstadia gelegen.

Lag de oude stad met haar lengte-richting zuiver in west-oost, het tweede ontwikkelingsstadium wijkt hier sterk van af. De lijn over de Hezelpoort en Burchtpoort, die men als de overlangse doorsnede van de stad kan beschouwen, is aan de Burchtpoort meer naar het zuiden gericht. De Kraanpoort en de Hezelpoort bestonden het eerst. Bij de verdere uitbreidingen der stad zijn die het richtpunt geweest voor de bepaling der plaats van de andere poorten. Doch de kwadraatverhouding tussen de vier poorten werd bepaald door de Burchtpoort. Wilde de oriëntatie geheel aansluiten op de oude stad, dan moest de Burchtpoort hoger naar het noorden liggen. Dit kon niet meer, omdat inmiddels het Valkhof tot keizerlijk domein geworden was; de Burchtpoort kon niet hoger naar het noorden ontworpen en gebouwd worden, omdat zij zelf of de daarop aansluitende weg dan in conflict zou komen met het terrein en de immuniteit van het Valkhof.

Het Valkhof, sinds 1155 een keizerlijke immuniteit, heeft de stad van zich verwijderd gehouden en de oriëntatie van de tweede fase van uitleg doen afbuigen. Bij de groei der oudste

stad stond nog geen burcht en immuniteit in de weg; het tweede plan werd hierdoor ingrijpend gericht.

Met zekerheid kan worden vastgesteld, dat het noord-oostelijk deel der huidige oude stad niet het oudste deel van Nijmegen is geweest. De opvatting is ontstaan, dat dáár, in onmiddellijk contact met het Valkhof het eerste begin der stad gelegen heeft; zij wordt echter tegengesproken door meerdere topografische bijzonderheden. Aan de voet van de heuvel gaan de Vleeshouwerstraat en de Steenstraat, na over een honderdtal meters parallel gelopen te hebben, in elkaar over. Dit maakt het waarschijnlijk, dat op het trefpunt een grens der stad is geweest, mogelijk door een poort gemarkeerd, waarop beide straten waren gericht. De loop van de Strikstraat, die van boven naar hetzelfde punt afdaalt, benadrukt dit. Daarenboven zijn in dit gebied enige straten aanwezig, waar één weg twee straatnamen draagt; dit is het geval met de Ottengas, die als Snijderstraat wordt voortgezet, en met de Muchterstraat, die in de Ridderstraat haar voortzetting vindt. Dit verschijnsel wijst er op twijfelbaar op, dat deze straten niet in één uitleg tot stand kwamen, maar dat zij uit twee verschillende perioden der stadsontwikkeling stammen. De Ridderstraat, die dicht bij het Valkhof ligt, is bovendien breder dan de Muchterstraat. En dit toont aan, dat zij na de Muchterstraat ontstond. Te Nijmegen kan met talloze voorbeelden worden aangetoond, dat de bredere straten over het algemeen jonger zijn dan de smallere. Dit detail, waaruit voor de stedenbouwkundige ontwikkeling gewichtige conclusies zijn te trekken, werd altijd over het hoofd gezien.

De Ottengas, die ongeveer halverwege het Valkhof en de Grotestraat een verbinding vormt tussen de Vleeshouwerstraat en de Muchterstraat, geeft het verloop aan van een oude stadsgrens, die in tijdsorde vóór de uitbreiding tot aan het trefpunt van Vleeshouwerstraat en Steenstraat ligt. De nog bestaande stadsmuur in de Ottengas illustreert dit op overtuigende wijze. De nog aanwezige steunberen geven aan, dat de buitenzijde van deze muur aan de kant van het Valkhof ligt.

Door hen, die voor de verklaring van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Nijmegen uitgingen van het karolingisch paleis, werd aangenomen, dat de stad zich vanaf het Valkhof naar het westen en vandaar naar het zuiden had uitgebreid. Zou het dan niet veel logischer zijn geweest en volledig in overeenstemming met hetgeen in andere karolingische residenties geschied is, dat de stad zich rondom het paleis geschaard had, in plaats van zo eenzijdig naar één richting? De stad groeide niet van de burcht af naar het westen, maar juist omgekeerd van het westen naar de burcht toe. Dit kan reeds met één blik op de plattegrond van Nijmegen worden gezien en het behoeft slechts naast

de andere gegevens uit de topografie gesteld te worden, om historische zekerheid te krijgen.

Ten zuiden van het Valkhof en vlak daarbij, op het huidige Kelfkensbos, lag de grens tussen de heerlijkheid Ubbergen en het Rijk van Nijmegen. Wij zeggen met opzet: het Rijk van Nijmegen, want oorspronkelijk was dit gebied geen stadsground. Later werd het Nijmeegs bezit; nu bakende de grens, die hetzelfde bleef, Ubbergen af van het stadsterritorium. Deze grens heeft zich tot in de jongste tijden gehandhaafd. Het is volkomen ondenkbaar, dat Ubbergen dit gebied geusurpeerd zou kunnen hebben ten koste van Nijmegen; de grens berustte op een zeer oude toestand. De kern der oudste stad kan dus niet in de omgeving van het Valkhof gelegen hebben; een stad wordt immers niet gevestigd op de uiterste rand van het gebied, dat zij als eigen territorium verworven heeft, maar zij ontwikkelt zich geheel logisch vanuit het middelpunt van haar grondgebied. Ofwel groeit zij niet in de rondte, maar van de ene naar de andere kant; doch dan is het zaak de richting met zo volledig mogelijke zekerheid vast te stellen. Door het elimineren van het karolingisch paleis op het Valkhof verdwijnt tevens de waarschijnlijkheid, dat de stad zich van hieruit naar het westen heeft ontwikkeld.

Het oostelijk deel van de stad kenmerkt zich door de richting der straten geenszins als een centrum, van waar de stedenbouwkundige ontwikkeling uit is gegaan, daar er geen knoop- of kernpunt van voornamen straten ligt, maar daarentegen als een eindpunt, wijl er slechts straten liggen, die als uitlopers zijn te beschouwen van een situatie en aan de andere zijde op het centrum aansluiten. Dat hier het begin van Nijmegen zou gelegen hebben, wordt tenslotte volledig weersproken door het bestaan vóór de 14e eeuw van het centrum aan de Waaloeverten westen van de Grotestraat. Deze details bewijzen afdoende, dat de ontwikkeling der stad van het westen naar het oosten heeft plaats gehad.

Verhouding tussen stad en Valkhof

Het Valkhof en de stad hebben eeuwen lang een opmerkelijke twee-eenheid gevormd. Beide plaatsen hebben als eigen en strikt van elkander gescheiden vrije gebieden bestaan. Dit blijkt uit de schriftelijke bronnen en wordt door tal van topografische details bevestigd. De ver doorgevoerde vrijheden van de stad en de burcht gingen min of meer verloren, nadat Gelre eerst de burcht en toen de stad in handen kreeg. Dit geschiedde na de verpanding van de burcht en het Rijk van Nijmegen aan Gelre in 1247. Maar de vroegere toestand van de strenge scheiding tus-

sen rijks- en stadsgebied heeft nog lang doorgewerkt en is speciaal in de rechtsbedeling zoals voordien blijven bestaan. Deze laatste hield zelfs stand, al is zij in de loop der tijden aan verandering en afzwakking onderhevig geweest, tot aan de invoering der nieuwe rechterlijke organisatie in het begin der 19e eeuw.

Valkhof en stad hebben een eigen ontwikkeling gehad, die oorspronkelijk vrij van elkander groeide en pas zeer laat, na het midden der 15e eeuw, toen de stad zich naar het oosten uitbreidde, tot een topografische eenheid samenvloede. Maar zelfs toen de oostelijke grens van de stad verlegd was van het einde der Burchtstraat naar de nieuwe stadsmuur in het tegenwoordige Hunnerpark, bleef het Valkhof een enclave, die in het administratieve en rechterlijk bestel volledig vrij stond van de stad.

De oudste stad lag in het noord-westelijk deel van de huidige oude stad. Indien het karolingisch paleis sinds het einde der 8e eeuw op het Valkhof had gelegen, dan is de afstand tussen de burcht en de stad wel zeer groot. Ontstond de stad na de bouw van het paleis, dan zou zij toch zeker naar diens nabijheid hebben gestreefd. Werd de burcht in de nabijheid van een reeds bestaande stad of een nederzetting gesticht, dan zou het geen eeuwen hebben geduurd, alvorens beide in nader topografisch contact kwamen.

Dat het Valkhof en de stad elkander als twee olievlekken aantrokken, is duidelijk aan de dag getreden. Dit bouw van de burcht door Frederik Barbarossa in 1155 stelde voor de stad een reëel en waardevol streefpunt. Aan de toekomstige stedenbouwkundige ontwikkeling werd een richting gegeven en het blijkt uit de feiten, dat deze is gevolgd. De trek van het Valkhof was zelfs zo sterk, dat de stad tegen de heuvels opklom. Dit werd niet noemenswaard verhinderd door de technische moeilijkheden van bouw van huizen en aanleg van straten, die slechts éénmaal overwonnen moesten worden, en de bezwaren van aazienlijke hoogteverschillen, die vrijwel eeuwig zouden blijven.

Uit de verhouding tussen Valkhof en stad blijkt dus enerzijds, dat het Valkhof los van de stad ontstond, hetgeen bij een karolingisch paleis niet aan te nemen is, anderzijds, dat het element van aantrekking tussen de beide delen lang na de karolingische periode ontstond.

De St.-Nicolaas-kerk, die ten onrechte de naam gedragen heeft van karolingische kerk, bevat waardevolle gegevens voor het vraagstuk. Naar de juiste ouderdom dezer kerk is een groot aantal gissingen gedaan, die elkander tegenspreken en tussen de 10e en de 14e eeuw variëren. De stijl, de constructie en de bouwfragmenten zijn voor de beantwoording van de vraag niet

afdoende en doorslaggevend gebleken. Vermoedelijk kan op een andere wijze een althans benaderende datering worden bereikt. Hiertoe biedt het patronaat der kapel een mogelijkheid; zij was aan St.-Nicolaas toegewijd.

De relikven van deze heilige werden in 1087 door kooplieden naar Bari in Zuid-Italië overgebracht. In Italië werd St.-Nicolaas spoedig daarna als patroon der schippers en kooplieden aangenomen en van daaruit verbreidde zijn verering zich over West-Europa. De Nijmeegse St.-Nicolaas-kapel kan derhalve op zijn vroegst tegen het einde der 11e eeuw zijn ontstaan.

De verering van Sinterklaas bloeide, gelijk te verwachten was, vooral in de belangrijke handelssteden. De meeste handelsplaatsen hadden een kapel of kerk ter ere van St.-Nicolaas. Te Kampen werd omstreeks 1150 een St.-Nicolaas-kerk gesticht; te Deventer werd zij in 1206 ingewijd. De St.-Nicolaas-kerk van Amsterdam werd in 1306 gewijd, maar is vermoedelijk door een kapel voorafgegaan, wier juiste tijd van ontstaan niet bekend is. Ook Utrecht had er een; al is het tijdstip van haar bouw niet bekend, toch wijst de romaanse westgevel onmiskenbaar op het einde der 12e of het begin der 13e eeuw. Aan de hand van deze gegevens is het niet al te gewaagd te veronderstellen, dat de Nijmeegse St.-Nicolaas-kapel in het begin der 12e eeuw ontstond, in elk geval na de opkomst der verering van St.-Nicolaas in deze streken en vóór de bouw van de burcht door Frederik Barbarossa in 1155.

Van oorsprong was de St.-Nicolaas-kapel geen burchtkapel. Ook bij de bouw van de burcht door Frederik Barbarossa bleef de kapel vrij staan; zij werd niet in de constructie van het paleis opgenomen, noch zodanig door gebouwen omringd, dat zij met het paleis één geheel uitmaakte. De burcht had bovendien zijn eigen kapel: de huidige Barbarossa-ruïne. Teneinde de overbodigheid van twee kapellen te verklaren (in het wezen der oudste vergiste men zich) heeft men aangenomen, dat de Barbarossa-ruïne geen kapel is geweest, maar de absis van de grote keizerzaal. Doch dit is een volslagen losse bewering. Later heeft de St.-Nicolaas-kapel wèl als burchtkapel gediend, nadat de hertogen van Gelre de burcht bezet hadden en de oorspronkelijke functie der kapel had opgehouden te bestaan.

Blijkt uit het patronaat van St.-Nicolaas, dat de kapel na de karolingische periode ontstond, dit houdt eveneens in, dat de kapel geen onderdeel van een paleis is geweest en dat zij niet door een koning of keizer werd gesticht, maar door de schippers en kooplieden van Nijmegen. Zij lag dus, zouden wij heden zeggen, volledig in de partikuliere sektor; de burgerlijke overheid was in haar stichting en haar bestaan niet gemoeid.

Als op het Valkhof ten tijde van de stichting der kapel een

burcht stond, dan zou de St.-Nicolaas-kapel er niet gebouwd zijn. Nimmer zou het oprichten van een bouwwerk zijn toegestaan op keizerlijk domein, in de onmiddellijke nabijheid van het paleis, bij wijze van spreken vóór de deur van de keizer, en op een plaats, die voor de burcht van primair strategisch belang was. Er moet aangenomen worden, dat de St.-Nicolaas-kapel in tijdsorde de eerste is geweest; zij is aan de burcht voorafgegaan. Dit detail moet als een zwaarwegende adstructie beschouwd worden voor de opvatting, dat de Nijmeegse burcht eerst in de 12e eeuw ontstond.

De valse oorkonde van 1254

Op 4 november 1249 verkreeg graaf Otto van Gelre van de aartsbisschop van Keulen verlof, om de Nijmeegse parochiekerk te verplaatsen en een nieuwe kerk te bouwen ¹⁾. In een akte van juni 1254 geven Otto van Gelre, de rechter, schepenen en burgers van Nijmegen de Hundisberg aan het kapittel te Keulen ²⁾. Deze plaats, zo zegt de oorkonde, was met toestemming van koning Willem voor de nieuwe kerk uitgekozen. De St.-Apostelenkerk bezat van oudsher het patronaatsrecht over de Nijmeegse kerk en had er dus zekere rechten op. Ook werd een nieuw erf beschikbaar gesteld om het oude te vervangen, waar de plebaan gewoond had, dat door de nieuwe gracht verdwenen was. Dit is de summier inhoud der oorkonde. Zij is vals.

De aanhef der oorkonde, die luidt: „*Otto, graaf van Gelre, de rechter der stad Nijmegen, de schepenen en de overige burgers aldaar*”, bevat enige merkwaardigheden. De term „*rechter der stad Nijmegen*” is voor die tijd zeer ongebruikelijk; hij staat in geen enkele andere oorkonde van lang vóór en lang na 1254 en is foutief, zeker rond de helft der 13e eeuw. Deze term moet uit een veel latere tijd dan 1254 stammen; de samensteller der oorkonde heeft een eigentijdse toestand teruggeplaatst naar een tijd, toen deze nog niet kon gelden.

Een nog sterkere aanwijzing ligt in de woorden „*en de overige burgers aldaar*”. Het is niet aan te nemen, dat reeds omtrent het midden der 13e eeuw de burgers of de gemeente partij zijn geweest in een rechtshandeling. Nu komen de woorden „*ceterique cives ibidem — de overige burgers aldaar*” ook in andere oorkonden voor. Maar er is een fundamenteel verschil tussen de onderhavige oorkonde en de andere teksten. In alle andere gevallen gaat het slechts om een gerechtelijke verklaring; de rechter, schepenen en overige burgers verklaren, dat dit of dat geschied is. Duidelijk is ook, dat hier de term „*ceterique cives*” niet vertaald kan worden met „*en de overige burgers*”, maar gewoon met „*en andere burgers*”, die toevallig of opzettelijk

getuigen waren bij het passeren van een akte en dikwijls aan het einde der oorkonde met name zijn genoemd. Doch bij de oorkonde van 1254 nemen „de overige burgers” gelijkelijk deel aan een rechtshandeling; de gemeente treedt gelijkberechtigd op naast de graaf, de rechter en de schepenen en dit was in 1254 niet mogelijk. De falsaris heeft deze woorden waarschijnlijk uit een oorkonde overgenomen en zich vergaloppered door er zich geen rekenschap van te geven, dat hij een getuigenformule nam voor een handelingsformule.

Naast deze bezwaren tegen de vorm staan nog meer bezwaren tegen de inhoud. Speciaal ten aanzien van de bouw der St.-Stevenskerk geeft de akte onbevredigende aanduidingen, die zich zelfs onderling tegenspreken. Uit de oorkonde van 1249 blijkt, dat de aartsbisschop van Keulen verlof heeft gegeven om de parochiekerk van Nijmegen te verplaatsen. In die brief wordt niet gerept over de rechten van de Apostelen-kerk van Keulen. Vijf jaren later worden, als het ware ter elfder ure, enige fundamentele zaken aangevat, die minstens geregeld hadden moeten zijn voordat met de bouw der nieuwe kerk werd begonnen. De oorkonde van 1254 laat duidelijk doorschemeren, dat de uitbreidingen der verdedigingswerken van het Valkhof, waardoor de verplaatsing der parochiekerk noodzakelijk was geworden, reeds begonnen of voltooid waren; het erf van de plebaan was tenminste reeds door de aanleg van de nieuwe gracht verdwenen. Zou de Apostelen-kerk het zonder protest zover hebben laten komen, daar haar toch het voornemen van Otto van Gelre in 1249 bekend moet zijn geweest?

Bij de motivering voor de afstand van de grond aan de St.-Apostelen-kerk valt het veelvoud van argumenten op. Eerst wordt de Hundisberg afgestaan, omdat de Keulse kerk het patronaat over de Nijmeegse kerk bezit. Op de keper beschouwd, een vreemd argument. Ten tweede wordt diezelfde grond gegeven omdat het vroegere kerkbezit verdwenen was. Hier ligt een tendens er te dik op. Men ontkomt niet aan de indruk, dat er achteraf motieven zijn geschapen om een bepaald doel te bereiken. Deze opzet is overigens niet gelukt. Het patronaatsrecht over de Nijmeegse kerk heeft voor de Apostelenkerk nimmer het reële en materiële bezit dier kerk ingehouden; evenmin heeft het Keulse kapittel ooit enige zakelijke rechten op de plaats van de kerk of de omgeving laten gelden. Het tegendeel blijkt zelfs: het kerkgebouw en de plaats der kerk zijn altijd als zuiver en onvermengd bezit der stad beschouwd. Deze historische onjuistheid stelt de valsheid der oorkonde duidelijk in het licht.

De oorkonde vermeldt, dat de graaf en de stad voor de bouw van de nieuwe kerk een vrije plaats beschikbaar hebben gesteld,

met verlof van koning Willem. In zijn Gelderse kroniek vult Van Berchen dit gegeven aan met de mededeling, dat de koning heer van deze grond was. De graaf en het stadsbestuur doen gemeenschappelijk een schenking; deze veronderstelt gemeenschappelijk bezit of minstens machtiging tot beschikking. Tot op zekere hoogte kan de mededeling der oorkonde aanvaard worden. De Hundisberg lag buiten het stadsgebied en behoorde dus tot het Rijk van Nijmegen, dat in 1247 met de burcht aan Gelre was verpand. Het blijvend afstaan van een deel van dit gebied, in casu voor de bouw van een kerk, was wel degelijk aan de toestemming van de koning onderworpen. Binnen de stad had de graaf van Gelre nog generlei jurisdictie of macht; de verpanding strekte zich nog niet over Nijmegen uit. De valse oorkonde is opgemaakt in een tijd, dat de Hundisberg in de zich steeds uitbreidende ommuring der stad opgenomen was. Zo is te verklaren, dat de opmaker der oorkonde de Hundisberg binnen de stad plaatst. Men kan zich bovendien afvragen, of dit detail in een authentieke en eigentijdse oorkonde tot uitdrukking zou zijn gekomen. Dat het hier zo nadrukkelijk ter sprake wordt gebracht, wijst op een bedoeling.

Het gif zit in de staart! Aan het einde der oorkonde staat een laconieke zin, waarin de graaf en de schepenen verklaren, dat zij voor de bouw van de nieuwe kerk geen geld van de St.-Apostelen zullen vragen. Hier treedt de misleiding al te duidelijk naar voren; de St.-Apostelenkerk eist geweldige rechten op, gebaseerd op haar patronaat en haar beweerde eigendom van de grond, en wijst elke medewerking aan de bouw der kerk bij voorbaat af. Als men de oorkonde in haar juiste tijd van ontstaan ziet — vermoedelijk de 14e eeuw, misschien nog later — dan wordt ook deze bedoeling duidelijk: de St.-Apostelen eist rechten op en excuseert zich bij voorbaat tegen het verwijt, dat zij geen cent aan de bouw der kerk heeft bijgedragen. Het is evident, dat dit een bewering „a posteriori” is.

De oorkonde van 1254 werd geruime tijd later opgemaakt, om sommige vergeten of in onbruik geraakte rechten van Keulen veilig te stellen. Ook is mogelijk, dat het stuk opgemaakt werd om vermeende rechten te ondersteunen. Het lag voor de hand, dat teruggegrepen moest worden op een tijdstip, waar de regeling van deze zaken redelijkerwijs paste of waar het de tegenpartij moeilijk zou zijn afdoende tegenbewijzen te stellen. Meerdere dingen wijzen erop, dat er een tijd is geweest dat Keulen zijn rechten te Nijmegen min of meer heeft laten verlopen. Bij de zaken der tienden bijvoorbeeld blijkt dit in het begin der 14e eeuw heel duidelijk. Als het tenminste niet nog erger is geweest, namelijk dat de St.-Apostelen-kerk haar zogenaamd oudere rechten te Nijmegen ontleende aan een vrij jonge tradi-

tie, die met valse anti-dateringen werd gesteund. Door de bouw van een nieuwe kerk kon zelfs de juridisch spitse kwestie ontstaan, of de rechten van Keulen wel op de nieuwe kerk waren overgegaan.

De valsheid van deze oorkonde roept een redelijke twijfel op aan opvattingen, die uit haar mededelingen zijn gededuceerd. Allereerst aan het feit, dat de eerste parochiekerk van Nijmegen, die volgens Van Berchen aan St.-Gertrudis was toegewijd, is afgebroken. Uit de oorkonde van het jaar 1249 blijkt wel, dat de graaf van Gelre het voornemen had de parochiekerk af te breken en te verplaatsen. Op grond van de akte van 1254 is aangenomen, dat dit voornemen, speciaal de afbraak der kerk, ook ten uitvoer is gelegd. Nu de valsheid der oorkonde is aangetoond, moet deze konklusie vervallen.

De St.-Gertrudis-kerk

In zijn Gelderse kroniek verhaalt Van Berchen ³⁾, dat de eerste Nijmeegse parochiekerk ten tijde der Pepijnen werd gesticht en aan St.-Gertrudis was toegewijd. Smetius en In de Betouw ⁴⁾ preciseerden dit gegeven nader op het jaar 692, doch op welke grond zij tot dit jaartal kwamen is niet te achterhalen. Wat te denken van deze mededeling?

Het is allereerst opvallend, dat Van Berchen in geen van zijn andere kronieken, waarin hij toch verschillende Gelderse en Nijmeegse gegevens heeft opgenomen en herhaald, dit bericht vermeldt ⁵⁾. De andere kronieken werden na de Gelderse geschreven. Hierin mag een teken worden gezien, dat de schrijver allerminst zeker was van dit gegeven en dat hij het later vermoedelijk heeft laten vallen. Bovendien heeft hij in de zin, waarin hij het feit vermeldt, een veelbetekenend tussenvoegsel geschreven; er staat immers: „*ut fertur*”, zoals verteld wordt. Als Van Berchen dit tussenvoegsel gebruikt, betekent het vrijwel altijd, dat hij de volksmond citeert. Hij spreekt er zich niet over uit, dat dit niet zijn eigen mening is, maar laat toch duidelijk doorschemeren, dat hij zich zulke bewering niet zonder méér eigen maakt; hij neemt er duidelijk afstand van. Dit spraakgebruik is in onze dagen nog hetzelfde gebleven; een historicus, die „zoals verteld wordt” schrijft, wil een uitspraak van de volksmond niet volkomen negeren, maar drukt door die woorden voldoende uit, hoe hij kritisch over de zaak denkt. Door deze overweging komt het gegeven van de St.-Gertrudis-kerk al heel wankel te staan.

Met nadruk moet ook vooropgesteld worden, dat het bestaan ener St.-Gertrudis-kerk uit geen andere bron blijkt; Van Berchen is de enige, die het vermeldt. Op zichzelf is dit feit niet

voldoende om de mededeling van de schrijver te ontkennen. Een bericht van een kroniekschrijver kan evengoed waar zijn, ook als het niet door oorkonden of andere teksten wordt bevestigd. Doch als de schrijver kennelijk de volksmond citeert, en met grote waarschijnlijkheid kan worden aangetoond, dat de volksmond ten onrechte aan een bepaalde opvatting is gekomen, ligt de zaak geheel anders.

Van veel betekenis is ook, dat Van Berchen de oorkonde van 1254 heeft gekend en gebruikt! Door deze oorkonde, die de schrijver niet als vals onderkende, heeft hij zich rond de eerste parochiekerk van Nijmegen een gang van zaken gedacht, die niet juist was. Hij heeft een beeld gegeven, dat door een valse tekst vertekend was. Onnodig te zeggen, dat de mededelingen van de Nijmeegse kroniekschrijver bij uitstek, speciaal zijn berichten over de bouw der St.-Stevenskerk en wat daaraan voorafging, nimmer betwijfeld zijn geworden. Dit kon eerst geschieden, nadat de valsheid van een zijner voornaamste bronnen was gebleken.

Er mag zelfs de principiële vraag worden gesteld: Was er wel, om het ruim te nemen, vóór de 10e eeuw een kerk te Nijmegen? Wij zijn geneigd die vraag ontkennend te beantwoorden. Door de ophelderingen rond de zogenaamde karolingische palts is in de Nijmeegse geschiedenis van de vroege middeleeuwen een vacuum ontstaan, dat slechts mag worden aangevuld met positieve gegevens, waarover geen twijfel bestaat. Bestond de Nijmeegse kerk reeds voor de 12e eeuw, hoe is het dan te verklaren, dat dit niet blijkt uit enige bron, daar een kerk en haar bedienaren toch geen autonoom bestaan kunnen hebben gehad, maar hiërarchisch met een bisdom of een andere kerk, waar dan ook, verbonden moeten zijn geweest? Zouden de eigen schriftelijke bronnen verloren zijn gegaan, dan moeten de memorie en het bestaan der kerk toch in het bestuurlijk centrum bewaard zijn gebleven. En dit blijkt niet. Nog scherper ligt de zaak, wijl er ook geen bron aanwezig is, waaruit het bestaan van een belangrijke menselijke nederzetting afgeleid kan worden. Het bestaan ener kerk wordt derhalve dubbel problematisch.

Duidelijk is ook, dat het gegeven over de St.-Gertrudis-kerk, dat op zichzelf al zeer wankel is, enige waarschijnlijkheid of mogelijkheid ontleende aan de nabijheid van het karolingisch paleis. Het patronaat van een heilige dochter der Pepijnen lag prachtig in een pieuze lijn van verwachting. Nu vastgesteld is, dat het paleis er niet is geweest, verliest de veronderstelde kerk haar voornaamste steun.

Het horen van de naam van St.-Gertrudis roept als vanzelf de gedachte op aan Nijvel. Daar immers had een vrome Pepijnse het klooster gesticht ⁶⁾, waar St.-Gertrudis in geur van heilig-

heid leefde, stierf en begraven werd. En daar vinden wij mogelijk een deel der oplossing van het raadsel der St.-Gertrudiskerk. Bij een historische confrontatie tussen Nijmegen en Nijvel vallen namelijk enige belangwekkende bijzonderheden op.

Van de strijd tussen de Welfen en Gibellijnen maakten tegen het einde der 12e eeuw de hertogen van Brabant gebruik om een expansie-politiek te voeren. Hertog Hendrik van Brabant, schoonvader en krachtige steun van de Welf Otto IV, had de burcht van Nijmegen in bezit genomen en ook beslag gelegd op de koninklijke inkomsten van de abdij van Nijvel. In het begin der 13e eeuw kwam er echter een omkeer, toen de aanhangers van Otto zich van hem afscheidden. Hendrik van Brabant bracht de Nijmeegse goederen in het Rijk terug en koning Philips beloofde hem hiervoor een schadeloosstelling. Van deze restitutie schijnt echter niet veel gekomen te zijn, want in 1283 verklaart koning Rudolf I, dat de aanspraken van Brabant wegens het terugbrengen van Nijmegen onder het Rijk geenszins vergeten zijn, doch nog gelden ⁷⁾. Nijmegen en Nijvel worden in één adem genoemd en in eenzelfde gebeurtenis van politiek belang betrokken. Er heeft echter geen dieper verband bestaan tussen Nijmegen en Nijvel; hier hadden beide plaatsen slechts dit gemeen, dat zij van de keizer gekaapte objecten waren. Doch er is meer, dat de band nauwer aanhaalt.

De vestiging van verschillende geslachten uit Noord-Frankrijk en West-België in de streken van Rijnland en Gelre, die omstreeks dezelfde tijd met name door de heren van Kleef, Gelre en Wassenberg geschied was, en de daarop volgende expansie, die waarschijnlijk door elkaar afbreuk doende vorsten werd toegelaten of gesteund, wijzen erop, dat er een intens verkeer heeft bestaan tussen onze streken en het land van Nijvel. Dit heeft niet ertoe geleid, dat St. Gertrudis als patrones van de Nijmeegse kerk werd uitgekozen; zó simpel hebben de zaken niet gelegen. Wel is daardoor een opmerkelijke cultuur-historische betrekking tussen Nijvel en Nijmegen ontstaan, die de toeschrijving van het patronaat der parochiekerk aan St.-Gertrudis verklaarbaar maakt.

Ruim 100 jaar geleden wees een historicus op de kunsthistorische bijzonderheid omtrent de rondbouw, die een relatie tussen de abdijkerk van Nijvel en de St.-Nicolaas-kapel van Nijmegen aannemelijk maakt ⁸⁾. Deze mededeling heeft zo goed als geen aandacht gevonden. Toch is het niet onmogelijk, in verband met de historische gegevens is het zelfs zeer verklaarbaar, dat de vorm en andere kenmerken der St.-Nicolaas-kapel via Nijvel in Nijmegen zijn terecht gekomen. De opvatting, dat de St.-Nicolaas-kapel haar grondvorm te danken zou hebben aan het Akense Munster, dat op zijn beurt op Ravenna ge-

inspireerd zou zijn, is ook, afgezien van een andere afkomstlijn, reeds lang als niet meer houdbaar beschouwd. Dit weerspreekt de opvatting niet, dat bij een eventuele verbouwing op een later tijdstip de nieuwe vormgeving der St.-Nicolaas-kapel geïnspireerd is geworden op het Akense Munster.

Straks zullen wij zien, dat de naam van St.-Gertrudis in Nijmegen voor het eerst in de 15e eeuw verschijnt. Waarschijnlijk heeft de volksmond geweten van de historische en culturele betrekkingen tussen Nijvel en Nijmegen. In diezelfde tijd was de mening ontstaan, door toedoen van Van Berchen (of misschien van anderen, wier opvatting hij neerschreef), dat er in de omgeving van het Valkhof een parochiekerk had bestaan, die afgebroken was en die een ander patronaat moest hebben gehad dan dat van de St.-Nicolaas-kapel.

Misschien kan de bron nog aangewezen worden, waar de onjuiste volksmond de oorsprong of de bevestiging van zijn opvatting gevonden heeft. In de oorkonde van 1283, waarin koning Rudolf I aan de hertog van Brabant belooft, dat hij geen schade zal lijden wegens de teruggave van Nijmegen, staan de woorden: „*restaurationem Novimagii et etiam regalia ecclesiae beatae Gertrudis Nivellensis — de teruggave van Nijmegen en ook de feodale rechten op de kerk van St.-Gertrudis van Nijvel*”. Het vermoeden bestaat, dat de onmiddellijke opeenvolging in deze tekst van Nijmegen en een kerk van St.-Gertrudis de een of ander parten heeft gespeeld. Bij een oppervlakkige lezing en vooral bij het voorbijzien van de voorgeschiedenis dezer zaak kon licht de mening ontstaan, dat er sprake was van een kerk te Nijmegen, toegewijd aan St.-Gertrudis van Nijvel. De juiste lezing is ongetwijfeld: de kerk van Nijvel, toegewijd aan St.-Gertrudis.

Noch in een kerkelijke instelling, noch in een plaatsbepaling noch anderszins is de naam van St.-Gertrudis in Nijmegen bewaard gebleven. Die naam verschijnt tegen de helft der 15e eeuw, eerst als plaatsnaam voor de Gertrudis-kapel op het Kelfkensbos, waarnaar het Gertrudis-bergje weer werd genoemd, en nog later als patrones van een broederschap. Het patronaat der kapel, die gesticht heette te zijn op de plaats van het oude kerkhof, werd vastgesteld omwille van de eerste kerk en haar vermeende patrones. Hier heeft kennelijk geen oude traditie gesproken, die enige eeuwen zou gesluimerd hebben. In de tussentijd, vanaf de 8e eeuw tot het midden der 15e, had het beeerde patronaat van St.-Gertrudis geen aandacht genoten. De plotselinge opkomst van een St.-Gertrudis-verering kan alleen verklaard worden uit een even plotseling als nieuw inzicht, dat aan St.-Gertrudis reeds veel vroeger een functie in de

stad toewees. Deze opvatting steunde niet op overlevering, maar op een historische interpretatie, die onjuiste premissen had.

Bij de consecratie der St.-Stevenskerk in 1272 bepaalde St.-Albertus Magnus, dat elk jaar een omdracht zou gehouden worden naar de plaats van het oude kerkhof. Belangrijk is de mededeling van Van Berchen, dat de burgers van Nijmegen die plaats noemden „*bij het oude kerkhof*”, een benaming, die ook in de geschreven bronnen terug te vinden is, en niet „*bij de oude kerk*”. Niet de herinnering aan de oude kerk was bewaard gebleven, maar die aan het voormalige kerkhof. De volksmond heeft de vroegere situatie door de tijden heen zeer juist aangehouden en weergegeven. De eerste parochiekerk was niet teniet gegaan of afgebroken, maar wel was het kerkhof in onbruik geraakt. De kerk heeft niet op het Kelfkensbos gestaan; wel is waarschijnlijk, dat het kerkhof ten zuiden van de nog bestaande St.-Nicolaas-kapel gelegen heeft. Bij de uitbreidingen van de burcht door Otto van Gelre in de 13e eeuw is het kerkhof geheel of gedeeltelijk door de vestingwerken in beslag genomen. Uit het verkeerd begrijpen van de oude situatie is de mening gevormd, dat de eerste parochiekerk zich ook op het Kelfkensbos bevond. Het Valkhof is derhalve eerst een kerkelijk centrum geweest, kerk en kerkhof, dat voor de belangen van de burcht is moeten wijken. Ware de kerk ontstaan naast een karolingisch paleis, dan kon een nabijheid van parochiekerk en kasteel zeer verklaarbaar zijn. In de meeste paltzen, die stad waren of later tot stad groeiden, bijvoorbeeld Aken en Maas-tricht, hebben de karolingische paleizen in het midden der stad gelegen, waar het civiele en het kerkelijk centrum, de hoofdkerk en het paleis, opzettelijk elkanders nabijheid zochten. Doch in Nijmegen ontstonden beide na de 10e eeuw en de ene heeft daarna voor de andere de plaats moeten ruimen.

De eerste parochiekerk

De grootste topografische merkwaardigheid van middeleeuws Nijmegen was de twee-eenheid der stad, geaccentueerd door de twee centra: de bebouwing aan de oever van de Waal en het Valkhof. Sinds 1155, het jaar dat de aanwezigheid van een burcht op het Valkhof historisch vast staat, is deze twee-eenheid bijzonder sterk uitgesproken door de machtige burcht, gelegen op een plaats, die zich aan drie zijden ver boven het omringende niveau verhief, en de stad, die inmiddels gegroeid en van muren voorzien, zich ook visueel als een element in het landschap deed gelden, dat moeilijk voorbijgezien kon worden. Lange tijd bleven burcht en stad van elkander gescheiden; eerst in de 15e eeuw groeiden zij samen tot een geografische eenheid.

Maar vóór de helft der 12e eeuw, toen de heuvel van het Valkhof nog geen burcht droeg, was diezelfde twee-eenheid reeds aanwezig, nu gevormd door de stad en de oudste parochiekerk. De stad lag in de vlakte langs de oever van de Waal, met het zwaartepunt ten westen van de Grotestraat. Het is niet bekend, hoever zij zich naar het oosten uitstrekte, evenmin of zij in de bebouwing reeds contact had met de heuvel van het latere Valkhof. Zeer waarschijnlijk was dit vóór ongeveer 1350 niet het geval. De kerk lag dus buiten de stad en de afstand tussen beide was ruim.

Al zou men op het eerste gezicht verwachten, dat de parochiekerk ook van ouds het stedeboekkundig middelpunt bij uitstrek van een stad vormde, toch is een afwijkende situatie niet bijzonder vreemd. Zij kan in meerdere steden aangewezen worden, waar de parochiekerk oorspronkelijk buiten de stad lag, ook als deze reeds ommuurd was, doch bij latere uitbreiding binnen de stad werd getrokken. Dat dit ook te Nijmegen geschiedde, is dus evenmin uniek of opvallend.

De motieven of aanleidingen voor deze rangschikking konden velerlei zijn; voor elk geval apart moet beoordeeld worden, welke precies de redenen zijn geweest. Het is immers vanzelfsprekend, dat niet op alle plaatsen dezelfde overwegingen hebben gegolden of dezelfde omstandigheden aanwezig waren. Naast mogelijke motieven van planologische aard was voor de Nijmeegse parochiekerk bijvoorbeeld belangrijk, dat de omtrek der stad en de uitgestrektheid der parochie elkaar in het geheel niet dekten. De parochie Nijmegen besloeg een gebied rond de stad vanaf Ooy en Persingen over Hatert en Hees tot en met Weurt, al deze plaatsen inclusief. In die parochie was de stad slechts een deel, zij het dan de voornaamste component. Er kunnen zich omstandigheden hebben voorgedaan, dat de ligging der parochiekerk buiten de muren der stad wenselijker was dan erbinnen.

Het is daarom niet zó vreemd, dat de eerste parochiekerk van Nijmegen buiten de muren der stad lag. Zij moet in de buurt van het Valkhof gezocht worden; dit volgt uit het einddoel van de omdracht, een traditie tegen het einde der 13e eeuw ingesteld en in substantie naar jonger tijden overgeleverd. Een overlevering derhalve, die historisch volkomen betrouwbaar is. De waarschijnlijkheid van het bestaan ener St.-Gertrudis-kerk hebben wij reeds uitgeschakeld. De eerste parochiekerk van Nijmegen is geen andere geweest dan de zogenaamde karolingische kapel, beter gezegd de St.-Nicolaas-kapel.

De plaats van de St.-Nicolaas-kapel vordert een nadere verklaring. St.-Nicolaas was de patroon van de schippers en kooplieden; het was gebruikelijk — dit zien wij op meerdere plaatsen

— dat de aan hem toegewijde kerk of kapel op het hoogste punt der stad werd gebouwd. De devotie der schippers voor hun patroon bracht hen ertoe te verlangen, dat zij bij hun thuiskomst het eerst de kerk van hun patroon zouden zien. Zulke vrome overweging, die ons mogelijk enigszins kinderlijk of naïef toeschijnt, zat de middeleeuwen als het ware in het bloed.

Bovendien is het niet onmogelijk, dat de kerk of kapel voor de schippers als een werkelijk baken heeft gediend. Deze mogelijkheid dringt zich bij de Nijmeegse St.-Nicolaas-kapel heel sterk op; het is immers opvallend, dat zij gelegen is op het snijpunt der lijnen van de stroomrichting der rivier in de scherpe bocht, die de Waal ter plaatse maakt. De denkbeeldige lijn naar het westen toe op de huidige stroomrichting der rivier vordert enige correctie, wil hij volmaakt haaks op de lijn van de oostelijke bocht aansluiten, op welk snijpunt de kapel staat. Dit bevestigt onze opvatting zeer nadrukkelijk; de oever van de Waal aan de westkant der stad heeft zich immers naar het zuiden verplaatst, hetgeen reeds duidelijk blijkt uit de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1580. De frappante bijzonderheid van de gerichtheid der kapel op de rivier kan moeilijk toeval zijn. De plaats der kerk is niet willekeurig gekozen noch om het schone uitzicht bepaald, maar weloverwogen vastgesteld. Kapel en rivier zijn nauw aan elkaar verbonden.

Een andere topografische bijzonderheid is, dat de aslijn door de lengte-richting der St.-Stevenskerk volmaakt nauwkeurig op de St.-Nicolaas-kapel wijst. Wij willen hierin geen symbolisch gebaar zien, nog minder een „wijzen” der tweede parochiekerk naar de eerste. De nuchtere betekenis ervan is, dat beide kerken reële richtpunten zijn geweest voor de stedenbouwkundige projectie. Is de St.-Nicolaas-kapel, al lag zij buiten de muren der stad, waarschijnlijk een richtpunt geweest voor de eerste stedenbouwkundige opzet der oudste agglomeratie der stad, zij blijkt dit ook geweest te zijn voor de nieuwe kerk en de ontwikkeling, die rond deze was gedacht. Tevens wordt hierdoor aangetoond, dat de globale oriëntatie der oudste stad gericht was op de St.-Nicolaas-kapel; die oriëntatie bleef dezelfde, toen met de bouw der St.-Stevens-kerk begonnen werd. Eerst nadat het Valkhof een immuniteit geworden was, boog de oriëntatie naar het zuiden. Reeds worden in de stedenbouwkundige ontwikkeling der stad drie fasen duidelijk: de oudste stad, de St.-Stevenskerk, en de toenadering van de stad tot het Valkhof. Deze projecties werden beredeneerd ontworpen en door de omstandigheden bepaald; dat de middeleeuwen niet lukraak bouwden maar volgens een beredeneerd plan, dat met lineaal en op landmeetkundige basis was bepaald, kan te Nijmegen uit tal van bijzonderheden afgeleid worden.

Onze conclusie, dat de St.-Nicolaas-kapel de eerste parochiekerk van Nijmegen was, wordt nog versterkt door het feit, dat de stad haar opkomst en haar bloei te danken heeft gehad aan de handel en de scheepvaart. En eveneens door het bekende Sinterklaas-gilde, een organisatie van de gilden en de burgerij, die eeuwen lang overwegende invloed heeft gehad in het bestuur der stad. Beide omstandigheden wijzen erop, dat de verering van St.-Nicolaas niet de een of andere volksdevotie was, die eventueel van een grotere of kleinere groep mensen uitging, maar dat zij algemeen was en steunde op voor de stad essentiële zaken.

Het patronaat van St.-Nicolaas vindt nog een bevestiging in een handschrift van het klooster Bethlehem, dat nu in het archief der Beide Weeshuizen berust ⁹⁾. Hierin komt een calendarium voor, dat omstreeks 1470 werd geschreven. Het vermeldt volgens de kalender-methode de dagen van het jaar met de naam van de heilige, wiens feest werd gevierd. De veranderlijke feestdagen zijn er niet in vermeld, omdat deze niet op vaste data vielen. Daarom ook ontbreekt het voor Nijmegen zo belangrijke feest van O.L. Vrouw Compassio, de titel van O.L. Vrouw van Nijmegen, welk feest op de vrijdag na Passiezondag viel, derhalve ook op een veranderlijke datum. Sormani roept wel de vraag op, tot welk bisdom dit calendarium behoort, doch er bestaat aan de hand van verschillende details geen twijfel over, dat deze kalender voor Nijmegen gold. De feesten, die heden in de liturgie als „eerste klas” gelden, d.w.z. de hoogste kerkelijke feestdagen, de gedachtenis der Mysteries, de feesten van O.L. Vrouw, van de Apostelen, zijn in rood geschreven, terwijl de andere in zwarte letters worden vermeld. Een gebruik, dat ook nu nog in kerkelijke uitgaven onderhouden wordt. Het feest van St.-Nicolaas is in rood geschreven; dit betekent, dat ook dit feest als een eerste klas gold. Van het eerste patronaat van St.-Nicolaas, dat omstreeks 1273 verloren ging, is derhalve in het calendarium een duidelijke reminiscentie bewaard gebleven.

Na 1247, toen de burcht en het Rijk van Nijmegen aan Otto van Gelre werden verpand, veranderde de situatie op het Valkhof. Otto van Gelre beschouwde de burcht als een object, dat de glorie van het Duitse Rijk representeerde en waarop hij door een goedgeslaagde politiek de hand had kunnen leggen: zijn eigen glorie en de expansie van Gelre kwamen in 't geheel niet op de tweede plaats. Op deze burcht wilde hij als trouw vazal van de koning zetelen, maar tevens blijvende voordelen bereiken. De verpanding van de burcht met het bijbehorend grondgebied was een eerste resultaat. Zijn verhouding tot de stad Nijmegen bleef voorlopig in het vage; met nadruk moet erop

gewezen worden, dat de stad Nijmegen niet onder de verpanding van 1247 viel. Op Nijmegen had Otto van Gelre nog geen vat.

Door de verpanding van de burcht was diens aspect wel veranderd. Had hij voor de duitse koningen en keizers slechts één uit de vele residenties betekend, die zij niet voortdurend doch enkel met tussenpozen bewoonden, voor Otto van Gelre was hij als eerste en voornaamste residentie bedoeld. Die plaats wilde hij niet met anderen delen en zeker niet met de burgers van Nijmegen, die aan de verpanding waren ontsnapt; dit blijkbaar niet toevallig doch door eigen werkzaamheid, want ook later is de stad zich tegen de verpanding blijven verzetten. Op het Valkhof moest hij dus de invloed der stad terugdringen. De graaf wilde niet dulden, dat een deel van zijn domein of wat hij als zijn domein verlangde vrij toegankelijk was voor de burgers van Nijmegen. Het is ook mogelijk, dat de burcht oorspronkelijk vrij stond en dat de ommuring eerst na de verpanding aan Gelre werd gebouwd, of dat zij werd uitgebreid. Het Valkhof was immers voor Otto van Gelre van een geheel andere strategische betekenis dan voor de duitse keizers, die zeker niet op de eerste plaats aan de sterkte gedacht hebben, zo zij waarde hechtten aan het Valkhof. Reden temeer, om de burgers van Nijmegen van zijn beschermd en ommuurd erf weg te houden. Daarom vroeg en verkreeg Otto van Gelre in 1249 van de aartsbisschop van Keulen het verlof, om de parochiekerk te verplaatsen. Dit gaf de voornaamste stoot tot de bouw van de St.-Stevenskerk. De St.-Nicolaas-kapel lag zó dicht bij de door Frederik Barbarossa gebouwde burcht, dat zij niet afgebroken behoefde te worden, maar zonder gevaar voor de strategie in de ommuring van het kasteel kon worden opgenomen.

Het verschillend patronaat van St.-Nicolaas over de eerste parochiekerk en van St.-Steven over de tweede is een vreemd feit, dat verklaring behoeft. Was de parochiekerk inderdaad, zoals de akte van 1249 aankondigt en die van 1254 als staande te gebeuren aangeeft, afgebroken en naar een andere plaats overgebracht, dan had het voor de hand gelegen, dat zij onder hetzelfde patronaat verzezen was als de oude kerk. Dit klemte temeer, als de patroon der eerste kerk een figuur was met aparte betekenis voor de stad, die niet per lot uit de heiligenkalender maar om bijzondere redenen gekozen was. Zijn patronaat moet voor de gelovigen iets betekend hebben, dat zij, bij een eventuele afbraak en verplaatsing der kerk, niet zonder reden zouden hebben prijsgegeven. Bij een canonieke verplaatsing der kerk zou hoogstwaarschijnlijk dezelfde patroon zijn aangehouden. De nieuwe kerk kreeg echter een nieuwe patroon, omdat zij een volledig nieuwe parochiekerk was, terwijl de oude kerk

in stand bleef, zij het dan in rang verlaagd, eerst als devotiekapel, later als burchtkapel, toen de invloed der stad geheel van het Valkhof was verdrongen. Het nieuwe patronaat van St.-Steven toont aan, dat het oude, dat van St.-Nicolaas, nog niet verdwenen was.

Voor de bouw der nieuwe kerk, de St.-Steven, werd een plaats gekozen, die ongeveer hetzelfde aanzicht bood als de plaats der oude kerk. Ook de nieuwe kerk was op de top en de uiterste rand van een heuvelplateau gelegen, ook op enige afstand van de stad, zodat het vertrouwde beeld, schoon van plaats veranderd, voor de inwoners vrijwel hetzelfde bleef. De vestiging der nieuwe kerk op de Hundisberg leidde tot de vorming van een nieuw centrum boven op de heuvels, terwijl het oude aan de Waal was gelegen. Merkwaardig is, dat het civiele bestuurscentrum in deze ontwikkeling niet de toon aangaf, maar de nieuwe lijn pas vrij laat volgde. Na de kerk kwam waarschijnlijk het eerst de Markt tot stand, vermoedelijk nog niet direkt als een van bebouwing vrijgehouden terrein, dat wetens en willens voor Markt was afgebakend, maar eerder geleidelijk gegroeid uit de toegangswegen naar de kerk, benedenstad en burcht. De driehoeksvorm van de Markt is in dit opzicht van veel betekenis; deze duidt niet zozeer op een aanleg volgens plan dan wel op een ontstaan volgens gebruik, waaraan de latere bebouwing zich aanpaste.

De plaats kreeg definitief en van hogerhand het karakter van een Markt, toen er het gewandhuis, het vleeshuis en de waag werden gevestigd. Bij dit nieuwe handelscentrum, door het plein en de noodzakelijke utiliteitsgebouwen aangeduid, verloor het oude centrum aan de Waaloever veel van zijn betekenis. Dit maakte ook een nieuwe plaats voor het stadhuis wenselijk. Vermoedelijk was de omtrek van de Markt inmiddels zodanig volgebouwd, dat het nieuwe stadhuis het een eindje hogerop moest zoeken, in de Burchtstraat.

Deze ontwikkeling lag reeds tegen het einde der 14e eeuw. Zij raakt de kwestie van het karolingische paleis derhalve niet meer. Wij hebben haar vermeld, om het beeld te completeren en bij voorbaat op vragen te antwoorden, die naar aanleiding van de verhouding tussen Valkhof en stad zouden kunnen rijzen.

Deze beschouwing over de topografie van Nijmegen opent enige volledig nieuwe gezichtspunten over de betekenis van het Valkhof, de plaats en het gebouw der oudste parochiekerk en de problematische St.-Gertrudis-kerk. Deze nieuwe inzichten zijn niet ontstaan, wijl zij nodig zijn om een theorie met betrekking tot het Valkhof rond te krijgen, maar zij komen integendeel voort uit de nu vast staande zekerheid, dat het Valkhof vóór de 12e eeuw geen burcht heeft gehad. Dit kapitale feit

moest voor het Valkhof wel tot een nieuwe reconstructie leiden van de betekenis, die dit overigens zeer oude centrum voor de stad heeft gehad. Het werkelijk bezit van het Valkhof wordt niet langer in de schaduw en in het misverstand geplaatst door het karolingisch paleis, dat er nimmer is geweest.

De topografie van Nijmegen bevestigt op duidelijke en afdoende wijze, dat de stad geen karolingisch paleis heeft gehad. Naast de bronnen, die het paleis van Karel de Grote aan Noyon toewijzen, kan dit gevoeglijk als het sluitstuk der bewijsvoering worden beschouwd.

1) Sloet, Oorkondenboek.. van Gelre, nr. 707.

2) Sloet, idem nr. 762.

3) Sloet, Chronicon.. de Berchen, blz. 67.

4) Johannes Smetius, Chronyk, enz. blz. 45.

5) Dit is niet geheel zeker, daar Smetius t.a.p. een kroniek van Van Berchen vermeldt, die verloren is gegaan en vermoedelijk een ander werk was dan de bekende Gelderse kroniek.

6) Omstreeks 640 stichtte Ida van Nijvel het klooster. Haar dochter, St.-Gertrudis, werd er de eerste abdis.

7) Sloet, Oorkondenboek, enz. nr. 1066.

8) M. Bock, Eglise abbatiale de Nivelles. In: Bulletin de l'académie royale des sciences.. de Belgique, Tome XVII, IIme partie, 1850, blz. 192.

9) L. Sormani, Inventaris.. der Beide Weeshuizen, hs. met oude signatuur 65, blz. 304.

Samenvatting

In de frankische annalen wordt gesproken over de residentie Noviomagus, waar Karel de Grote omstreeks het jaar 777 een nieuw en groot paleis liet bouwen. Deze residentie en het paleis zijn ten onrechte in Nijmegen verondersteld; op losse gronden is door de historici gedurende enige eeuwen een historische zekerheid aangenomen, die de geschiedenisbeoefening zeer fa- taal beïnvloed heeft. Het moet voor zeker worden gehouden, dat Noyon in Noord-Frankrijk de authentieke plaats der resi- dentie Noviomagus is.

Noyon werd vóór de 12e eeuw Noviomagus genoemd; hier- over bestaat geen twijfel. Nijmegen werd slechts vanaf het mid- den der 12e eeuw Noviomagus genoemd. De opeenvolgende ge- lijknamigheid van beide steden is een der oorzaken, hoewel niet de voornaamste, van de grandioze verwarring tussen Noyon en Nijmegen, waardoor een groot aantal gegevens over Noyon naar Nijmegen werd overgeplant. Deze interpretatie kreeg een volledige schijn van zekerheid door de bouw van een burcht te Nijmegen door Frederik Barbarossa omstreeks het jaar 1155, welke burcht algemeen als de opvolger werd beschouwd van de residentie Noviomagus van Karel de Grote.

De tekst van Einhard, waarin hij als geografische indicatie van het paleis van Noviomagus geeft dat het lag naast het Eiland der Bataven, werd eveneens op Nijmegen begrepen, met het gevolg, dat de mededelingen van de romeinse klassieken over de Bataven, de Vahalis, de Rijn en andere raakpunten naar Nijmegen werden getrokken. Stelt men echter de resi- dentie Noviomagus op haar juiste plaats te Noyon, dan blijkt ten eerste overduidelijk, dat de romeinse klassieken deze op- vattting volkomen bevestigen; bovendien dat hun teksten vol- ledig passen in Frankrijk en tevens dat alle onvolkomenheden en tegenspraken wegvallen, die altijd aan de interpretatie dier teksten op Nederland hebben gekleefd. De mededelingen van Caesar en Tacitus over het Eiland der Bataven zijn, volkomen correct en zonder dat zij in een bepaalde richting gedrongen behoeven te worden, toepasselijk op het landschap in Frankrijk, dat begrensd wordt door de Somme, de Oise, de Seine en de zee. Hierdoor staat de ligging der residentie Noviomagus te Noyon buiten enige twijfel.

Tussen het landschap rond Noyon en dat in de omgeving van Nijmegen bestaat een opmerkelijke doublure. Op beide plaatsen was een Noviomagus, een Batua, een Vahalis, een rijkswoud.

In de toponiemen zijn nog meer overeenkomsten te vinden tussen dit deel van Nederland en het corresponderend landschap in Frankrijk. Het is voorlopig nog niet mogelijk, met volledige zekerheid alle details te verklaren. Van de voornaamste echter, die het paleis en de stad onmiddellijk raken, is het bewezen, dat zij niet zijn ontstaan in Nederland, maar voortgekomen zijn uit een dislocatie en een ontlening.

Nijmegen heeft vóór de 12e eeuw niet de naam Noviomagus gedragen; dit kan bewezen worden uit de totale afwezigheid van de stad in de historische bronnen. In de 12e eeuw moet deze naam bovendien beschouwd worden als een archaïstische vorm, die niet uit het normale spraakgebruik kan zijn ontstaan of door de volksmond in een opvallend perfecte vorm zonder enige evolutie bewaard zou zijn gebleven. De keltische samenstelling van het woord spreekt overigens ten stelligste tegen, dat de toponiem ter plaatse in Nederland kan zijn ontstaan.

De toponiem Batua duidt vóór de 12e eeuw niet de Betuwe in Nederland aan, maar het oude Eiland der Bataven in Frankrijk. De eerste vermelding van Batua, die als de nederlandse Betuwe geïnterpreteerd moet worden, dateert van het jaar 1194. Deze toponiem is uit Frankrijk overgenomen en zijn dislocatie is een der nevenverschijnselen van de mystificatie tussen Noyon en Nijmegen. De talloze teksten over de Noormannen, waarin Noviomagus in verband met de Batua wordt genoemd, zijn derhalve evenzoveel bewijzen voor de juiste ligging van het karolingisch paleis te Noyon.

In de teksten van vóór de 12e eeuw betekent de Vahalis de Oise. De latijnse naam veranderde in Frankrijk in Oise; in Nederland evolueerde hij tot Waal. Dat de Vahalis de Oise is, staat onomstotelijk vast uit teksten van Caesar en Tacitus. De Rijn, bij de romeinse klassieken genoemd, moet niet alleen gelijkgesteld worden met de huidige duitse Rijn, die vanaf Bazel naar het noorden stroomt, maar die naam is door de Romeinen eveneens gebezigd voor de rivieren in Frankrijk, die via de Drusus-gracht een verbinding hadden met de Rijn en zonder méér als Rijnarmen werden beschouwd. De Rijn, als volkerengrens tussen Gallië en Germanië door Caesar en Tacitus genoemd, liep niet vanuit Zuid-Duitsland naar het noorden, maar naar het westen. Een historisch relict van deze volkerengrens is ongetwijfeld de nog bestaande taalgrens, die opmerkelijkwijz dezelfde richting behouden heeft.

Uit een gedetailleerde vergelijking tussen Aken en Nijmegen blijkt, dat te Aken historische relikten aanwezig zijn, rechtstreeks voortgekomen uit de aanwezigheid van een karolingisch paleis en in sommige gevallen daar essentieel mee verbonden. Te Nijmegen ontbreken alle relikten, die uit de aanwezigheid

van een paleis van Karel de Grote verklaard zouden kunnen worden. Vanaf het begin der 13e eeuw heeft Nijmegen er welbewust naar gestreefd, dit onder invloed van de inmiddels ingewortelde mystificatie, om een volledige gelijkenis met Aken te bereiken op het punt van stadrechten, vrijheden en rechtspraktijken. Deze gelijkschakeling is gedeeltelijk gelukt; zij werd echter van de duitse keizers afgesmeekt doch zij berustte geenszins op oudere rechten, noch op een gelijkwaardigheid van beide steden vóór de 12e eeuw, die eventueel voortgekomen zou kunnen zijn uit een gemeenschappelijke oorsprong als residentie van Karel de Grote.

Nu de identiteit tussen het Noviomagus van vóór de 12e eeuw en Nijmegen verworpen is en vast staat, dat de vermeldingen van Noviomagus in de bronnen op Noyon betrekking hebben gehad, blijkt tevens, dat er in de bronnen van vóór de 12e eeuw geen enkele vermelding van Nijmegen aanwezig is, waaruit geconkludeerd moet worden, dat Nijmegen in de post-romeinse periode niet als stad heeft bestaan. De middeleeuwse stad verschijnt voor het eerst in de 12e eeuw; de continuïteit tussen het romeinse Nijmegen en dat der middeleeuwen is derhalve gedurende ongeveer 8 eeuwen verbroken. Er blijft zelfs geen enkele presumptie meer, dat de stad vóór de 12e eeuw anders dan als complex van enige romeinse ruïnen heeft bestaan. Mogelijk is, dat er in de tussentijd een geringe bewoning te Nijmegen is geweest.

Het niet bestaan hebben der stad gedurende die 8 eeuwen, althans als menselijke nederzetting van enig belang, wordt benadrukt door de afwezigheid van archaeologische relikten. Noch van het karolingisch paleis, noch van een ander gebouw van vóór de 12e eeuw zijn relikten overgebleven, terwijl het bestaan van oudere gebouwen niet blijkt uit de schriftelijke bronnen. De afwezigheid van andere voorwerpen uit de post-romeinse periode en de frankische tijd bevestigt, dat te Nijmegen vóór 1200 geen belangrijke nederzetting heeft bestaan. Het oudste Nijmeegse archiefstuk dateert uit 1196.

Uit de topografie van Nijmegen kan tenslotte met vrijwel volledige zekerheid worden afgeleid, dat de stad vóór de 12e eeuw geen burcht of een paleis gehad kan hebben. De verhouding tussen de stad en het Valkhof, de plaats van de burcht van Frederik Barbarossa, kenmerkt zich door een markante twee-eenheid. De burcht en de stad werden gesticht als twee onderscheiden en van elkander verwijderde territoria; een bijzonderheid, die het ontstaan der onderlinge verhouding vóór de 12e eeuw ten sterkste tegenspreekt.

Ondanks de zo diepgaande konsekwenties moet het voor zeker worden gehouden, dat de karolingische residentie Noviomagus

niet te Nijmegen gelegen heeft. Evenmin is Nijmegen gelijk te stellen met de romeinse stad Ulpia Noviomagus, die zonder enige twijfel, op grond van diverse grafschriften van militairen, wier afkomst aangeduid wordt als „Ulpia Noviomagus Batavus”, te Noyon gelegen heeft. Het paleis van Karel de Grote voor Nijmegen, de Batua voor Nederland, de toeschrijving van Ulpia Noviomagus aan Nijmegen, zijn derhalve de vruchten ener mystificatie.

Résumé

Dans les annales franques il y a question de la résidence Noviomagus, où Charlemagne bâtit environ l'an 777 un palais nouveau et magnifique. Cette résidence et le palais sont supposés à la légère à Nimègue dans les Pays-Bas; pendant quelques siècles les historiens ont accepté une certitude historique, qui a influencé très fatalement l'historiographie. Il doit être tenu pour sûr, que la ville de Noyon dans la France est la place authentique de la résidence Noviomagus.

Avant le 12e siècle Noyon est nommé Noviomagus; à ce point il ne peut pas exister de doute. Nimègue n'est nommé Noviomagus que dès le moyen du 12e siècle. L'homonymie se succédant des deux villes est une des causes, bien qu'elle ne soit pas la plus principale, d'une confusion grandiose entre Noyon et Nimègue, par laquelle un grand nombre de données sur Noyon fut dislocalisé à Nimègue. Cette interprétation reçut l'apparence complète de certitude par la construction d'un château à Nimègue par Frédéric Barberousse environ l'année 1155; ce château était considéré généralement succédant la résidence Noviomagus de Charlemagne.

Le texte d'Einhart, où il donne cette indication géographique du palais de Noviomagus qu'il est situé auprès de l'île des Bataves, fut appliqué aussi sur Nimègue, avec la conséquence que les communications des auteurs classiques sur les Bataves, la rivière Vahalis, le Rhin et sur d'autres points de contact furent dislocalisées à Nimègue et aux Pays-Bas. Si pourtant on localise la résidence de Noviomagus précisément, alors il se trouve en premier lieu que les classiques romains confirment complètement cette interprétation; en outre, que leurs textes s'adaptent tout à fait sur la France, et que d'ailleurs toutes les imperfections et les contradictions tombent, qui ont été toujours inhérentes à l'interprétation de ces textes sur les Pays-Bas. Les communications de César et de Tacite, correctement interprétées et sans qu'elles doivent être pressées dans un sens présumé, sont applicables au paysage de la France, qui est limité par la Somme, l'Oise, la Seine et la mer. Par ceci la situation de la résidence de Noviomagus à Noyon est hors de doute.

Entre le paysage des environs de Noyon et celui des environs de Nimègue il y a une doublure remarquable. Aux deux lieux il y avait un Noviomagus, une Batua, une Vahalis, un forêt de l'empire. Sur le point des toponymes il y existe encore plus d'analogie entre cette partie des Pays-Bas et le paysage corres-

pendant de la France. A ce moment il n'est pas encore possible d'éclairer tous les détails avec une certitude parfaite. Des plus principaux, ceux qui touchent immédiatement le palais et la ville, il est prouvé qu'ils n'ont pas eu leur origine dans les Pays-Bas, mais qu'ils existent là par ordre d'empruntation.

Nimègue n'a pas porté le nom de Noviomagus avant le 12e siècle; cela se prouve par ceci que la mention de cette ville manque totalement dans les sources historiques. Au 12e siècle ce nom doit être considéré comme un mot archaïque, qui ne peut pas être formé par l'usage normal de langue ou qui aurait été conservé par le langage parlé dans une forme remarquablement parfaite sans aucune évolution. La dérivation et la composition celtique du mot contredit en outre tout à fait, que ce toponyme aurait été produit à ce lieu dans les Pays-Bas.

La Batua d'avant le 12e siècle ne peut pas être identifiée avec la Bétuve néerlandaise, mais elle signifie l'ancienne Insula Batavorum dans la France. La première mention de la Batua, qui doit être interprétée sur la Bétuve néerlandaise, date de l'année 1194. Ce toponyme est emprunté de la France et sa dislocation est un des symptômes de la confusion entre Noyon en Nimègue. Les nombreux textes sur les Normands, dans lesquels Noviomagus est mentionné en rapport avec la Batua, sont par conséquent autant de preuves pour la situation du palais karolingien à Noyon.

Dans les textes d'avant le 12e siècle Vahalis signifie l'Oise. Le nom latin se transformait dans la France à Oise; aux Pays-Bas il évoluait à Waal. Que la Vahalis n'est autre que l'Oise, est posé solidement sur des textes de César et de Tacite. Le Rhin, nommé par les classiques romains, ne doit pas être identifié seulement avec le Rhin allemand d'aujourd'hui, qui coule de Bâle au nord, mais ce nom est aussi usé par les Romains pour les rivières dans la France, qui avaient une communication avec le Rhin au moyen du canal de Druse et qui étaient considérées simplement comme des bras du Rhin. Le Rhin, nommé par César et Tacite comme la frontière des peuples de la Gaule et de la Germanie, ne coulait pas du sud de l'Allemagne au nord, mais à l'ouest. Un résidu historique de cette frontière des peuples est sans doute la frontière encore existante des langues, qui a remarquablement conservé la même direction.

D'une comparaison détaillée entre Aix-la-Chapelle et Nimègue il résulte, qu'à Aix-la-Chapelle il y a des résidus historiques, émanés directement de la présence d'un palais karolingien et dans plusieurs cas noués essentiellement à celui-ci. A Nimègue tous les résidus manquent, qui pourraient déclarer la présence d'un palais de Charlemagne. Dès le commencement du 13e siècle

Nimègue s'efforçait intentionnellement d'avoir une ressemblance parfaite avec Aix-la-Chapelle sur les points des droits de ville, des privilèges et des coutumes du droit. Cette uniformité n'est réussie que partiellement; elle était implorée des empereurs allemands mais elle ne reposait pas sur des droits anciens, ni sur une dignité égale des deux villes avant le 12e siècle, qui aurait été née de l'origine commune comme résidence de Charlemagne.

Maintenant que l'identité entre le Noviomagus d'avant le 12e siècle et Nimègue est rejetée et en outre qu'il est certain, que les mentions dans les sources du Noviomagus doivent être interprétées sur Noyon, il se prouve aussi, que les sources ne contiennent pas de mention de Nimègue; de cela il résulte que Nimègue n'a pas existé comme ville dans la période post-romaine. La ville du moyen-âge paraît pour la première fois au 12e siècle; la continuité entre le Nimègue romain et celui du moyen-âge est suspendue par conséquent pendant environ huit siècles. Il reste possible que dans cet entretemps il y ait existé une habitation mince.

L'inexistence de la ville pendant huit siècles, du moins comme agglomération humaine de certaine importance, est affirmée par le manque total de résidus archéologiques. Ni d'un palais karolingien, ni d'un autre édifice d'avant le 12e siècle des résidus sont restés; l'existence d'édifices ne peut pas être dérivée des sources écrites. Le manque d'autres objets de la période post-romaine où du temps des Francs confirme que l'établissement de Nimègue n'est pas antérieur au 12e siècle. L'écriture la plus ancienne de Nimègue date de l'an 1196.

Finalement, il peut être dérivé de la topographie de Nimègue avec une certitude presque complète, que la ville n'a pas eu un chateau ou un palais avant le 12e siècle. La relation entre la ville et le Valkhof, la place du chateau de Frédéric Barberousse, se caractérise par une unité marquante à deux. Le chateau et la ville sont fondés comme deux territoires, différents entre eux et éloignés l'un de l'autre; c'est un détail, qui contredit l'origine de la relation réciproque avant le 12e siècle à une manière la plus puissante.

Malgré les conséquences si profondes il doit être considéré comme sûr, que la résidence karolingienne de Noviomagus ne se trouvait pas à Nimègue. Pas non plus Nimègue ne peut être identifié comme la ville romaine *Ulpia Noviomagus*; celle-ci était sans aucun doute située à Noyon, car les inscriptions funèbres des militaires romains nomment le descendant de cette ville: „*Ulpia Noviomagus Batavus*”. Le palais de Charlemagne à Nimègue, la *Batua* pour les Pays-Bas, l'attribution de l'*Ulpia Noviomagus* à Nimègue, sont autant de fruits d'une confusion.

Zusammenfassung

In den fränkischen Annalen wird gesprochen über die Residenz Noviomagus, wo Karl der Grosse um das Jahr 777 ein neues und grosses Schloß bauen liess. Diese Residenz und das Schloß hat man fälschlich in Nimwegen vermutet; ohne hinreichende Gründe ist dies von den Historikern während einiger Jahrhunderte als historisch sicher angenommen, was die Geschichtswissenschaft sehr beeinträchtigt hat. Es musz hingegen für sicher gehalten werden, dasz Noyon in Frankreich der authentische Ort der Residenz Noviomagus ist.

Dasz Noyon vor dem 12. Jahrhundert Noviomagus genannt wurde, unterliegt keinem Zweifel; Nimwegen trägt erst seit der Mitte des 12. Jahrhunderts den Namen Noviomagus. Die aufeinanderfolgende Gleichnamigkeit der beiden Städte ist eine der Ursachen, obgleich nicht die wichtigste, der grosartigen Verwechslung zwischen Noyon und Nimwegen, wodurch eine grosse Anzahl Angaben über Noyon auf Nimwegen bezogen wurden. Diese Interpretation bekam eine anscheinend vollkommene Gewiszhait durch den Bau einer Burcht in Nimwegen durch Friedrich Barbarossa um das Jahr 1155; dies Schloß wurde ja allgemein betrachtet als Nachfolger der Karls Residenz.

Der Text von Einhard, in dem er als die geographische Lage des Schlosses angibt, dasz es neben der Insel der Bataven lag, wurde ebenfalls von Nimwegen verstanden, und ingefolgedessen sind alle Mitteilungen der römischen Klassiker über die Batava, die Vahalis, den Rhein und andere Berührungspunkte mit Nimwegen und den Niederlanden in Verbindung gebracht. Verlegt man aber die Residenz Noviomagus an ihren richtigen Ort, nach Noyon, so stellt sich klar heraus, dasz die römischen Klassiker diese Ansicht vollkommen bestätigen, dasz ihre Texte völlig passen auf jenen Teil Frankreichs, dasz ausserdem alle Unvollkommenheiten und Widersprüche verschwinden, die der Anwendung dieser Texte auf die Niederlande immer angehaftet haben. Die Mitteilungen von Caesar und Tacitus über die Insel der Bataven sind reibungslos anwendbar auf die Landschaft in Frankreich, die begrenzt wird von der Somme, der Oise, der Seine und dem Meere. Somit ist die authentische Lage der Residenz Noviomagus unstreitig festgestellt.

Zwischen der Landschaft um Noyon und der Umgebung von Nimwegen besteht eine auffallende Uebereinstimmung. An bei-

den Orten gab es ein Noviomagus, eine Batua, eine Vahalis, einen Reichswald. In den Ortsnamen sind noch mehr Aenlichkeiten zwischen jenem Teil Hollands und der entsprechenden Landschaft in Frankreich zu finden. Es ist vorläufig noch unmöglich, mit völliger Gewisheit alle Einzelheiten zu erklären. Von den wichtigsten aber, die unmittelbar des Schlosz und die Stadt betreffen, ist erwiesen, dasz sie in den Niederlanden nicht ursprünglich, sondern aus einer Dislokation entstanden sind.

Vor den 12. Jahrhundert wurde Nimwegen nicht Noviomagus genannt, was durch des Fehlen dieses Namens in den historischen Quellen erwiesen wird. Und im 12. Jahrhundert ist dieser Name eine archaistische Form, die nicht aus dem normalen Sprachgebrauch hervorgegangen sein kann, oder er musste im Volksmunde in auffallend perfekter Form ohne jede Evolution erhalten sein. Die keltische Zusammensetzung des Wortes widerspricht übrigens aufs bestimmteste, dasz dieser Ortsname in den Niederlanden am Orte selbst entstanden wäre.

Batua deutet vor dem 12. Jahrhundert nicht die Betuwe in Holland an, sondern die alte Insel der Bataven in Frankreich. Die erste Erwähnung von Batua, die als die holländische Betuwe erklärt werden musz, datiert aus dem Jahre 1194. Der Ortsname ist aus Frankreich übernommen und diese Dislokation ist eine der Mystifikationserscheinungen um Noyon und Nimwegen. Die zahlreichen Texte über die Normannen, in denen Noviomagus im Zusammenhang mit der Batua erwähnt wird, sind somit alle ein Beweis für die richtige Lage des karolingischen Schlosses in Noyon.

In den Texten vor dem 12. Jahrhundert bedeutet die Vahalis die Oise. Der lateinische Name änderte in Frankreich zu Oise, in den Niederlanden entwickelte er sich zu Waal. Dasz die Vahalis die Oise ist, kann aus Texten von Caesar und Tacitus unwiderleglich festgestellt werden. Wenn die Römer über den Rhein sprechen, meinen sie nicht nur den heutigen deutschen Rhein, der von Basel aus nach Norden fließt, doch können darunter auch die Flüsse in Frankreich verstehen, die durch den Drusus-Kanal eine Verbindung mit dem Rhein hatten und ohne weiteres als Rheinarme betrachtet wurden. Der Rhein, von Caesar und Tacitus als Völkergrenze genannt, strömte nicht von Süd-Deutschland nach Norden, sondern nach Westen. Ein historischer Rest dieser Völkergrenze ist zweifelsohne die noch bestehende Sprachgrenze, welche auffallenderweise dieselbe Richtung hat.

Aus einem detaillierten Vergleich zwischen Aachen und Nimwegen geht hervor, dasz in Aachen historische Reste vorhanden sind, die durch die Anwesenheit einer karolingischen Pfalz zu erklären sind oder unmittelbar von ihr herkommen. In Nim-

wegen fehlen alle Relikte, die auf die Anwesenheit einer Pfalz Karls des Großen schließen lassen. Vom Anfang des 13. Jahrhunderts an war Nimwegen bestrebt — infolge der indessen eingewurzelten Mystifikation —, Aachen völlig gleichzukommen was die Stadtrechte, Privilege und Rechtsbräuche anbelangt. Diese Gleichheit wurde zum Teile erreicht; sie musste aber von den deutschen Kaisern erflcht werden, sie war keineswegs auf alte Rechte gegründet oder auf eine Ebenbürtigkeit der beiden Städte vor dem 12. Jahrhundert, die aus einem gleichen Ursprung als Residenz Karls des Großen hervorgegangen sein könnte.

Da nun die Identität zwischen dem Noviomagus aus der Zeit vor 1100 und Nimwegen abgelehnt ist und feststeht, dass die Erwähnungen von Noviomagus in den damaligen Quellen sich auf Noyon beziehen und da sich ausserdem ergibt, dass in den Quellen vor 1100 Nimwegen kein einziges Mal erwähnt wird, muss man folgern, dass Nimwegen in der nach-römischen Periode nicht als Stadt bestanden hat. Die mittelalterliche Stadt erscheint zum ersten Male in dem 12. Jahrhundert. Die Kontinuität zwischen dem römischen Nimwegen und dem mittelalterlichen ist also während ungefähr 8 Jahrhunderte unterbrochen. Es ist möglich, dass in der Zwischenzeit dort eine kleine Siedlung bestanden hat.

Dass Nimwegen in dieser Zeit keine Niederlassung von einiger Bedeutung war, wird betont durch das Fehlen archäologischer Relikte. Weder von der karolingischen Pfalz, noch von einem anderen Gebäude aus der Zeit vor 1100 sind Relikte übriggeblieben. Auch aus den schriftlichen Quellen geht nicht das Vorhandensein älterer Gebäude hervor. Das Fehlen anderer Funde aus der nach-römischen Periode und der fränkischen Zeit bestätigt, dass in Nimwegen vor 1100 keine bedeutende Niederlassung bestanden hat. Die älteste Nimweger Urkunde stammt aus dem Jahre 1196.

Endlich kann man aus der Topographie von Nimwegen schließen, dass die Stadt vor dem 12. Jahrhundert keine Burcht oder Pfalz gehabt haben kann. Das Verhältnis zwischen der Stadt und dem Valkhof, wo Friedrich Barbarossas Schloß lag, ist eine markante Zweieinheit. Das Schloß und die Stadt wurden als zwei getrennte und von einander entfernte Territorien gegründet; eine Besonderheit, die dem Entstehen des beiderseitigen Bandes vor dem 12. Jahrhundert aufs stärkste widerspricht.

Trotz der sehr eingreifenden Konsequenzen muss als feststehend betrachtet werden, dass die karolingische Residenz Noviomagus nicht in Nimwegen gelegen hat. Ebensowenig darf man Nimwegen gleichsetzen mit der römischen Stadt Ulpia

Noviomagus, die zweifelsohne auf Grund verschiedener Grabinschriften von Militären, in denen ihre Herkunft angedeutet wird mit den Worten „Ulpia Noviomagus Batavus“, in Noyon gelegen hat. Die Pfalz Karls des Groszen in Nimwegen, die Batua in den Niederlanden, der Name Ulpia Noviomagus für Nimwegen, es sind alles Früchte einer Mystifikation.

Het is me onbekend met welke gevoelens (alle schakeringen zijn mogelijk, van verbazing en beschaming tot leedvermaak) de lezers van De Gelderlander van 24 en 25 dezer kennis hebben genomen van de uiterlijk weliswaar door enkele vraagtekens verzachte, in feite echter onverholven gedebiteerde bewering, dat niet slechts enkele tientallen ijverige en nauwkeurige geschiedschrijvers zich vergist hebben (wat immers mogelijk zou zijn), maar dat ook heel de eigentijdse Europese geschiedschrijving sedert de tijd van Karel de Grote aan een reusachtige mystificatie ten prooi geworden is.....

Wat hier echter gebeurde, is slechts Herostratisme en verschilt van de daad van deze eierzuchtige brandstichter in Ephesus gelukkig slechts door het feit, dat het geschiedkundig bestaan van de Nijmeegse Keizerpalts brandveilig is.

Dr. Friedrich Gorissen in: De Gelderlander
v. 5 november 1955.

Batavia is de aloude en bekende naam van dat gedeelte der Nederlanden, 't welk, vóór Christus geboorte, door de Batavieren bewoond werd. Oneindige moeite hebben de Schrijvers zig gegeven om te onderzoeken... Doch allergrootst is hun verschil over de vraag, welke Landschappen er al of niet onder gehoord hebben. Aan hun, die zig in deze zaaken geoefend hebben, zijn de twisten, die Cluverius en Pontanus daarover gehad hebben, bekend... Pontanus, in zijn aantekeningen op Guiciardijn, stelt zig daartegen, zeggende dat de Betuwe niet onder Batavia kan betrokken geweest zijn, en bedient zig van de woorden van J. Caesar en Plinius, die het Eiland zo eng beperken, dat er de Betuwe niet onder kan betrokken worden: om reden dat Batavia een Eiland, door den Rhijn besloten, en dat zich aan beide zijden in den Oceaan ontlast, genoemd wordt; hebbende alvorens de Maas in den eenen arm van den Rhijn, nu de Waal geheten, ontvangen.

Jacobus Kok, Vaderlandsch Woordenboek, Vijfde Deel,
BAA-BEE, tweede druk, Amsterdam, 1786.

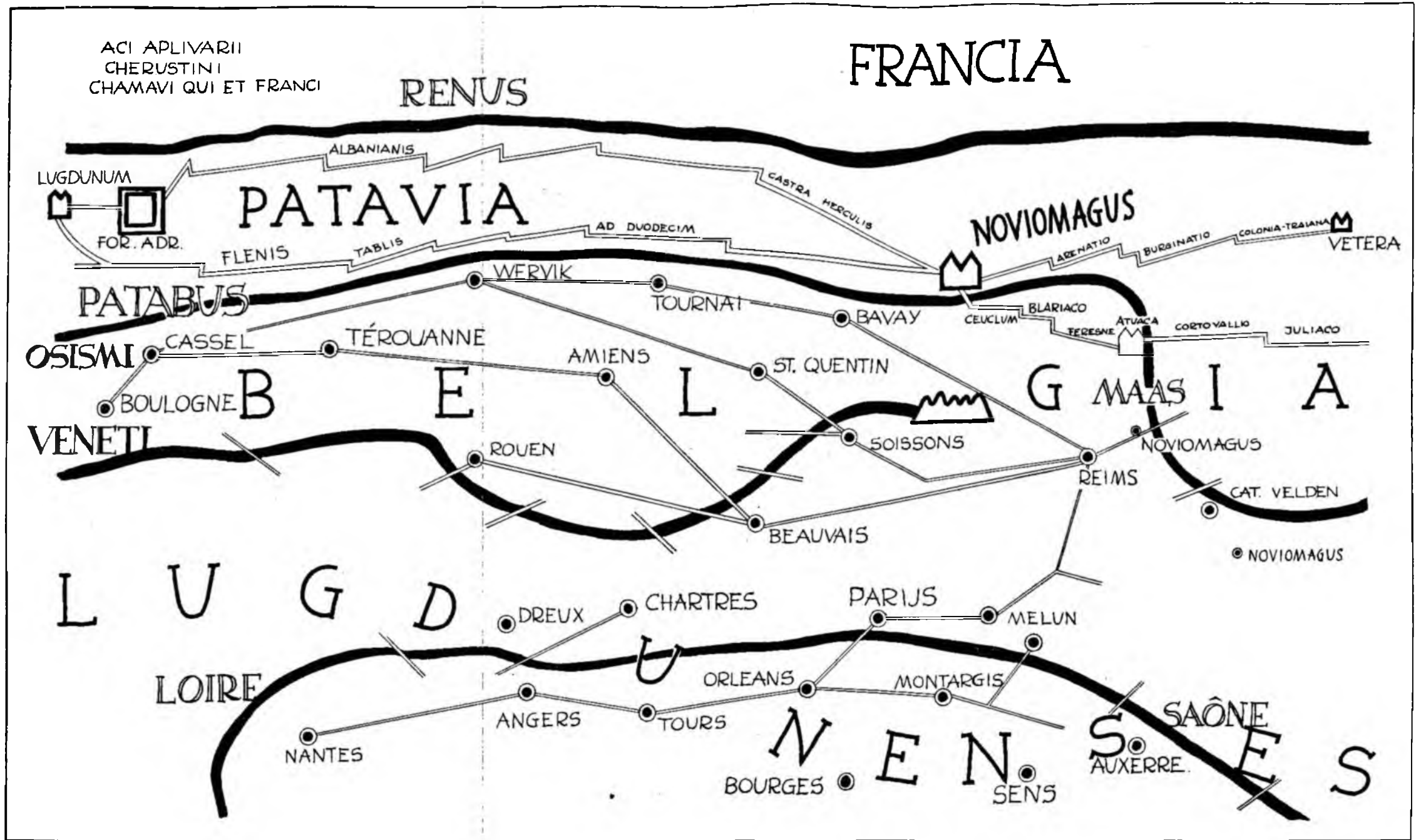
Het is een ongerijmd en — wat nog meer zegt — immoreel bedrijf de waarheid te verdraaien, verdoezelen of verzwijgen tot meerdere eer van God en de Heilige Kerk. Die het beoefenen, zijn valse-munters.

Prof. Dr. L. J. Rogier, „In Vrijheid herboren”.

ACI APLIVARI
CHERUSTINI
CHAMAVI QUI ET FRANCI

RENVS

FRANCIA

Errata

- p. 14 al. 3 Otto van **Frisingen**
- p. 15 Dirik III = Dirk III?
- p. 32 moet koning Lotharius, zie p. 29 , niet zijn **keizer** Lotharius?
- p. 36 al. 2 overheerst
- p. 37 al. 1 **21e** eeuw
geschiedt
- p. 48 al. 3 Otto van **Frisingen**
- p. 55 Willem van Berchen
- p. 64 koning of keizer Hendrik VI?
Koenraad of Konrad?
- p. 68 Noviomagus
- p. 75 Northumberland of **Nurthumberland**?
- p. 79 noot 21 **Reginonis** i.p.v. Regionis
de noten nr. 25, 27, 28 en 31 zijn niet in de tekst genoemd
- p. 81 al. 4 **identiek**
- p. 91 Annales Noviomagi
- p. 101 al.3 **Kanael** i.p.v. Kanaal
- p. 103 al.1 **Cassius**
- p. 111 al. 2 **Arenacum of Adrenacum**?
- p. 114 al. 2 Helvetiërs
- p. 116 al. 3 **gallische**
- p. 118 al. 1 Moezel **en** de Rijn
- p. 126 al. 5 **Osismi**
- p. 123 (+ 134) Castrum of Castra Menapiorum?
- p. 135 al. 4 Lugduno of Lugdunum?
- p. 136 al. 1 **Agrippinae**
- p. 136 al. 2 Foro of Forum Adriani?
- p. 140 al. 1 **geheel**
- p. 150 Willem van Berchen
- p. 162 Frederik **Ili** i.p.v. II
- p. 178 "voetnoot 1" ontbreekt in voorgaande tekst. Zou geplaatst kunnen worden op p. 151 eind eerste alinea
- p. 185 al. 4 **aanzienlijke**
De bouw i.p.v. Dit bouw
- p. 188 al.1 **vergaloppeerd**
- p. 195 al. 4 **hebben**

Register

Abbeville 82, 88, 93, 136, 141
Acha 157
Ad Duodecim 132, 134-136
Adela 35
Adrenacum 30
Aduatici 134
Aedui 108, 134
Aken 5, 10, 12, 20, 23, 40-44, 49-51, 56, 61, 62, 66, 72, 73, 88, 95, 118, 138, 151-178, 194, 202, 203
Alardus 64
Albanianis 135, 141
Albertus Magnus 194
Albiobola 142
Alcuinus 155
Aldegonda, heilige 152
Ambiorix 134
Andenne, abdij van 41
Andernacum 31
Andries, St.- 17
Annales Flodoardi 91
Annales Fuldenses 14, 91
Annales Gandenses 13, 78
Annales Noviomagi 81
Annales van Tacitus 101, 104, 116
Annales Vedastini 9, 16, 70, 90, 91
Annales Xantenses 85, 86, , 89, 91
Ansfried 32
Aquisgranum 158
Aquitaniërs 114
Arenatio 128, 129, 137, 140, 142
Argentoratum 148
Arras 28, 82, 88
Asciburgus 128, 129
Atrebatum 142
Atrecht 73, 74, 89, 115, 121, 141-143
Atuaca 134
Augusta Viromandorum 123
Austrasii 19, 20
Autun 19, 108
Balderik 35

Barbarossa, Frederik 7, 13-16 22, 27, 34, 48, 49, 53-56, 59, 60, 63, 64, 80, 87, 91, 152, 156-159, 185, 186, 198, 201, 203
Barbarossa-steen 54, 55, 48, 49, 158
Bataven 58, 64, 93, 94, 97,98, 102, 104-120, 129, 134, 144-148, 201; zie ook
Eiland van de Bataven
Batavieren 212
Batavodurum 25, 93, 111, 144
Batua 5, 9, 10, 27-37, 58, 60, 64, 71, 80, 81, 83, 89, 112, 117, 128, 138, 174, 201-204
Bavay 123, 131, 132
Becher, Th. 79
Belgae 106, 114
Belgia 121-129, 137, 140, 141
Belgica Prima 115
Belgica Secunda 115
Berchen, Willem van 7, 55-60, 146, 150, 156, 190-194, 200
Bernhardi, W. 78
Betouw, Johan in de 60, 91, 190
Blariaco 128, 137
Boeren, P.C. 38, 79
Bononia 123, 140
Boudewijn van Bouillon, 47
Boudewijn van Vlaanderen 15
Boulogne 82, 88, 115, 123, 140, 141, 144
Brabantse Kroniek 56
Byvanck, W. 79, 94, 119, 120, 136, 143, 150
Caesar, Julius 48, 54-57, 94-107, 112-116, 122, 125, 1434, 138, 144, 150, 158, 201, 202, 212
Camaraco 131
Canninefaten 109
Capet, Hugo 20
Capetingers 144
Caput Germaniarum 133, 140
Carloman 12, 19, 21, 88, 89
Carvin 141
Carvone 135, 1236, 141, 142
Cassel 82, 88, 123, 127, 134, 140
Cassius, Dio 103, 150
Castra Vetera 134
Castra Batava 134
Castra Herculis 132-135
Castrum Menapiorum 123, 134, 140
Catalaunische Velden 122

Catualium 128, 137
Cerialis 97, 110, 111
Ceucum 128, 137
Chamavi 125, 126
Charlemagne 78
Chatten 113
Cherusci 125, 126
Childebert 18-20
Chilperik 17, 18
Claudius Civilis 31, 93, 97-100, 105-113
Clotarius II 17, 18
Clovis 17, 18, 19
Colonia Agrippinae 140-143
Colonia Traiana 128, 129, 137, 140-143
Concilie van Antiochië 114
Concilie van Nicea 114
Corbulo 98, 100-102, 105
Corbulo-gracht 95, 97
Corby, abdij 34, 82, 89
Coriovallum 143
Cortovallio 128, 138
Cuijck 63, 137
Dagobert I 20, 21
De bello Gallico 94, 150
De Gelderlander 79, 212
Deventer 186, 196
Dio Cassius 103, 150
Doornik 77, 82, 88, 115
Dorestad 29, 83, 85-87, 145
Dorestadum 10, 71, 146
Drusus Germanicus 97-105, 119
Drususgracht 97, 102, -104, 202
Durocortoro 122, 123, 127, 131
Eduard van Gelre 146
Egmond, Karel van 167
Eiland van de Bataven 22, 29, 57, 58, 60, 86, 87, 90, 92-100, 107, 111, 112, 117, 120, 144, 145, 148, 201, 202, 212
Einhard 9, 12, 21, 49, 56-58, 79, 92, 93, 117, 148, 155, 201
Eloi, St. 20, 87
Etaples 133
Famars 121
Feresne 128, 137
Flemi 87

Fletione 135
Flevium 117
Flodoardus 90, 91
Fontenay 85
Fontenelle 18, 19, 82, 85
Forum Adriani 133, 136
Franci 125
Francia 13, 21-23, 84, 85, 89, 122, 125, 130
Francia-West 77
Franken 12-14, 23, 40, 87, 145, 147
Frankische Rijk, Oost- 71, 89
Fresia 29, 37
Friezen 89
Frisione 89
Gallië 21, 24, 94-100, 110-118, 122, 125, 129-147, 202
Galliërs 19, 24, 98, 106-114, 145
Gelderlander, De 79, 212
Gelderse Kroniek (van Willem van Berchen) 56, 59, 150, 189-200
Gelre 38, 44, 47, 63, 79, 159-178, 184-200
Germanen 97-101, 104, 114-117, 133,, 143, 144
Germanica Prima 115
Germanus, St. 18
Gertrudis, St. 156, 190-193, 200
Gibellijnen , de 192
Godfried (koning van Normandië) 29-31, 83
Godfried van Bouillon 46, 47
Godfried van Lotharingen 15
Gorissen, F. 75, 79, 212
Granus 158
Gravelines 82, 88
Gregorius van Tours 18, 19, 57, 84
Harenatio 140, 141
Hendrik II 55
Hendrik III 32, 55
Hendrik van Brabant 192
Hendrik VI 64
Heribert 35
Herispich 31
Hesdin 35
Hugo 29
IJssel 98, 103, 117
Ingelheim 40, 42, 48, 61

Insula Batavorum 5, 25, 37, 49, 64, 71, 78, 81, 85, 89-100, 104-107, 111-127, 136-139, 143-148
Itinerarium Antonini 129, 132, 133, 139-143
Jacob van Deventer 196
Juliaco 128, 137, 138, 143
Jumiège 82, 85
Kamerijk 89, 115
Karel de Dikke 89
Karel de Eenvoudige 77, 90
Karel de Grote 7-23, 26, 40-62, 75-80, 91, 92, 117, 118, 138, 148, 151-160, 178, 200-204, 212
Karel de Kale 19, 88
Karel Martel 19
Karel van Egmond 167
Karolingers 40, 46, 61-65, 85
Katwijk 133, 135, 136
Kelten 114
Kesteren 136, 142
Keulen 8, 20, 25, 35, 40, 41, 59, 62, 63, 95, 105, 115, 140-143, 170, 187-190, 198
Kimbren 110
Kleef 38, 47, 48, 98, 192
Koenraad III 16
Konrad 63, 64
Konrad III 64, 78
Kopse Hof (Nijmegen) 146, 147
Labienus 134
Laeti 121
Lambertus, St.- 20
Lauri 135
Leo III 56, 57, 75, 155
Levesano 135
Liber Donationum van Utrecht 27, 35
limes 117
Lingonen 95, 110
Lodewijk de Duitser 87
Lodewijk de Vrome 19, 20, 76-78, 84-88, 118
Lorsch (Chronicon van) 33, 34
Lorsch, abdij van 32-34
Lotharingen 20, 21, 77, 89
Lotharius 19, 29, 32, 76, 85, 86
lotharius II 32
Lubinus, St.- 18
Lugdunenses 121, 122, 128, 130

Lugduno 135, 136, 141
Lugdunum 26, 132, 133, 140, 141, 143
Lugdunum Batavorum 25, 144
Luik 19, 31, 35, 115, 158
Luteci 122
Mainz 40, 57, 105, 115
Mannaricio 141
Marithaime 35, 36
Marsaci 126
Martinus, St.- 17-19, 35
Matilone 135
Mediolano 142
Meerssen 61
Menapiërs 89
Merovingers 17-20, 40, 62, 151
Monumenta Germanica 14, 78, 79, 91
Morini 89
Nerviërs 107
Neumarkt 24
Neustrië 19, 28, 40, 88
Nicolaas, St- 56, 57, 156, 186, 195-199
Nicolaas-kapel, St.- 54, 57, 60, 67, 156, 157, 172, 180, 185-187, 192-197
Nigropullo 135
Nijmegen 5-28, 36-93, 105, 112, , 118-142, 146-165
Nijvel 191-193, 200
Niumaga 25, 27, 117, 118
Noormannen 5-10, 29, 30, 37, 58, 59, 70, 80-91, 112, 138
Normandië 24, 29, 30, 31, 33, 76, 82, 84, 87, 88, 90
Notker 35
Nouvion 24
Noviomagum 25
Noviomagus zie Nijmegen
Noyon zie Nijmegen
Numaga 15, 25-27, 74
"Numaga" 74, 79
Oppidum Batavorum 92, 93, 145, 146
Ostergo 37, 85
Ostracia 37, 85
Otto (koning) 26, 45
Otto Frisingensis 48, 89
Otto II 55
Otto III 158
Otto IV 192

Otto van Frisingen 14, 48, 49
Otto van Gelre 169, 187, 188, 194, 197, 198
Ottonen 42
Pepijn 76, 84
Pepijn de Jongere 12, 18, 151
Pepijn van Herstal 19
Pepijnen, de 151, 190, 191
Peutinger-kaart 24, 111, 117-143
Plinius 117, 120, 150, 212
Post, R. 69, 71-79
Provincia Belgica Prima 115
Provincia Belgica Secunda 115
Provincia Germanica Prima 115
Provincia Germanica Secunda 115
Prüm 66, 77, 117
Ptolemaeus 93, 94, 133, 139, 143
Quentovic 133
Ravenna 155, 192
Regino 27, 29, 30, 31, 79, 91, 117, 147
Reginonis Chronicon 79, 91
Reims 68, 82, 88, 110, 115, 122-134
Reinald van Gelre 170
Remii 110, 134
Renus 71, 118, 122-127, 134, 135, 138
Rhenus bicornis 29
Rhenus Patavus 117, 118
Rijk van Nijmegen 5, 59, 161, 169-177, 184, 189, 197
Rijn, de 29-32, 48, 63, 94-105, 110-118, 125, 126, 130, 133, 143, 201-202, 212
Rindern 137
Rogier, L. 212
Rollo 90
Romeinen 24, 29, 31, 58, 60, 76, 97-120, 149, 202
Rorik 29, 32, 33, 71, 83, 88
Rossum 136
Rotumagus 122
Sabinus 110
Saint-Omer 82, 88
Saksen 23, 62
Sammarobriva 122, 123, 127
Saracenen 46
Schelde, de 8, 84, 88, 89, 95, 107
Sequanen 110, 114, 116
Sequani 115

Servaas, St.- 20, 73, 79
Sloet 32, 34, 65, 79, 89, 91, 150, 200
Smetius, J. 91, 191, 200
Spiers 40, 115
St.- Quentin 93, 123
Stavelot 41, 153
Steven, St. 49-51, 180, 181, 188, 191, 194, 196, 198, 199
Suessionen 19
Suetonius 104, 150
Susteren 79
taalgrens 144
Tablis 132, 133
Tacitus 31, 79, 95-119, 125, 129, 138, 150, 201, 202
Terouanne 82, 88, 115, 123
Tervanna 123
Teutonen 110
Theodardus 20
Theoderich I 28
Theophana 55
Thuin 88
Tiberiacum 143
Tongeren 115, 128, 137, 138
Tournai 123
Tours 85, 87, 122
Traianus 62, 148
Traiecto 141
Traiectum 72-74, 141-143
Traiectum Superius 93
Treveri 110, 116
Trier 40, 72, 73, 115
Turnaco 123
Ulfrum 29
Ulpia Noviomagus 62, 92, 148, 204
Ulpia Noviomagus Batavus 148, 204
Utrecht 27, 35, 36, 63, 72-74, 141, 142, 186
Vaast, St.- 28, 29
Vacalus 95, 96
Vada 111
Vahalis 10, 27-29, 37, 71, 83, 85, 89, 92, 95, 112, 116, 201, 202
Valenciennes 121
Valkenburg 136
Valkhof, 't 5, 7, 8, 12, 54-57, 60, 67, 74, 79, 156, 157, 175, 176, 179, 182-188, 193-200, 203

Varenes 128
Veneti 125, 126
Vetera 93, 105, 113, 128, 129
Veteribus 141
Veteris 140, 141, 143
Victor, St.- 50, 62
Virovino 123
Vitellius 107
Voorburg 136
Waal, de 10, 29-31, 37, 83, 89, 96-104, 112-114, 124, 125, 130, 138, 146, 152, 157, 180-184, 194-199, 202, 212
Wahalis, de 57
Wal, de 27, 28, 31, 32, 89
Walrick, St. 58, 89, 174
Walum 27, 28
Wandrille, St. 82
Wenceslaus 160
Wervik 123
Westergo 37, 85
Westracia 37, 85
West-Romeinse Rijk 115
Wijk bij Duurstede 10, 145
Winfries, St. 50
Witland 84
Wolferen 28
Worms 40, 64, 115
Wouters, A. 78
Wulfara 28
Xanten 8, 62, 63, 86, 89, 113, 129, 137, 140, 143
Zuiderzee 117
Zwaanridder, de 45-48
Zwentibold 34, 72, 73, 77